
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2011 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H., Cabbarov R.V.

Özünügerçəkləşdirmənin formalaşmasının daxili və xarici şərtlərinə dair 3

Əfəndiyeva G.E.

Mədəni müxtəliflik şəraitində şəxsiyyətin siyasi şüurunun təşəkkül xüsusiyyətləri 15

Bünyatova A.R.

Yaradıcı təfəkkürün müxtəlifliyi və onun inkişafının əsas amilləri 32

Велиева В.И.

Преимственность культурно-исторических ценностей как механизм формирования ценностных ориентаций 42

Cəbrayilova R.Q.

Azərbaycanda dil siyasəti və onun motivasiyasi problemi.....56

Məhərrəmovə Y.T.

Şəxsiyyətin mənlilik şüurunun strukturunda özünüqıymətləndirmənin yeri 65

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Сеидов С. И.

Личность 73

Алиева О.И.

Миф и сказка как феномен культуры.....79

Əliyeva S.N.

Aqressiv davranışa təsir göstərən situativ və təhrikedici amillər 89

Zeynal-zadə E.A.

Reklam psixologiyası müasir dövrün problemlərindən biri kimi 100

Nağıyeva V.Q.

Gender təsəvvürləri şəxsiyyətin sosial-peşəkar fəallığının
tənzimləyici amili kimi 111

Davud Namaz

Şəxsiyyətin inkişafına gender yanaşmasına dair əsas
nəzəri mülahizələr 119

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Məmmədova R.O.

Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafının xüsusiyyətləri 131

Vəliyeva M.M.

Müəllimin professoqraması və onun müasir modeli 143

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Kaver Məcid

Xroniki ağrıların etimologiyası və müxtəlif psixoloji təsirlərin
onun yaranmasında rolu 152

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Rəhimova Q.V.

Müasir Azərbaycan psixoloji fikir tarixində milli-mənəvi
dəyərlərimizin tədqiqi 162

ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏNİN FORMALAŞMASININ DAXİLİ VƏ XARİCİ ŞƏRTLƏRİNƏ DAİR

Baxtiyar Əliyev

AMEA-nm müxbir üzvü, professor

E-mail: alievba@yahoo.com

Rəşid Cabbarov

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: rashid.cabbarov@mail.ru

Açar sözlər: *özünügerçəkləşdirmə, daxili və xarici şərtlər, fəaliyyət istiqamətləri, real və potensial imkanlar*

Ключевые слова: *самореализация, внутренние и внешние условия, направления деятельности, реальные и потенциальные возможности*

Key words: *self-realization, internal and external conditions, activity directions, real and potential possibilities*

Məlumdur ki, özünügerçəkləşdirmə fenomeninə mürəkkəb psixoloji sistem və ya hadisə kimi baxılır. Bu fenomenin formalaşması da digər inteqral sistemlər kimi özünün daxili və xarici şərtləri sayəsində mümkündür.

Özünügerçəkləşdirmənin daxili və xarici şərtlərinin öyrənilməsi təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin özünü təsdiq imkanlarının müəyyən edilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin daxili və xarici şərtlərinin tədqiqinə yanaşma tərzləri birmənalı deyildir.

İ.İ.Aşmarin göstərir ki, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi iki xarici amildən asılıdır: şəxsiyyətə verilən tələblər və onun inkişafı üçün şərait. Müəllif bunula belə iki daxili amil də ayırır: insanın təbiətən təyinatı və onun sosializasiya prosesində formalaşan və inkişaf edən şəxsiyyət xüsusiyyətləri (1, s.45). Müəllifin qənaətinə, dörd komponentdən hər biri digər üç komponentlərlə əlaqədər və bunlar vəhdətdə götürülməlidir.

Özünügerçəkləşdirmənin imkanlarını təmin edən ideal şəraiti və eyni zamanda kompleks hərəkətverici qüvvələri S.İ.Kudinov şəxsiyyətin intellektual və emosional-iradi

xüsusiyyətlərinin normal inkişafı hesab edir. (2).

Müəllifin qənaətinə, özünügerçəkləşdirmənin həm daxili, həm də xarici amilləri vardır ki, daxili amillər daha üstündür. S.İ.Kudinova görə özünügerçəkləşdirmənin əsas şərti insanda inkişaf etmiş mənlilik şüuru və refleksiyanın, özünü və gerçəkliyi dərk etmək qabiliyyətinin – real və potensial qabiliyyətlərin və imkanların mövcudluğudur. O, hesab edir ki, özünügerçəkləşdirmənin müvəffəqiyyətli təzahürü üçün insanın öz həyatının mənasını dərk etməsi vacibdir. Özünügerçəkləşdirməyə imkan verən fərdi xüsusiyyətləri S.İ.Kudinov aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Hər hansı çətinliyin aradan qaldırma bilmə qabiliyyəti;

Həyatının problemlərini, həmin problemləri özünəmənasibətə çağırış kimi, şəxsi potensialının gerçəkləşdirilməsinə stimül kimi qəbul edə bilmək;

İrədi xüsusiyyətlər;

Stressə dözümlülük;

Fleksibillik (çeviklik – dəyişən şəraitə çevik adaptasiya) (2) .

Burada müəllif şəxsiyyət keyfiyyətlərini anadangəlmə hesab etmir. Bu keyfiyyətlər sosializasiya prosesində, xüsusilə də təlim və tərbiyə prosesində formalaşdırılır, çətinliyin aradan qaldırılması tərbiyə olunur.

Özünün tədqiqatlarında L.A.Ko-

rostileva (2001) göstərir ki, özünü gerçəkləşdirmənin formalaşmasına iki amil xüsusi təsir göstərir. Onları aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

İnsandan asılı olan (sərvət dəyərləri, özünüyaratmağa hazırlıq, təfəkkürün çevikliyi, irədi xüsusiyyətlər və s.) amillər;

İnsandan asılı olmayan (sosial situasiya, həyat tərz, maddi təminat, insana kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri, ekoloji şəraitin vəziyyəti və s.) amillər (3, s.15)

L.A.Korostilevanın fikrincə, özünügerçəkləşdirmənin şərtləri ikili xarakter daşıyır: xarici və daxili. Bir tərəfdən özünügerçəkləşdirmə şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xarakteristikası ilə müəyyən edilmiş sərvət dəyərləri və həyatın mənası ilə səciyyələnmiş, digər tərəfdən isə – xarici səbəblərlə – obyektiv situasiyanın predmetləşmiş mənası ilə, fəaliyyətlə şərtlənib.

L.A.Korostilevaya görə hər bir halda özünügerçəkləşdirmə daxili fenomendir və daxili amillərlə şərtlənmişdir. Özünügerçəkləşdirmənin öyrənilməsi üçün şəxsiyyətin daxili dünyası, həyat sferası və özünügerçəkləşdirmə strategiyası dəqiqləşdirilməlidir (3, s.61.)

Əlbəttə, müəllifin fikirləri ilə tam razılaşmaq olmur. Özünügerçəkləşdirmənin daxili amillərinin əsas götürülməsi bizim fikrimizcə, əsaslı

sayıla bilməz. Həyat situası yalan insan üçün əhəmiyyətli olan vəziyyətin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Amma fikrimizcə, belə əhəmiyyətli vəziyyət həmişə mövcud olmaya da bilər. Poetik dildə bu məsələni mərhum şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə «Böl görüm» şeirində çox gözəl ifadə etmişdir:

*«Bəxtim mənə yar ol», deyib
çağlaram,
Yar olmasa, de, bəxtiyar ol görüm.
Gələcəyə ümidimi bağlaram,
Bir an sonra nə olacaq, bil görüm.*

*Yaz ayları çağlayan selmişən?
Bu dünyanı oynucaqmı bilmişən?
Həyat səni güldürəndə gülmüşən,
Hünərin var ağladanda gül görüm,*

*Dünyamızı yasa, toya bölmüşük,
Sevdamızı oda, suya bölmüşük,
Ömrümüzü günə aya bölmüşük,
Bir ömrü min arzuya, min əmələ
böl görüm (4, s.25).*

Doğurdan da bir ömrü min arzuya, min əmələ bölmək necə də çətindir. Əgər insan üçün əhəmiyyətli olan situasiya yoxdursa və ya bu situasiyanın mövcudluğu özünügerçəkləşdirmək üçün kifayət deyilsə, təbii ki, insan üçün neqativ yönümlü həyat istiqamətləri meydana

çıxa bilər. Ya insan özünə qapanır, ya da başqa, lazımsız vasitələrin köməyi ilə özünügerçəkləşdirməyə çalışır. Bu baxımdan fəaliyyətin istiqamətləri bir sıra hallarda situsiyanın mürəkkəbliyi dərəcəsiindən asılı olur. Bu da birtərəfli qaydada özünügerçəkləşdirmənin yalnız daxili amillərlə determinasiya olunması fikrinə gəlməyə imkan vermir.

L.A.Korostilevanın qənaətinə, şəxsiyyətin əsas motivləri və məzmunu, ilk növbədə – şəxsiyyət dəyərləri və tələbatlarla müəyyən olunur. Bu fikirlər təbii ki, A.Maslounun metodoloji yanaşmasına uyğundur. Lakin birtərəfli qaydada bunu izah etmək olduqca çətindir. Bununla belə L.A.Korostilevanın mövqeyində maraqlı bir məqamı qeyd etmək yerinə düşərdi. Özünügerçəkləşdirmə prosesi L.A.Korostilevanın fikrincə, özündə şəxsiyyətin dünya obrazını əks etdirən mürəkkəb şəxsiyyət xarakteristikaları ilə şərtlənmişdir. Dünya obrazı inteqral psixoloji təşkil elementi kimi, həyat təcrübəsindən qaynaqlanan, insanın psixi təşkili quruluşundan keçib sınaq bir element kimi şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirmə strategiyasının seçilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Şəxsiyyətin dünya obrazının məna strukturu onun özünügerçəkləşdirməsinin mərhələlərində əks olu-

nur. Demək olar ki, özünügerçəkləşdirmənin produktiv (qeyri-produktiv) strategiyasının əsasında dünya obrazının daxili representasiyası durur. Bu representasiya şəxsiyyətin inkişafını istiqamətləndirir və şərtləndirir. Produktiv strategiya şəxsiyyətin dünya obrazında baş verən fəal və pozitiv hadisələrə əsaslanır və şəxsiyyəti özünə inamlı edir.

Dünya obrazı fəaliyyəti bir növ qabaqlayır – deyər S.D.Smimov (1985) qeyd edir (5, s. 175). Dünya obrazı nəinki fasiləsiz olaraq ona qarşı gələn idraki fərziyyələri generalizasiya edir, həm də hansısa davranış mexanizmlərini, geniş hadisələr spektrində hərəkətlərin «konturlarım» müəyyən edir. Belə olan halda dünya obrazı insanın əhəmiyyətli hərəkətlərini və onun motivasiyasını stimullaşdırır.

Dünya obrazı həm də proqnostik xarakter daşıyır. O, indi olanı deyil müəyyən zaman kəsiyində ola biləni özündə əks etdirir. Bu, o deməkdir ki, biz faktiki o dünyada yaşamırıq ki, indiki halda həmin dünyanın hər bir dəqiqəsinə diqqət yetirə bilək, biz o müəyyən zaman intervallından sonra necə ola biləcək dünyada yaşayırıq. Psixoloji baxımdan indiki zaman – sıxılmış gələcəkdir. Məhz bu gələcək tez-tez bizim üçün indiki zamandan daha realdır (5,s.164).

İnsan üçün vacib olan əhəmiyyətlik indiki zamandan çıxmağa, keçmişə və gələcəyə diqqət yetirməyə imkan verir.

Bu baxımdan dahi Azərbaycan şairi İ.Nəsimi «məkana və zamana sığmamaq» deyəndə məhz insan zəkasının zaman və məkan məhfumu tanımadığına işarə vururdu və onun insan haqqında fəlsəfi konsepsiyasında bu problemlər hələ orta əsrlərdə qabardılırdı.

İnsanın dünyanın obrazı onun «sabahını» qurmağa, gözlənilən dəyişikliyə hazır olmağa, gələcəyə plan hazırlamağa imkan verir. Beləliklə, demək olar ki, dünya obrazı öz mahiyyəti etibarilə özünügerçəkləşdirməni dəyər kimi təqdim etməyə və onu indiki hal-hazırkı vəziyyətdən gələcəyə aparmağa imkan verir.

Bununla yanaşı Q.M.Andreyeva hesab edir ki, insanın dünya obrazına qeyd olunanlardan savayı, həm də yönəlişliklər, gözləmələr, özü haqqında təsəvvürlər, özünüqiymətləndirmə, Mən-konsepsiya, başqasının obrazı, zaman obrazı və s. i. daxildir və bunlar sistem halında şəxsiyyəti bütövləşdirir, onun özünügerçəkləşdirməsində fəal amil rolunu oynayır (7).

Qeyd etmək lazımdır ki, pozitiv Mən-konsepsiyanın özünügerçəkləşdirmənin effektivliyində rolu yüksəkdir. Bu fakt birmənalı şəkildə müxtəlif tədqiqatlarda öz əksini

tapdığından onun geniş şəkildə burada təqdiminə ehtiyac duymuruq. O cümlədən, insanın özü haqqında təsəvvürlərinin onun imkanlarını müəyyən etməsi faktı da həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Özü haqqında pozitiv təsəvvür imkanlara uyğun gəldikdə insanın özünügerçəkləşdirməsi istiqamətlərində elə də ciddi problemlər özünü göstərmir. Əksinə olduqda isə bir sıra problemlər ortaya çıxır.

Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi də özünügerçəkləşdirmədə təməl elementlərdən və ya amillərdən biridir. Özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin mərkəzi elementlərindən olan «Mən»in formalaşmasında mühüm rol oynayır. Özünüqiymətləndirmənin aşağı düşməsi bir halda şəxsiyyəti, digər halda isə onun gələcək planlarını dilemma qarşısında qoyur. Bu, o deməkdir ki, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsində iştirak edən silsilə daxili amillər onun müvəffəqiyyətinin açarıdır.

Məlumdur ki, özünügerçəkləşdirmənin meydana çıxması üçün insanın bir psixoloji sistem kimi mövcudluğu gərəkdir. İnsanın çox ölçülü dünyası-onun psixoloj sahəsidir. Məhz bu sahədə insan ona ana-dangəlmə verilməyən və onun özü tərəfindən yaradılan və ontogenetik

inkişafda mürəkkəbləşən prosesdə özünü fərdi şəkildə gerçəkləşdirir.

Həyat obrazı və dünya obrazı arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla insan özünü inkişaf etdirir. Ancaq bu aspektdən insanın davranışının təşkilinə yanaşmaq və özünügerçəkləşdirməni şərh etmək olar. Təşəbbüs edilən davranış tərzinin göstərilməsi özünügerçəkləşdirmənin təzahürünü şərtləndirir. «Bütünlüklə mümkündür ki, məhz təşəbbüs edilən davranış vasitəsilə konkret situasiyanın sərhədlərindən kənara çıxan situasiya üstü fəallığı şərh etmək olar (7, s.84).

Buradan belə bir sual ortaya çıxır görəsən R.R.İşmuxametovun irəli sürdüyü təşəbbüs edilən davranışın əsasında nə durur? Onun özünəməxsus mexanizmi varmı? R.R.İşmuxametov qeyd edir ki, təşəbbüs edilən davranışı (özünügerçəkləşdirməyə cəhd) nə xarici, nə də daxili amillərin üzərinə lokalizasiya etmək olmaz (8, s.49).

Məsələ ilə bağlı E.V.Qalajinski-nin (2001) fikirlərinə də toxunmaq olmaz. E.V.Qalajinski yazır: «Özünügerçəkləşdirmə ümumiyyətlə harada, nə zaman və hansı məsələlərin qiymətləndirmə imkanına malik olmayan sistemin yalnız daxili xüsusiyyətləri deyil, həm də yalnız birtərəfli xarici şəraitin nəticəsi ol-

mayıb, onların qarşılıqlı təsirinin və vəhdətinin nəticəsidir (9, s.8).

Özünügerçəkləşdirmə daxili və xaricinin qarşılıqlı əlaqəsindən doğan yeni dinamik sistem olub, obyektivlik və subyektivlik xassələrinin itirilməsi fonunda yeni psixoloji törəmənin yaranmasıdır. Bu törəmə şəxsiyyətin yönəlişiyi ilə əlaqədə olan özünügerçəkləşdirmədir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, özünügerçəkləşdirmə prosesi nə xarici, nə də daxili amillərlə ayrı-ayrılıqda şərtlənməyib. Özünügerçəkləşdirmə müxtəlif funksiyaların və təşkil elementlərinin inteqrasiyasıdır.

E.V.Qalajinski qeyd edir ki, «heç də hər bir xarici təsirlər reaksiya yaratmaq qabiliyyətinə malik deyildir. Daha doğrusu, səbəb rolunda çıxış edə bilmir. Subyekt və obyektlər arasında elə bir münasibət forması var ki, onların qarşılıqlı təsirinə qədər hələ mövcuddur və qarşılıqlı təsirin səbəbi kimi çıxış edir (10, s.48.).

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələrinin şərtləri və ya səbəbləri ilk növbədə mənə və dəyərlərdir. Həyatın mənası insanın aktual tələbatlarını ayırd edir, dəyərlər isə onun imkanlarını şərtləndirir. Dəyərlər insana özünügerçəkləşdirmənin harada baş tuta biləcəyini göstərir. Əgər şəxsi mənə və dəyərlər tələbatların dünyasının və imkanla-

rın proyeksiyasıdırsa, onda onunla bu tələbatların gerçəkləşməsinə hazırlıqla sıx əlaqədədir.

Dəyərlər hələ reallaşmamış, lakin öz özünün gerçəkləşdirilməsini tələb edən imkanlardır. Ancaq bu imkanlar açılacaqmı? Təbii ki, hər bir insanda bu imkanlar açılır. Bunun açılması üçün insandan xüsusi bacarıq, iradi səy və motivasiya imkanları tələb olunur. Əks halda bu imkanlar gerçəkləşmir və şəxsiyyətdaxli konflikt yaradacaq elementlər çevrilirlər. Bəs görəsən özünügerçəkləşdirmənin hərəkətverici qüvvələri hansılardır? Necə şərait yaratmaq lazımdır ki, təhsil subyektləri özünügerçəkləşdirmənin yüksək səviyyələrinə çata bilsinlər?

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu problemlə məşğul olan psixoloqların əksəriyyəti hesab edir ki, özünügerçəkləşdirmənin başlıca hərəkətverici qüvvələri və şərti insanın özünü idarə etməsinə və gerçəkliyi adekvat inikas etdirməsinə imkan verən normal psixi inkişafa nail olmasıdır. Lakin normal psixi inkişafa nail olmaq üçün optimal təbii mühit lazımdır. Bu mühit olmadan şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi imkanlarından danışmaq lazımi nəticəyə nail olmağa imkan vermir. Optimal təbii mühit ona görə lazımdır ki, insan özünün fiziki və psixi

enerjisini yalnız yaşamaq uğranda mübarizəyə həsr etməsin. Əgər optimal təbii mühit olarsa, biz o zaman özünügerçəkləşdirmənin sosial mühitindən danışmalıyıq. Sosial mühitin əlverişliyi fərdin özünügerçəkləşdirməsi üçün mühüm zəmindir. Əlverişli sosial mühit dedikdə, fiziki, maddi və mənəvi çatışmazlıqların olmaması nəzərdə tutulur. Məsələn, mürəkkəb və çətin iqtisadi vəziyyət insanı yalnız özünün ilkin tələblərinin ödəməyə məcbur edir. Onun hər hansı şəkildə öz imkanlarını gerçəkləşdirə bilmə ehtimalı olduqca azalır. Belə faktları çox sadalamaq olar.

Özünügerçəkləşdirmənin zəruri xarici şərtlərinə müəyyən azadlıq səviyyəsinin və insanın seçim imkanlarının olmasını da şamil etmək olar. İstənilən seçimdə insan yalnız özünü seçir – o, indiki halda və gələcəkdə necə olacaq.

S.B.Kondratyev (2009) qeyd edir ki, insanın daha geniş azadlığı şəraitində özünügerçəkləşdirməyə baxışın aydınlığı özünü onda göstərir ki, özünügerçəkləşdirmə azad özünüiradəni təzahür etdirməyə əsaslanır və insanın öz «Mən»in gerçəkləşdirməsinə məcbur edə bilməz. Belə halda özünügerçəkləşdirmənin dəyərliliyi öz mənasını itirir (11).

Özünügerçəkləşdirmənin hərəkətverici qüvvələri və şəraitindən danışarkən «potensial tale»ni unutmamaq olmaz. E.P.Varlamova qeyd edir ki, «Potensial imkan insanın həyat resurslarını – psixoloji, sosial, maddi vəziyyətini, xarakterini, qabiliyyətləri, təhsil səviyyəsini, həyat tərübəsini, insanlarla münasibətini, həyat şəraitini və s. özündə əks etdir. Başqa cür deyilsə həyat potensialına insanın resurs kimi istifadə edərək özünügerçəkləşdirməyə, öz həyat missiyasını təmin etməyə, öz maraqlarını, motivlərini təmin etməyə imkan verən hər şey daxildir (12, s.83-84).

Təbii ki, E.P.Varlamovamn (2001) nöqtəyi-nəzərindən problemə yanaşsaq özünügerçəkləşdirmənin həyata keçməsinə təmin edən şərtlərin spektri genişlənəcəkdir. Belə yanaşma tərzini bizə özünügerçəkləşdirmənin daxili amillərini də ayırd etməyə imkan verir. Ancaq bir məsələni qeyd etməliyik ki, biz irəlidə göstərdik ki, özünügerçəkləşdirmənin sabit daxili və ya sabit xarici amilləri yoxdur. Onlar nisbi xarakter daşıyır və bu nisbilikdən istifadə etməklə biz özünügerçəkləşdirmənin şərti daxili amillərindən danışacağıq.

Özünügerçəkləşdirmənin şərti daxili amillərini diqqət mərkəzinə gətirərkən ilk növbədə özünügerçəkləş-

dirməyə tələbatın yaranmasını birinci olaraq qeyd etməliyik. Şəxsiyyət hər şeydən öncə özünəgerçəkləşdirmə tələbatının yaranması səviyyəsinə yüksəlməli və bu tələbatı dərk etməlidir.

Dərk olunmuş və ya aktullaşmış tələbat motivi yaradır. Bu amili daxili amil adlandırarkən xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, özünəgerçəkləşdirməyə güclü motivin yaranması birbaşa xarici amillərdən, özünəgerçəkləşdirən şəxsiyyətin sosial tələblərindən, sosial sifarişdən, insanın inkişaf səviyyəsindən və maddi-iqtisadi səviyyəsindən, onun mövcudluğunun optimal ekoloji şəraitindən və s. asılıdır.

Belə bir tələbatın yaranması şüurun və mənlilik şüurunun, dünya haqqında zəngin təsəvvürlərin, dəyərlər sisteminin, pozitiv Mən-konsepsiyasının və öz həyatının pozitiv konsepsiyasının yaranmasına əlverişli zəmin yaradır. Bununla belə özünəgerçəkləşdirmə tələbatı ilə yanaşı qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılmasına və özünəgerçəkləşdirməyə yollar axtarılmasına hazırlıq da vacidir.

Tədqiqatçıların fikrincə, (13) özünəgerçəkləşdirməyə tələbat özünəgerçəkləşdirmə motivlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu motivlər olduqca çoxdur və onların sadalanması bir o qədər də məqsədə uyğun deyildir.

Özünəgerçəkləşdirmənin şərti da-

xili amillərindən danışarkən şəxsiyyətin müəyyən şəxsiyyət keyfiyyətlərindən, birinci növbədə əməksevərliyindən, intellektual və iradi keyfiyyətlərindən, çevik düşünmə tərzindən və s. danışmaq lazımdır. Bəs görəsən özünəgerçəkləşdirmənin şərti xarici amilləri hansılardır? Bu barədə bitkin fikirlər varmı? Özünəgerçəkləşdirmənin xarici şərti amillərinə şəxsiyyətin həyatının və inkişafının təbii və sosial vəziyyətini aid etmək olar.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, özünəgerçəkləşdirmə bilavasitə obyektiv və subyektiv olanın, xarici və daxili amillərin vəhdəti prosesində, qarşılıqlı əlaqəsində həyata keçir və fəaliyyət prosesində özünəgerçəkləşdirməni hərəkətə gətirən yeni vasitələr meydana çıxır. Burada ən vacibi peşəkar fəaliyyətdir. Bir faktı xüsusi qeyd etməliyik ki, bir sıra hallarda özünəgerçəkləşdirməni o zaman baş tutmuş hesab edirlər ki, özünəgerçəkləşdirmə şəxsin peşəkar fəaliyyətində baş tutmuş olsun. Bu fakt göstərir ki: peşəkar özünəgerçəkləşdirmə özünəgerçəkləşdirmənin baş tutmuş forması və ya nəticəsidir.

Məlumdur ki, özünəgerçəkləşdirmə psixoloji sistemlərin özünü-təşkildir və onsuz özünəgerçəkləşdirmənin mövcudluğu və inkişafından danışmaq olmaz. Ancaq bununla

belə hansısa səviyyədə insan özünü-təşkilə nail olmadan müəyyən sərhəd daxilində özünügerçəkləşdirir. Məhz bu sərhədlər özünügerçəkləşdirmənin və şəxsiyyətin «əhatə dairəsini, onun dünyaya baxış bucağını və s.» müəyyən edir.

Müəyyən çətinliklər ortaya çıxdıqda deprivasiya olunmuş tələbatlar özünügerçəkləşdirmədə müxtəlif tərzdə özünü aparır. K.A.Abulxanova-Slavskoyun fikrincə, belə halda şəxsiyyət nə prosesini refleksiya edir, öz həyat yolunu müəyyən edə bilmir, nə də özünün ona münasibətini müəyyənləşdirir. Yəni bu insanlar özünügerçəkləşdirmə prosesində özləri öz həyat yollarını və taleni yaratmır. Bu yolu seçməyən başqaları isə öz həyatlarını təşkil edir, özlərini situasiyanın tələblərinə uyğun motivlərini tez-tez dəyişirlər, maneələri aradan qaldırır – özlərinin həyat sferalarını genişləndirirlər. Özünün fərdi varlığının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, öz həyatının daha intensiv və daha məzmunlu edilməsi belə adamların başlıca qayəsi olur (13,s.286). Burada nə kimi nəticəyə gəlmək olar?

Faktlar göstərir ki, özünügerçəkləşdirmənin amilləri olduqca çoxdur. Bu amillərin şərti olaraq daxili və xarici amillər kimi təqdimi özünügerçəkləşdirmənin inkişaf etdirilməsində lazımı istiqamətin seçil-

məsinə müəyyən köməklik göstərir. Ancaq bununla belə yenə də bir sıra məsələlər açılmamış qalır. Məsələn, daxili və xarici amillərin vəhdəti olmadan bir amilin köməyi ilə özünügerçəkləşdirmə inkişaf edə bilərmi? Təbii ki, bu suallara cavab vermək bir qədər çətindir. Ona görə ki, özünügerçəkləşdirmənin daxili və xarici amillərindən başqa, həm də onun həyata keçməsi üçün bir sıra integrativ sistemlərin zəruri səviyyəyə qədər inkişafı zəruridir. Bu olmadıqda daxili və xarici motivlər və ya amillər olduqda belə özünügerçəkləşdirmənin effektiv həyata keçdiyini söyləmək olmaz. Bütün bunlar nəzərə alınmalı, təlim-tərbiyə prosesində özünügerçəkləşdirmənin daxili və xarici amilləri diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ашмарин И.И. Сладостное и всегда новое удовольствие // Человек, Москва, 1999, №3. <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/MEN/EIFFL.HTM>.

2. Кудинов С.И. Самореализация как системное психологическое образование.(№16, 15.11.2007. <http://www.regla.ru/ Environ/ WebObjest/tgu/www.woaAva/ Main&tex-tid = 2092&levell = main&level 12=articles>

3. Коростылева Л.А. Психология саморелизации личности: затруднение в профессиональный сфере. СПб.: Речь, 2005, 222с.

4. Vahabzadə V. Sən olmasaydın. Bakı: Araz, 2009, 554 s.

5. Смирнов С.Д. Психология образа. М.: МГУ, 1985, 232 с.

6. Леонтьев А.Н. Деятельный ум. М.: Смысл, 2001, 392 с.

7. Андреева Г.М. Психология социального познания. М.: Аспект Пресс, 1997, 239 с.

8. Ишмухаметов Р.Р. Проблемы самореализация личности. М.: Красанд, 2010, 104 с.

9. Ключко В.Е. Самореализации личности: мсистемный взгляд. Томск: Томского Университета, 1999, 154 с.

10. Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности. Томск: Томского Университета, 2002. 212 с.

11. Кондратьева С.Б. Самопознание и самореализации личности в труде: социально-философский подход. Автореф. дисс. канд. филос. наук. М.: МГУ, 2009, 19 с.

12. Варламова Е.П. Модель самоосуществления творческой уникальности человека в рефлексивной судьбологии // Психологические проблемы самореализации личности, №5, Санкт Петербург, 2001, с.79-90

13. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни. М.: Мысль, 1991, 299 с.

14. Краснорядцева О.М. Психологические механизмы возникновения и реализация мышления в реальноц жизнедеятельности. Авторе ф. дисс. докт. психол. наук. М.: МГУ, 1996, 47 с.

15. Əliyev V.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 134 s.

16. Əliyev V.H., Cabbarov R.V. Şəxsiyyətə yönümlü təhsil sistemində şəxsiyyət və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsinin psixopedaqoji problemləri // Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2008, №2, s. 141-148.

О внутренних и внешних условиях формирования самореализации

Абстракт

Статья посвящена исследованию внутренних и внешних условий формирования самореализации личности. Здесь отмечается, что феномен самореализации рассматривается как сложная психологическая система или явление. Этот феномен, как и другие процессы, обладает детерминированной системой, в которую входят движущие силы, условия, внутренние и внешние факторы самореализации, беспричинная детерминация и т.д. На основании анализа проведенных исследований автор подчеркивает существование внешних и внутренних факторов самореализации. В статье указывается, что основным условием самореализации является наличие таких личностных способностей, как развитое осознание собственного «Я», рефлексии, осознание себя и действительности, а также реальных и потенциальных способностей и возможностей. Здесь подчеркивается, для успешной самореализации человек должен осознать смысл своей жизни. Большинство психологов, занимающихся данной проблемой, считают, что главные движущие силы и условия самореализации заключаются в достижении человеком нормального психического развития, дающего возможность человеку регулировать себя и адекватно отображать действительность. Однако для достижения нормального психического развития необходима оптимальная естественная среда, отсутствие которой не позволяет говорить о каких-либо желаемых возможностях самореализации личности и желаемых результатах ее достижения. При наличии естественной оптимальной среды следует говорить о социальной среде самореализации. Благоприятность социальной среды является важным основанием для самореализации индивида. Под социальной средой подразумевается отсутствие физических, материальных и духовных недостатков. Основное внимание в статье уделяется внутренним и внешним условиям самореализации, определение которых, по мнению автора, может оказать всестороннее влияние на эффективную организацию учебно-воспитательного процесса и на самореализацию школьников.

About Internal and External Conditions of Formation of Self-realization

Abstract

The article is devoted to research of internal and external conditions of formation of self-realization of the person. Here has noticed, that the self-realization phenomenon have considered as difficult psychological system or the phenomenon. This phenomenon, as vvell as other processes, possess-es the determined system which includes motive forces, conditions, internal and external factors of self-realization, causeless determination etc. Based on the analysis of the spent researches the author underlines existence of external and internal factors of self-realization. In the article is underlined, that the basic condition of self-realization is presence of such personal abil-ities, as the developed comprehensions own "1", reflexions, comprehension of and the validity, and also real and potential abilities and possibilities. Here is underlined, for successful self-realization; the person should realize sense of the life. The majority of the psychologists, dealing with the given prob-lem, consider that the main motive forces and self-realization condi-tions consist in achievement by the person of the normal mental develop-ment, which has given the chance to the person to regulate of and adequately to display the validity. However, the optimum habitat which absence does not allow speaking about any desirable possibilities of self-realization of the person and desirable results of its achievement is necessary for achievement of normal mental development. In the presence of the natural optimum envi-ronment, it is necessary to speak about the social environment of self-real-ization. Usefulness of the social environment is a major case for self-realiza-tion of the individual. Absence of physical, material and spiritual lacks has meant the social environment. The basic attention in article has given to internal and external conditions of the self-realization which definition, according to the author, can make all-round impact on the effec-tive organi- zation of teaching and educational process and on self-realiza-tion of pupils.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7) Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor Məqalə redaksiyaya 05 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK ŞƏRAİTİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN SİYASİ ŞÜURUNUN TƏŞƏKKÜL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günay Əfəndiyeva

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: gunay.az@box.az

*Açar sözlər: mədəni müxtəliflik, şəxsiyyətin siyasi şüuru, mədəniyyətlər-
arası anlaşma, siyasi davranış, siyasi mədəniyyət*

*Ключевые слова: разнообразие культур, политическое сознание
личности, межкультурное понимание, политическое поведение, поли-
тическая культура*

*Key words: a variety of cultures, political consciousness of the person,
intercultural understanding, political behavior, political cultura*

Mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi həyatının əsası kimi onun inkişaf meyllərini müəyyənləşdirən hərəkətverici qüvvədir. Əsrlər boyu əldə edilmiş təcrübə hər bir mədəniyyət çərçivəsində müxtəlif adət-ənənələrin təşəkkülünü şərtləndirmiş və bu kəsilməz bir proses kimi davam etməkdədir. Həmin adət-ənənələrin bir qismi dayanıqlı inkişaf amilinə çevrilərək şəxsiyyətin və cəmiyyətin davamlı inkişaf meyllərini müəyyənləşdirir. Sosializasiya prosesində fərd həmin adət-ənənələri, sosial təcrübəni mənimsəyərək şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Nəticədə, şəxsiyyətin həmin mədəniyyət daxilində sosial normalara çevrilmiş adət-ənənələrə müvafiq düşüncə və davranış tərzini formalaşdır.

Başqa sözlə desək bütövlükdə cəmiyyətin mədəni səviyyəsi həmin cəmiyyətin üzvü olan şəxsin mədəniyyətini müəyyənləşdirir. Cəmiyyətdə baş verən proseslər, onlara çevik və adekvat münasibət isə ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyətlə əlaqəlidir. Çünki siyasi mədəniyyət şəxsiyyətin siyasi şüurunun inkişafının əsasında dayanır. Şəxsiyyətin cəmiyyətdəki fəal mövqeyi onun sosial-siyasi proseslərə hansı səviyyədə daxil olmasından irəli gəlir. Bu isə onun siyasi şüurunun inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Siyasi şüur insanın başqalarına olan münasibətlərinə, həmin münasibətlərin tənzimlənməsinə, bir çox hallarda həlledici təsir göstərir.

Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesi mədəniyyətlər arasın-

da dialoqun yeni reallıqlarını ortaya qoyur. Bu isə onu göstərir ki, artıq ayrıca bir fərdin hansısa mədəniyyət sahəsində anlaşma, dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsi, tolerantlıq olmadan inkişaf etməsi mümkünsüzdür. Mövcud olan mədəni müxtəliflik vahid yeni davranış mədəniyyətini, o cümlədən siyasi davranış tərzini tələb edir. Şəxsiyyətin davranışı, onun şüuru, o cümlədən siyasi şüuru mövcud olan və yeni yaradılan maddi və qeyri-maddi mədəniyyət dəyərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ayrı-ayrı mədəniyyətlərin daşıyıcıları olan subyektlər qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün bir-birlərinin mədəni dəyərlərini adekvat qavramalı, anlamalı və qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Mədəniyyətlərarası anlaşma və mədəni müxtəliflik sülh və inkişaf üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə hökumətlərarası təşkilatlar, özəl sektor, eləcə də mədəniyyət təsisatlarının irəli sürdüyü təşəbbüslər çərçivəsində tədqiqat layihələri həyata keçirilir. Burada məqsəd davamlı inkişafa yönəlmiş mədəni müxtəlifliklə mədəniyyətlərarası dialoq arasmda qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasıdır. Bu əlaqələrin pozitiv istiqamətə yönləndirilməsi davamlı inkişaf mədəniyyətlərarası anlaşma və mədəni müxtəliflik arasmda əlaqənin nədən ibarət olduğu, mədəni anlaşma və müxtəliflik

sahəsində irəliləyişə necə nail olma kimi məsələlər araşdırılmalıdır.

Mədəniyyətlərarası dialoq və mədəni müxtəliflik məsələlərinin həlli siyasi proseslərin xarakterindən nə dərəcədə asılıdır? Bu proseslərdə siyasi liderlərin, siyasi düşüncənin rolu varmı? Bu kimi suallara cavab tapmaq olduqca vacibdir.

Hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələri mövcuddur və ölkənin siyasi quruluşu, siyasi mədəniyyətin və siyasi davranışın təşəkkülü məhz onların üzərində qurulur. Keçid cəmiyyətlərində dəyərlər sistemi ciddi dəyişikliklərə məruz qalır, yeni sosial normalar formalaşır və nəticə etibarilə şəxsiyyətin identikliyi, mənlilik şüuru, siyasi düşüncə və davranış tərzini ön plana keçir. Belə ki, şəxsiyyətin özünə münasibəti, ümumiyyətlə, münasibətlər sisteminin köklü şəkildə dəyişməsi, onun özü və ətraf mühit haqqındakı təsəvvürünü, həmçinin bu münasibətlər sistemində öz yerini müəyyənləşdirməsi xeyli dərəcədə çətinləşir. Çünki yeni münasibətlər sistemində şəxsiyyətin “Mənlilik şüuru” tamamilə yeni məzmun kəsb edir.

Bir mədəniyyətin digər mədəniyyətdən üstünlüyü və ya bir fərdin digər fərddən üstünlüyü “mən - o”, “biz - onlar” dixotomiyalarını işə salır və bununla da insanın ikili münasibət sistemində (qorxu – maraqlı) balansını pozur, emosional gərginliyi artırır,

yaşanan stress tənqidi və müstəqil düşüncəni zəiflədir, destruktiv davranışa rəvac verir. Maraqlıdır ki, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi bəyanatlarda bu vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməməsi, əksinə, onun təbliği cəmiyyətdəki mövcud müvazinəti tədricən pozur, qütbləşməni ontogenist məcraya yönəldir. Burada əsas psixoloji mexanizmlərdən biri konkret mədəniyyətdə əxlaq normalarının xarakterindən və onun uşağın tərbiyəsində tutduğu yerin önəmindən asılıdır. Əsas əxlaq kateqoriyaları fərdin xalqın mədəniyyətinin adekvat daşıyıcısı olan şəxsiyyət kimi təşəkkülünə təsir edir. Xüsusilə də, yeni tarixi məqamlarda, qloballaşmanın dərinləşdiyi bir dövrdə şəxsiyyətin böhranı mədəniyyətin böhranı ilə eyni vaxta təsadüf edə bilər. Lakin bunu bütünlükdə yalnız köhnə ilə yeninin mübarizəsi kimi nəzərdən keçirmək düşgün olmazdı.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva 2011-ci ilin aprelin 7-9-da Bakıda keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumundakı çıxışında demişdir: “Bu gün dünyada qarşıdurmaların və münaqişələrin sayı azalmır, əfsuslar

olsun ki, artır. Əlbəttə, belə olan halda dialoq mövzusunda qatılan insanların – siyasətçilərin, dini və ictimai xadimlərin, alimlərin, sadə insanların, vətəndaşların sayı ildən-ilə artır. Bu da öz növbəsində gündəmə müxtəlif fərziyələr, təkliflər, ssenarilər gətirir»¹.

Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri qarşılıqlı münasibətlər zamanı müəyyən hərəkətlər edir, fikirlər söyləyir, həyata baxışlarını ifadə edirlər. Bu zaman onlar bir-birlərinin hərəkətlərinin mənasını anlamağa çalışırlar. Çünki əksər hallarda edilən hərəkətlərin və ya ifadə edilən fikrin mənası üzdə deyil, daha dərin qatlarda olur, bəzən isə fərqli mədəniyyətlərdə fərqli mənalar verir. Başqa sözlə desək, onların düzgün qavranılması və başa düşülməsi yalnız həmin mədəniyyətin ənənəvi normaları, davranış və münasibət tipləri, düşüncə tərzini kontekstində mümkündür. Başqa mədəniyyətin və ya “özgə» mədəniyyətin nümayəndəsinin davranışını başa düşmək üçün onun davranışının həmin mədəniyyətə hansı dərəcədə xas olduğunu bilmək zəruridir. Ona görə ki, bir mədəniyyətin daşıyıcısı (etnofor) digər mədəniyyət normalarını qavrayarkən və qiymətləndirərkən, adətən,

¹ “Azərbaycanın Birinci Xanımı, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Xanım Əliyeva Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu Çərçivəsində “Qadınlar - Mədəniyyətlərarası Dialoqun Əsas Təmsilçiləri” Mövzusunda Keçirilən Sessiyada iştirak etmişdir.”, Mehriban Aliyeva, 08.04.2011, web: <http://www.mehriban-aliyeva.org/az/article/item/979>,

etnofor öz mədəniyyət dəyərlərindən çıxış edir. Etnofor hesab edir ki, onun mədəniyyətinin dəyərləri daha mükəmməl və əhəmiyyətlidir. Şübhəsiz ki, güzəran şüurunda belə bir təsəvvürün olması təbiidir. Amma belə təsəvvürlər bəzi hallarda yanlışlığa yol açır, insanların bir-birini adekvat qavramasına və anlamasına mənfi təsir göstərir. Bunun əsasında təşəkkül tapan təsəvvürlər və ya qiymətlər sistemi “onları”, yəni “yadları” qiymətləndirmədə etnosentrizmə gətirib çıxarır. Bu baxımdan hər bir mədəniyyət hadisəsi aid olduğu mədəniyyət normaları çərçivəsində düzgün başa düşülə bilər.

Qarşıdurmaları önləmək, onları aradan qaldırmaq üçün bir tərəfdən davranışın daxili tənzimləyicisi olan mədəni normaların ümumi davranış qaydalarına çevrilməsinə, digər tərəfdən isə siyasi mədəniyyətin təşəkkülünə şərait yaradılmalıdır. Siyasi mədəniyyət şəxsiyyətin siyasi düşüncə və davranış tərzini şərtləndirən əsas amildir. Siyasi mədəniyyət insanların cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakı prosesində təzahür edən münasibətlər sistemidir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər adət-ənənələr, cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normaları, kütləvi kommunikasiya vasitələri və sosial şəbəkələrdir. Hər bir ictimai-siyasi sistemə

xas olan siyasi mədəniyyət və siyasi şüur tipi mövcuddur. Azərbaycan özünəməxsus qədim dövlətçilik ənənələrinə malikdir ki, bu ənənələr də müəyyən siyasi şüur tipini və siyasi davranış tərzini formalaşdırmışdır. Bunu Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəniyyət abidələri də sübut edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından başlanğıc götürərək Şah İsmayıl Xətai tərəfindən inkişaf etdirilən dövlətçilik ənənələri xalqın əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə söykənmiş, müəyyən siyasi düşüncə və davranış tərzini formalaşdırmışdır.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin həyat fəaliyyəti onun mənsub olduğu sosial qrupun obyektiv xüsusiyyətlərindən, həmin qrupun davranışından asılıdır. Fərdin davranışının, o cümlədən siyasi davranışının psixoloji tədqiqi uzun müddət biheviolist yanaşmaya əsaslanmışdır. Beheviolistlər digər davranış növləri kimi siyasi davranışa da orqanizmin mühitə “öyrəşməsi” kimi baxırlar (S-R). Bu zaman şəxsiyyət subyektivlikdən və ya immanent fəallıqdan kənarda nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətin fəallığı istisna edilir, bütün hərəkətlər S-R fonnu baxımdan araşdırılır.

Koqnitiv yanaşmada (A. Bandura, Q. Lassuel, R. Uolter) əsas diqqəti siyasi şüurun formalaşması mexanizminə yönəldirlər. Bu yanaşmaya

görə, siyasi şüur psixi hadisə kimi insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir prosesində və onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Ümumiyyətlə, siyasi davranış aktorun siyasi gerçəkliyə uyğunlaşmaya və ya onu dəyişməyə cəhd, yönəliş və reaksiyalar kimi təzahür edir.

Ona görə də əsas məsələlərdən biri də fərdin davranışın mədəniyyət nümunələrini necə mənimsəməsidir. Burada enkulturasiya prosesi mühüm rol oynayır. Enkulturasıya mədəni norma və hərəkətlərin formal və qeyri-formal məcmusudur. Enkulturasıya zamanı müəyyən ideal şəxsiyyət tipinə xas olan davranış stereotiplərinin modelləşdirilməsi və formalaşdırılması baş verir ki, bu prosədə mədəniyyət normaları mənimsənilir. Burada ideal şəxsiyyət konkret mədəniyyət dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi üçün sosializasiya prosesindən fərqli olaraq, enkulturasıya zamanı yalnız konkret mədəni mühitə xas olan mədəni dəyərlər mənimsənilir. Elə ona görədir ki, əksər tədqiqatçılar şəxsiyyət və mədəniyyəti bu baxımdan eyniləşdirirlər. Çünki enkulturasıya nəticəsində fərd müəyyən tarixi-lokal şəraitdə mövcud olan mədəniyyət nümunələrini, təcürübəsini mənimsəyir.

Mədəni irsdə kodlaşdırılmış informasiyanın əldə edilməsi və mənimsənilməsi konkret təfəkkür tərzinin, şəxsiyyət tipinin formalaşma-

sına gətirib çıxarır. Ona görə də, müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif şəxsiyyət tipləri və düşüncə tərzləri təşəkkül tapır. Bu baxımdan, ümumi şəkildə Şərqi və Qərbi mədəniyyət tipini, buna uyğun olaraq işə şəxsiyyət və təfəkkür tiplərini ayırd edirlər. Mədəni müxtəliflik mədəniyyətlərarası dialoq və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir zamanı özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Qərbdə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsiri qloballaşma şəraitində yeni formada – mədəniyyətlərin toqquşması kimi təqdim edirlər. Mədəniyyətlərin toqquşması fenomeni yeni sosial hadisə kimi nəzərdən keçirilə bilməz, ən azı ona görə ki, bu qarşılıqlı təsir İpək yolu, buna bənzər ticarət və mübadilə yolları vasitəsilə daima mövcud olmuşdur. Məhz mədəni müxtəliflik mədəniyyətlərin inkişafına və zənginləşməsinə xidmət edir.

Avropanın bəzi aparıcı ölkələrinin siyasi liderlərinin, dövlət başçılarının mədəni müxtəlifliklə bağlı son illərdəki çağırışları mədəni müxtəlifliyin (multikulturalizmin) dövlət siyasəti kimi iflasa uğradığını əsəsləndirməyə yönəliklidir. İngiltərənin Baş naziri Devid Kameron Münhendə keçirilən təhlükəsizlik üzrə konfransda bildirmişdir ki, İngiltərəli gənc müsəlmanlar özlərini nə atalarının rıyət etdiyi ənənəvi İslamla,

nə də Qərb dəyərləri ilə eyniləşdirirlər (identifikasiya).² Onun fikrincə, liberal cəmiyyət və ya ölkə müəyyən dəyərlərə inanırlar və elə bir siyasət aparırlar ki, bütün vətəndaşlar həmin dəyərlərlə özlərini eyniləşdirsinlər. Burada daha çox söhbət assimilyasiya prosesindən gedir.

Almaniyanın kansleri Angela Merkel isə 2010-cu ilin oktyabrında partiyasının toplantısında multikulturalizmin artıq dəfn edildiyini bəyan etmişdi³. Fransanın Prezidenti Nikola Sarkozi əcnəbilərə xitabən demişdir ki, əgər siz Fransaya gəlirsinizsə, onda bir toplumda, milliyətdə əriməklə razılaşırsınız. Əgər siz bununla razılaşırsınızsa, onda Fransada arzuolunmaz qonaqsınız.⁴ Hər iki bəyənətdəki fikir ondan ibarətdir ki, bir ölkə ərazisində müxtəlif avtonom milli icmaların mövcudluğu yol-verilməzdir və həmin icmalarda birləşən milli azlıqlar mütləq ümumi toplumda “əriyib” itməli (assimilyasiya), bununla da öz milli kimliyini unudaraq, çoxluğun malik olduğu milli kimliyi qəbul etməlidir.

Son illər Qərb ölkələrində mədəni müxtəlifliyə münasibətdə müşahidə edilən bu kimi yanaşmalar yalnız siyasi səciyyə daşıyır, mədəni müxtəlifliyi inikas etdirməyən siyasi mədəniyyəti və siyasi davranışı təşdiq edir və cəmiyyətin birliyinə, həmrəyliyinə və dayanıqlı psixoloji iqlimin inkişafına, şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşmasına xidmət etmir.

Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, siyasi şüurun mahiyyətinə iki yanaşma tərtibi mövcuddur. Belə ki, bi-heviorist yanaşmanın tərəfdarları siyasi şüura insanın rəşional qavrayış forması kimi baxırlar. Yəni hakimiyyət sferasında oynadığı rolunu və funksiyaları gerçəkləşdirərkən istifadə etdiyi dünya görüşünün və təsəvvürlərin məcmusunu nəzərdən keçirirlər. Bu cür yanaşmada insanın siyasi hadisələrə münasibətdə öz mövqeyini müəyyənləşdirməsinə, onları qiymətləndirməsinə hər hansı bir xüsusi tələb qoyulmur. Belə olduqda isə, nəticə etibarlı ilə, siyasi şüurun formalaşması problemi də aradan qalxır.

¹ “Prime Minister David Cameron Has Delivered a Speech Setting out His View on Radicalisation and Islamic Extremism”, PM’s Speech at Munich Security Conference, 05.02.2011. web: <http://www.number10.gov.uk./news/pms-speech-at-munich-security-conference>.

³ “Merkel: “Multi-Kulti ist Absolut Gescheitert”, Bild.de, 17.10.2010. web: http://www.bild.de/politik/2010/politik/ansatz-multi-kulti-gescheitert-14331238_bild.html

⁴ “Le Multiculturalisme est “un Echech”, Affirme Nicolas Sarkozy”, Lepoint.fr, 10.02.2011. web: http://www.lepoint.fr/societe/le-multiculturalisme-est-un-eches-affirme-nicolas-sarkozy-10-02-2011-1294163_23.php.

Aksioloji yanaşma tərzii siyasi şüura bir növ siyasi qavrayışın müəyyən səviyyəsi kimi yanaşır. Bu nöqtəyindən, ona ümumbəşəri dünya-görüşlər və insani dəyərlər daxil edilir. Lakin insanların siyasi şüurunun mahiyyəti onun qabiliyyəti ilə, qrup maraqlarını ayırmaq bacarığı ilə, habelə onları digər qrupların tələbləri ilə qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək, həmçinin məsələlərin həlli və reallaşdırılması üçün dövlətdən istifadə etmək yollarını və üsullarını görə bilmək qabiliyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Beləliklə, siyasi şüur təsəvvürün elə bir mərhələsi kimi başa düşülür ki, hakimiyyət sferasında özünün siyasi iştirakını reallaşdırmaq və zəruri funksiyalarını yerinə yetirmək üçün insan həmin mərhələyə can atır.

Siyasi şüur onu təşkil edən hisslər, əhval-ruhiyyə, ideya və nəzəriyyələr vasitəsi ilə ictimai quruluşa, mülkiyyət və hakimiyyət sisteminə, dövlətə, siyasi rejimə, partiyalara və ictimai hərəkətlərə, habelə siyasi hüquqa və əsas insan azadlıqlarına əhalinin müxtəlif qruplarının münasibətlərini əks etdirir.

Siyasi şüur yalnız siyasi fəaliyyəti əks etdirmir, həm də fəal surətdə ona təsir göstərir. Nəticə etibarı ilə, o, üstəlik normativ yaradıcılıq funksiyasını da yerinə yetirir. Həmin funksiyanın məğzi isə ondan ibarətdir ki, siyasi şüur müəyyən dəyərlər sistemini

(məsələn, tolerantlıq, demokratiklik, vətənpərvərlik, beynəlmilətçilik, kollektivçilik və s.) formalaşdırır.

Siyasi şüur sistemli şəkildə siyasi təcrübənin təhlilini həyata keçirməyi, habelə onun müəyyən qanunauyğunluqlarını və meyllərini (onun əsasında isə siyasi strategiya və taktika işlənilib hazırlanır) yerinə yetirməyi nəzərdə tutan elmi-idraki (koqnitiv) funksiyanı da yerinə yetirir.

Fərdi siyasi şüur - mürəkkəb mənavi-psixoloji hadisədir. O, müxtəlif vəziyyətlərdə və səviyyələrdə özünü biruzə verir. Siyasi fəaliyyətin mahiyyətini və məzmununu əks etdirmə dərəcəsinə və formasına görə siyasi şüurun strukturunda iki qarşılıqlı əlaqəli səviyyəni fərqləndirmək mümkündür: bəsit və nəzəri.

Bəsit siyasi şüur, əslində, özünə-məxsus şəkildə müxtəlif sosial toplumların daşdığı biliklərin, təsəvvürlərin, əhval-ruhiyyənin, hisslərin, rəylərin məcmusunu əks etdirir. O, həm siyasi ideologiyanın, həm də siyasi təcrübənin təsiri altında formalaşır.

Bəsit siyasi şüur bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə görə fərqlənir: səpginlik, sürüşkənlik, dolaşılıq və ziddiyyətlilik, rəbitəsizlik, systemsizlik, kor-təbiilik, ifrat emosionallıq, siyasət haqqında təsəvvürlərinin və mühakimələrini təşəkkül və inkişafının kor-təbiiliyi.

Bu cür bəsit siyasi şüurun təsiri ilə, siyasi gerçəkliyi düzgün əks etdirən ünsürlərlə yanaşı, bu və ya digər siyasi hadisələr haqqında, o cümlədən cəmiyyətdə müxtəlif siyasi qüvvələrin qarşılıqlı münasibəti barədə, müxtəlif siyasi partiyaların həqiqi istiqaməti və onların liderlərinin əsl niyyətləri, məqsədləri və s. haqqında yanlış təsəvvürlər yaranır. Eyni zamanda, bəsit siyasi şüur siyasi davranışa sabit və xüsusi olaraq inersional təsiri ilə də səciyyələnir.

Demək olar ki, cəmiyyətin siyasi həyatının inkişafının təməl qanunları halında məlumata malik olmayanların əksəriyyəti bəsit siyasi şüur səviyyəsində düşünür. Əlbəttə, müxtəlif təhsil və mədəniyyət səviyyəsinə malik olan insanlarda onların siyasi şüuru da müxtəlif ölçüdə inkişaf edir.

Bəsit siyasi şüurdan fərqli olaraq, nəzəri siyasi şüur ictimai həyatın qanunauyğunluqlarının mahiyyətini açmağa və onlardan praktik siyasi fəaliyyətin təşkilində istifadə etməyə yönəlib.

Nəzəri təhlil əsasında bu və ya digər subyekt siyasi münasibətlər sistemində özünün yeri, habelə həmin münasibətlər çərçivəsində özünə inam hissi yaratmaq imkanı haqqında daha aydın təsəvvür əldə edə bilər.

Məzmun etibarlı ilə siyasət elmində siyasi şüur mühafizəkar, liberal, islahatçı, inqilabi, totalitar, avtoritar,

demokratik və digər tiplərə ayrılır. Həmçinin siyasi şüur subyektlərə (daşıyıcılara) görə fərdi, qrup, kütləvi və ictimai olur.

Fərdi siyasi şüur insanın özünün siyasi hüquq və azadlıqlarını mənimsəməsini, habelə konkret olaraq həyatda düşdüyü vəziyyətə uyğun istifadə etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

Siyasi şüurun strukturuna siyasi biliklər, siyasi maraqlar, ictimai əhval, ictimai rəy, siyasi duyum, siyasi əqidə daxildir. Siyasi biliklər həm nəzəri şüurun (siyasi ideologiya), həm də şüurun bəsit səviyyəsinin mahiyyətinin ayrılmaz ünsürüdür. Bu və ya digər sosial qrupun maraqlarını əks etdirən siyasi biliklər çox vaxt məzmununa görə yox, formasına görə fərqlənirlər. Belə ki, siyasi ideoloqlar tərəfindən işlənib hazırlanan nəzəri biliklər sonradan siyasi çağırışlar və şüarlar şəklində təqdim olunur və bəsit siyasi şüur tərəfindən mənimsənilir.

Yeni biliklərin mənimsənilməsi öz növbəsində baş verən siyasi dəyişiklikləri adekvat olaraq əks etdirmək, onlara uyğunlaşmaq, habelə siyasi qərarların qəbulunda iştirak etmək qabiliyyətini artırır, siyasi maraqları gücləndirir.

Siyasi maraq-siyasətin institusional və sosial obyektlərinin ictimai-siyasi proseslərə, hadisələrə seçici münasibəti, həmçinin bütövlükdə müəyyən

dünyagörüşü prinsiplərinə, əqidəyə və inama əsaslanan siyasi fəallığın real səbəbi deməkdir. Başqa sözlə, o, siyasi davranışın elə bir dərk edilmiş daxili mənbəyidir ki, siyasi subyektlərin müəyyən siyasi məqsədlərini ortaya qoymağa, konkret siyasi hərəkətləri həyata keçirməyə və onlara nail olmağa sövq edir.

Siyasi biliklər və əhval-ruhiyyə qrupun (kollektivin) və ictimai fikrin özəyini təşkil edən dəyərləndirici mühakimənin formalaşmasında əsas rol oynayan ilkin şərtlərdəndir. İctimai fikir isə qrup (kütlə) halında ünsiyyət nəticəsində, habelə aktual və insanlar üçün həyati önəm daşıyan problemlər haqqında intensiv olaraq sosial informasiya mübadiləsi nəticəsində ortaya çıxır.

İctimai rəy – müxtəlif sosial qrupların hər hansı bir problemə müştərək və əksəriyyət tərəfindən dəstəklənən baxış bucağını əks etdirir. Bu zaman kütlə şüurunun inkişafı, həmçinin solumun daxilindəki davranışlar və düşüncələr haqqında sosial qrupların təsəvvürləri nəzərə alınır. Qrupun rəyi və ictimai rəy bəsit siyasi şüurun vəziyyətinin əsas göstəricisidir. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi biliklər (nəzəriyyələr, konsepsiyalar) bəsit təfəkkürə sızır, onun xarakterinə və ümumi istiqamətinə təsir göstərir. İctimai rəyin vəziyyəti isə siyasi qərarların qəbulunda istiqamətverici amildir.

Əlbəttə, siyasi qərarların qəbul edilməsi, hər şeydən əvvəl, elmi biliklərlə əsaslandırılmalıdır (yəni hərtərəfli götür-qoy edildikdən sonra qərar qəbul edilməlidir). Amma burada bəsit siyasi şüurun vəziyyəti hökmən nəzərə alınmalıdır.

Siyasi duyum bəsit siyasi şüurun vacib siyasi ünsürlərindən biridir və siyasi fəaliyyət subyektinin daxil olduğu münasibətlərin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq şərtləndirilir.

Siyasi hisslər əhval-ruhiyyədən daha çox sabitliyin nəzarət altında olması ilə fərqlənir.

Siyasi biliklər, əhval-ruhiyyə və siyasi hisslər siyasi fəaliyyət subyektlərinin siyasi əqidəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Siyasi əqidə çox vaxt insanın başqa şəxsi əqidələri ilə – onun inancı və ya dini ilə, əxlaqı və dəyər ölçüsü ilə üst-üstə düşür. Siyasi əqidə onun müdafiəsinə və ya gerçəkləşdirilməsinə yönələn konkret hərəkətlərdə, məsələn, seçkilərdə konkret siyasi partiyaya və ya hərəkata, konkret namizədə səsvermədə, yaxud mitinqlərdə və etiraz nümayişlərində iştirak etməsində və ya etməməsində əks oluna da, olunmaya da bilər. Siyasi əqidə müəyyən ideallara və dəyərlərə dərin inancları, habelə onların gerçəkləşməsi naminə daim hərəkətə keçməyə hazır olanların mövqeyini əks etdirən biliklərin, hisslərin və əhval-ruhiyyənin sintezi deməkdir.

Siyasi şüurun formalaşması

Bu və ya digər siyasi sistemdə yaşayan fərdin şəxsiyyətinin formalaşması onun siyasi şüurunun və siyasi davranışının formalaşdığı siyasi sosializasiya prosesində baş verir. Sosializasiya fərdin fəaliyyətində və ünsiyyətində sosial təcrübənin fəal təkrar istehsal prosesinin baş verməsi deməkdir. Fərdin siyasi sosializasiyası elə bir prosesdir ki, burada siyasi aləmin müəyyən mənzərəsi formalaşır, siyasi fəaliyyət və siyasi ünsiyyət təcrübəsi toplanır.

Fərdin siyasi sosializasiya prosesi siyasi mədəniyyətin mənimsənilməsi deməkdir. Siyasi mədəniyyət isə cəmiyyətin siyasi həyatının hamı tərəfindən qəbul edilən dəyərli meyllərinin inanc və normalarının məcmusu deməkdir.

Siyasi sosializasiya prosesinə müxtəlif səviyyələr, mexanizmlər və amillər daxildir. Onlardan ən əhatəlisi və əhəmiyyətli beynəlxalq səviyyədir ki, o da bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyəti, dövlətlərarası və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarını əhatə edir. Burada şəxsiyyətə demokratiya, insan haqları, tolerantlıq və s. kimi beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş dəyərlər, normalar və amillər təsir göstərir.

Sosial səviyyə bütövlükdə cəmiyyəti və böyük sosial qrupları, sinifləri, ixtisasları, icmaları və s. əhatə edir.

Bu səviyyədə fərdə dövlət, hökumət, siyasi partiyalar, sosial-iqtisadi böhranlar, işsizlik, ölkədə cinayətkarlığın səviyyəsi və s. təsir göstərir.

Siyasi sosializasiyanın şəxsi səviyyəsində fərd bilavasitə onun ünsiyyət dairəsinə daxil olan və birbaşa onun siyasi psixologiyasına, dəyərlərinə və göstərişlərinə təsir göstərən insanlar tərəfindən təsirə məruz qalır. Siyasi sosializasiyanın mexanizmləri arasında həmin səviyyədə təqlidi, təlqini, yoluxmanı fərqləndirmək mümkündür. Bu da öz növbəsində insana mövcud siyasi şəraitə uyğunlaşmağa və özünəməxsus siyasi dünyagörüşünü formalaşdırmağa yardım edir.

Siyasi sosializasiya anlayışının elmi ədəbiyyatda çoxsaylı tərifləri var. «Siyasi sosializasiya» termininin özü siyasət elminə 1959-cu ildə Amerika politoloqu Q.Flaymen tərəfindən gətirilmiş və sonradan geniş yayılmışdır.

Müasir dövrdə klassikaya çevrilən siyasi sosializasiya nəzəriyyəsi D.İstonun rəhbərliyi altında Çikaqo alimləri tərəfindən işlənmiş və siyasət sahəsində yerinə yetirilməsi zəruri olan xüsusi rolların insana aşılmasını həyata keçirən təlim prosesi kimi şərh olunur. Bununla əlaqədar həmin nəzəriyyəni dəstəkləyən Amerika alimlərinin əksəriyyəti (L.Koen, P.Lipton, T.Parsons) diqqəti siyasi sistemə və onun institutlarına yönəldir və sosia-

lizasivaya aparıcı məşq prosesi kimi baxır.

K.Luman və A.Qelen tərəfindən sosializasiya akkulturasiya kimi, yəni insanın yeni ictimai dəyərləri mənimsəməsi kimi şərh olunur.

Bəzi tədqiqatçılar (E.Erikson, E.Fromm) siyasi sosializasiyanı insan hisslərinin və təsəvvürlərinin gizlin prosesi kimi başa düşərək, əsas diqqəti siyasi fəaliyyətdə şüurlu motivlərin tədqiqinə yönəltmişlər.

Siyasi sosializasiya ikimərhələli proses kimi nəzərdən keçirilir. Amerika politoloqları D.İstion və C.Dennis güman edirlər ki, ilkin mərhələ 3 yaşdan başlayır. Nəzərdən keçirilən mərhələdə ilkin uşaq təsəvvürləri mühüm rol oynayır. Bütün bunlar uşağın sosial identifikasiyasının başlanğıcı (rüşeymi) ilə bağlıdır və uzun müddət öz təsirini qoruyub saxlayır.

Fərdin siyasi sosializasiyası bir sıra amillərlə şərtlənir:

1. Bütövlükdə cəmiyyətin əxlaqi və ideya-siyasi təsiri (siyasi sistem, sosial-sinfi struktur, siyasi mədəniyyət, kütləvi informasiya vasitələri, mədəniyyət və incəsənət).
2. Fərdin biopsixoloji xüsusiyyətləri (temperament, intellekt, iradə və s.).
3. Fərdin sosial təcrübəsi (sosial təcrübə nə qədər zəngindir, sosial-siyasi vəziyyət dəyişdikdə

onun siyasi yöndəyişməsi o qədər mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitdə baş verir).

4. Şəxsiyyətin sosial statusu (əgər onun statusu uzun müddət dəyişikliyə məruz qalmırsa, onda seçdiyi siyasi davranış xəttinin doğruluğuna inam hissi güclənir). Siyasi sosializasiya aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:
    - Fərdin siyasətə qatılaraq can atdığı və nail olmaq istədiyi siyasi məqsədləri və dəyərləri müəyyənləşdirir;
    - Siyasi davranışın mümkün üsulları haqqında, habelə konkret vəziyyətdə bu və ya digər hərəkətin yerində olub-olmaması barədə təsəvvürü formalaşdırır;
    - Fərdin ətraf sosial mühitə və siyasi sistemə münasibətini müəyyənləşdirir;
    - Fərdin cəmiyyətdə və dövlətdə mövcud olan siyasi rəmzlərə münasibətini cilalayır;
- Ətrafdakı siyasi aləmi dərk etmək imkanını və ehtiyacını formalaşdırır;
- Fərd üçün siyasi həyatda açar (kod) rolunu oynaya biləcək inam hissi və münasibətləri gücləndirir.
- Siyasi sosializasiya prosesinin son nəticədə uğurlu olması, daha çox siyasi institutlardan və təşkilatlardan (dövlət, siyasi partiyalar, ictimai-siyasi hərəkatlar), siyasi elita və liderlər, maraqlı qruplardan asılıdır. Bu prosesə qeyri-siyasi amillərin də təsiri az deyik

ailə, həmyaşlılar qrupu, din, təhsil sistemi, həmkarlar, gənclər və qadın təşkilatları; mədəni, idman birlikləri və s.

Ailə siyasi sosializasiya prosesinin ilkin şərtidir. Şəxsiyyətin siyasi görüşlərinin əsası məhz bu mühitdə formalaşır. Ailənin quruluşu, sosial statusu, habelə əxlaqı keyfiyyətləri şəxsiyyətin siyasi sosializasiyasının istiqamətinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda ilkin sosializasiya mərhələsində şəxsiyyətə yeniyyətə referent qrupları, yəni onun hörmət etdiyi və nümunə götürdüyü yaşlıları və yaxın ətrafı təsir göstərir.

Şəxsiyyətin siyasi sosializasiyasında sosial-iqtisadi şərait, insanın həyat tərzini, milli ənənələr və s. kimi qeyri-siyasi amillər də mühüm rol oynayır. Müəyyən ictimai şəraitdə qeyri-siyasi amillər şəxsiyyətin siyasi sosializasiyasına ona məxsus siyasi agentlərdən daha çox təsir göstərə bilər. Bu, əsasən müasir dövrdə qarşılıqlı asılılığın mövcud olduğu açıq cəmiyyətə aiddir. Çünki açıq cəmiyyətdə siyasi və qeyri-siyasi amillər bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Mədəni müxtəliflik və mədəniyyətlərarası dialoq

Siyasətçilər siyasi çərçivəni müəyyən edir, müvafiq təsisatları formalaşdırır və bir çox hallarda onları maliyyələşdirir. İcraçılar isə mədəniyyətlərarası dialoqu mədəniyyət sahəsində gündəlik əsaslarla təcrübədən keçirməkdə məsuliyyət daşıyırlar. Bu iş mütəmadi olaraq iki çətinliklə üzleşir. Birincisi, siyasətçilər üçün yaxşı təcrübənin bölüşülməsini təmin etməkdə əlaqələndirmə dilemması var. İkincisi, əgər hökumətlər yerlərdə aparılan işə lazımsız şəkildə nəzarət və ya təsir etsələr, bu, müstəqil yaradıcı fəaliyyətə müdaxilə kimi qəbul edilə bilər.

Bu halda qarşıya bəzi çətinliklər də çıxır. Birincisi, mədəniyyətlərarası dialoqu mümkün edən və bir çox hallarda millətçi və ya fanatik hərəkətlərlə nəticələnən müxtəlif növ populizmin bütün dünyada qloballaşmaya qarşı tendensiya kimi qalxmasıdır. İkinci faktor global iqtisadi böhrandır. Bu böhran bir sıra ölkələrdə mədəniyyətlərarası dialoqa yad olan qeyri-təhlükəsizlik hisslərini gücləndirir, yaxud mədəni və irsi sektorları məhdudlaşdırır. Onları mədəniyyətlərarası dialoqu prioritet hesab etməyən özəl şirkətlərdən, fərdlərin əldə etdiyi gəlirdən və sponsorluq fəaliyyətindən daha çox asılı vəziyyətə qoyur.

Bu və digər məsələlər bütün müvafiq dairələr tərəfindən nəzərdən keçirilməlidir. Hökumətlər, beynəlxalq təşkilatlar, mədəniyyət qurumlarının rəhbərləri, mədəniyyət QHT-ləri, şəbəkə təmsilçiləri bir sıra mürəkkəb

suallarla üzləşə bilərlər. Hansı yeni strategiyalar qəbul edilməlidir? Biz hansı təcrübədən öyrənə bilərik? Mədəniyyətlərarası dialoqun yerli, regional və xüsusən də, qlobal səviyyədə təşviq edilməsinə mədəniyyət, incəsənət və irs hansı formada daha böyük təsir göstərə bilər?

Bu, olduqca aktual mövzudur. Çünki dinc şəraitdə birgə yaşama müxtəlif qrupların bütün üzvlərindən bir-birini daha yaxşı anlamaq, mövcud stereotiplər və əvvəlcədən formalaşmış düşüncələrin hüdudlarından kənara çıxmağı tələb edir. Mədəniyyət gender məsələləri və oynanılan rollarla bağlı fikirlərimizə təsir göstərir. Dinlərarası məsələlər, mədəni və sosial təcrübə vasitəsilə fərqlərin müəyyən edilməsi, mədəniyyət və insan hüquqları ilə bağlı real və ya zənn edilən gərginliyin aradan qaldırılmasını mədəniyyətlərarası dialoq yolu ilə həll oluna bilər. Çünki mədəniyyət gender bərabərliyi və ədalət üçün davamlı vasitələrin tapılmasında əsas rol oynayır.

Dünyada müxtəlif siyasi, sosial və mədəni məsələlərin çoxsaylı istinad nöqtələri ilə birgə müxtəlifliyini və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq bu dialoqu gücləndirmək məqsədilə qadınların təcrübə və istəklərinin müxtəlifliyinə ədalətlə yanaşmaq, onların formasını müxtəlifləşdirmək və miqyasını artırmaq təklif olunur. Bunu etmək üçün

qadınlarla bağlı mədəniyyətlərarası dialoqun mahiyyətini, onun növlərini və qarşılaşdığı maneələri daha dərinləndirən anlamaq lazımdır. Bu, təhsil, elm, tədqiqatlar, media və mədəniyyət sahələrində xüsusi ilə zəruridir.

Müxtəliflik və plüralizmlə xarakterizə olunan yeni cəmiyyətin formalaşması fərdlər arasında hörməti, müxtəlif mədəniyyətlər arasında dözümlülüyü, vicdan azadlığı və onun nəticəsində, insan hüquqları əsasında dini azadlığı nəzərdə tutan mədəniyyət və adət-ənənə azadlığı təcrübəsini təmin etmək üçün inkişaf etdirilməli, çoxmədəniyyətliliyin yeni vəziyyətini yaratmalıdır (Universal İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsi və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 9-cu maddəsi).

Bu gün dünyada identiklik məsələsi mədəniyyətlər arasında fərqlənmə elementi kimi yenidən gündəmə gəlir. Din insanlann bir-birindən seçilməsi elementi kimi daha böyük əhəmiyyət daşımağa başlayır.

İslamofobiya, xristianofobiya, anti-semitizm, dini azlıqların təqibi və dünyada digər dözümsüzlük hallan millətçilik və ya digər səbəblər əsasında insanlara qarşı hücum mesajı ola bilər.

Bu baxımdan, mədəniyyətlərarası dialoq müxtəlif mədəniyyətlərin olduğu cəmiyyətlərdə dinc və konstruktiv şəraitdə birgə yaşamaq üçün

lazımi bilikləri təmin edərək, mübadilə və ünsiyyəti təşviq edərək müxtəlif mahiyyəti ilə seçilən cəmiyyətlərdə çoxşaxəliliyi qorumaq və mədəniyyətlər arasında münəfişələri idarə etməkdə əsas vasitə kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmışdır.

Mədəniyyətlərarası anlaşma hökumət və beynəlxalq təşkilatlardan fəal siyasi dəstək tələb edir. Bununla belə, mədəniyyətlər, dinlər və icmalar arasında bölünmənin aradan qaldırılmasına yönəlmiş çoxsaylı təşəbbüsləri həyata keçirmək mədəni müxtəlifliyi özündə ehtiva edən siyasi şüura malik insanlarsız mümkün deyil. Əslində, böyük təşkilatlar konkret layihələr vasitəsilə “digərlərinə” hörmət, qarşılıqlı anlaşma və etimadın təşviq edilməsində mühüm rol oynaya bilərlər.

Azlıqların və miqrantların inteqrasiyasının daha effektiv olmasına böyük ehtiyac duyulur. Buna mədəni bölünməni aradan qaldırmaqla, ümumi mədəni kapitalı yaratmaqla və müxtəlif cəmiyyətlərin təsisatlarına və siyasətə mədəniyyəti gətirməklə nail olmaq mümkündür. Bu, digər etnik, dini və dil mənşəyi olan ardıcıl şəkildə gələn yeni sakinlərlə uzun müddət yaşayanlar arasında məkan, resurslar və imkanların bölüşdürüldüyü, yaxud onlar uğrunda rəqabət

aparıldığı şəhərlərdə daha güclü şəkildə hiss olunur.

Bu gün milli dəyərlər, ideallar və standartlar əsasında formalaşmış mədəniyyət və təhsildə dəyişiklikləri və dialoq fəlsəfəsini zəruri edən müasir dünyanın qarşıya qoyduğu problemlərin təhlili olduqca vacibdir. Dialoq fəlsəfəsi mədəniyyətlərin müxtəlifliyini, “başqasına” “mümkün” pozitiv münasibəti nəzərə alan yeni əxlaq imperativləri üçün təhsil və mədəniyyət sistemlərinə yol açmağa qadirdir.

Bütün bu istiqamətlər mədəni müxtəliflik şəraitində şəxsiyyətin nəinki «Mən» obrazının təşəkkülünü müəyyənləşdirir, həmçinin onun dünyagörüşünü, əqidəsini, sosial yönümlərini, sosial tələbatlar sistemini formalaşdırır. Nəticə etibarı ilə, şəxsiyyətin siyasi həyata fəal surətdə daxil olmasını və siyasi proseslərə bilavasitə və bilavasitə nüfuzunu şərtləndirir. Bir sosiomədəni mühütdə mövcud olan ayrı-ayrı mədəniyyət normalarının birgə fəaliyyət prosesində mənim-sənilməsi və müsbət qiymətləndirilməsi nəinki milli dözümlülüyü, eyni zamanda siyasi baxışları formalaşdırır. Ona görə də şəxsiyyətin siyasi şüurunun təşəkkülünə mədəni müxtəlifliyin təsirinin araşdırılması həm də ahəngdar şəxsiyyətin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dia-loq Forumunun təşkili barədə Azər-baycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”, President.az, 27.05.2011.
web: <http://www.president.az/articles/2316>.
2. Azərbaycanın Birinci Xanımı, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Xanım Əliyeva Ümum-dünya Mədəniyyətlərarası Dia-loq Forumu Çərçivəsində “Qadınlar - Mədəniyyətlərarası Dia-loqun Əsas Təmsilçiləri” Mövzusunda Keçirilən Sessiyada iştirak etmişdir”, Mehriban-Aliyeva.org 08.04.2011.
web: <http://www.mehriban-aliyeva.org/az/article/item/979>
3. “Prime Minister David Cameron Has Delivered a Speech Setting out His View on Radicalisation and Islamic Extremism”, PM’s Speech at Munich Security Conference, 05.02.2011,
web: <http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference>.
4. “Merkel: “Multi-Kulti ist Absolut Gescheitert”, Bild.de, 17.10.2010,
web: <http://www.bild.de/politik/2010/politik/ansatz-multi-kulti-gescheitert-14331238.bild.html>
5. “Le Multiculturalisme est “un Echech”, Affirme Nicolas Sarkozy”, Lepoint.fr, 10.02.2011.
web: http://www.lepoint.fr/societe/le-multiculturalisme-est-un-echec-affirme-nicolas-sarkozy-10-02-2011-1294163_23.php.
6. Əliyev B., Mustafayev M. Mədəniyyət və təfəkkür probleminin bəzi məsələlərinin tədqiqinə dair // Psixologiya jurnalı, № 2, 2010, s.3-12.
7. Əliyev Q.C., Tağıyev Ə.M., Bayramov M.İ. Mədəniyyətşünaslığın əsasları. Bakı, 1999.
8. Rəcəbov Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azər nəşr, 1993, 160 s.
9. Андреев, С.С. Политическое сознание и политическое поведение Текст. / С. С. Андреев // Социальнополит. журнал. 1992. - № 8. – С. 10 –22.
10. Ачария Б. Особенности воздействия политической культуры на политическую систему общества Текст. / Б. Ачария, С. М. Чаморро. — М.: Наука, 1998.-455 с.
11. Исмаилова С.А. Лидерство и формирование политической культуры в современном Азербайджане /У Молодой ученый, 2011, №3, Т.2, С.84-88.
12. Greenstein F.J. Political Socialization. International Encyclopedia of Social Science, t. 13, N.Y. 1968.”- P. 433-435.
13. Greenstein F.J. Personality and Politics. Problems of Evidence, Inference and Conceptualization. Chicago. 1970.

Особенности становления политического сознания личности в условиях разнообразия культур

Абстракт

Статья посвящена исследованию формирования политического сознания личности в условиях разнообразия культур и анализу исследований, проведенных в данной области в новом контексте. В статье определяется роль культуры, традиций, обычаев и процесса социализации в возникновении культурного разнообразия, а также исследуется степень влияния межкультурного диалога и глобализации на этот процесс. Указывается, что уровень культуры общества, наряду со всесторонним воздействием на формирование уровня культуры его членов, также обуславливает их манеру поведения и образ мышления. Основное внимание автор уделяет протекающему в современном мире процессу глобализации и его роли в межкультурном диалоге. Появившиеся новые реальности превращаются в объект исследования, основу решения проблем которого составляют взаимопонимание, взаимный обмен духовными ценностями и толерантность.

На основании анализа проведенных исследований автор вносит ясность в вопросы усвоения индивидом образцов культуры, раскрывает на культурном уровне социально-психологические механизмы формирования сознания. Отмечается, что процесс энкультурации играет важную роль в усвоении индивидом образцов культуры. Во время энкультурации, которая является формальной и неформальной совокупностью культурных норм и поведения, происходит моделирование и формирование стереотипов поведения, свойственных определенному идеальному типу личности. В этом процессе усваиваются нормы культуры. Ввиду того, что идеальная личность выступает в качестве носителя конкретных культурных ценностей, то во время энкультурации, в отличие от процесса социализации, усваиваются культурные ценности, присущие конкретной культурной среде. Именно поэтому с этой точки зрения многие исследователи отождествляют личность и культуру, так как в результате энкультурации индивид усваивает в определенных историко-локальных условиях существующие культурные образцы, опыт.

Анализ различных источников показывает, что неудачная политическая социализация, отсутствие у человека необходимых знаний, долга, традиций лишают его соответствию политической сфере общества, а также использованию механизма защиты своих интересов. В статье основное внимание уделяется поискам диалога между глобализацией и идентичностью, стереотипам XX века, рассмотрению путей освобождения науки и технократии от глобальной власти. Здесь также систематизируются исследования, проводимые в данной области.

The Peculiarities of the Political Consciousness of the Individual in the Cultural Diversity

Abstract

The article deals with the formation of the political consciousness of the individual in the cultural diversity and the analysis of the researches conducted in this area. The article defines the role of culture, traditions and process of socialization in the emergence of cultural diversity, researching the level of influence of intercultural dialogue and globalization to this process. It is stated that the level of culture of society along with the full effect to the formation of cultural level of its members, determine their behavior and way of thinking (mentality). Author pays a special attention to the globalization process and its role in the cultural diversity. New realities emerged in this process become the research object, which can be solved through mutual understanding, mutual exchange of spiritual values and tolerance.

In the basis of analysis of the researches the author clarifies the issues such as understanding the samples of culture by individuals, reveals the socio-psychological mechanisms of consciousness in the cultural level. It is also noted that the process of enculturation plays an important role in the understanding the samples of culture by individuals. In the framework of enculturation, which is the formal and informal complex of the cultural norms and behavior, occurs modeling and formation of behavior stereotypes inherent to the particular ideal personality type. Taking into account that ideal personality acts as the bearer of the particular cultural values, unlike the socialization process, in the framework of enculturation cultural values inherent to the particular cultural environment are perceived. That is why most of the researchers identify personality and culture from this point of view, since the individual perceives the existing cultural samples, as well as experience in the particular historical and local conditions as a result of enculturation.

Analysis of various sources shows that unsuccessful political socialization, lack of necessary knowledge, duty and traditions deprive the person from the corresponding to the political sphere of society, as well as the use of the protection mechanisms of their interests. The special attention in the article is attached to the search of the dialogue among the globalization and identity, stereotypes of the 20th century, exploring the ways of liberation of the science and technocracy from the global power. Researches conducted in this area are also systematized in the article.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

YARADICI TƏFƏKKÜRÜN MÜXTƏLİFLİYİ VƏ ONUN İNKİŞAFININ ƏSAS AMİLLƏRİ

Aynur Bünyatova

*AMEA-nın, Fəlsəfə, Sosiologiya və
Hüquq İnstitutunun doktorantı
E-mail: aynur_bunyatova@yahoo.com*

Açar sözlər: *yaradıcılıq potensialı, ibtidai təfəkkür, yaradıcı təfəkkür, əməli-təfəkkür, diverqent və konverqent təfəkkür, lateral təfəkkür.*

Ключевые слова: *творческий потенциал, первобытное мышление, творческое мышление, дивергентное и конвергентное мышление, латеральное мышление.*

Keywords: *Creative potential, primitive thinking, creative thinking, divergent thinking, lateral thinking.*

Yaradıcı təfəkkürün tədqiqatı özündə yaradıcılığın təbiətinin, metodoloji əsaslarını həllini nəzərdə tutan, yaradıcı təfəkkürün qaynaqlarının inkişafının, bu prosesdə bioloji və ictimai, obyektiv və subyektiv, fərdinin kimliyi və icmanın necəliyini ən vacib metodoloji əsaslarını həllini nəzərdə tutan kifayət qədər çətin bir elmi sahədir. Məsələnin çətinliyi ondadır ki, onun daxılı varlığını birbaşa tədqiq etmək olmur, çünki, çoxəsirlik tədqiqatlara baxmayaraq yaradıcı təfəkkür hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Yaradıcı təfəkkürün problemi uzun müddət istedad konsepsiyasına və proqramlarına uyğun olaraq araşdırılmışdı. Bunlardan P.Torensin “Ya-

radıcılığı qiymətləndirmə testləri”, Dj.Gilfordun “İdrakın strukturu” modelini, Dj.Renzulinin “Təlim proqramının zənginləşdirilməsinin üç növü” təlim modelini, S.Autşullerlərin TMİN (ТРИЗ) modeli, A.Vengerin uşaq mərkəzinin “İstedadlı uşaqlar” proqramını göstərmək olar.

Elmi ədəbiyyatı analiz edərkən biz öncədən yaradıcı təfəkkür anlayışının psixoloji məzmununa necə aydınlıq qətirildiyini müəyyənləşdirməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Məsələn, görkəmli tədqiqatçı Y.A.Ponomoryov hesab edir ki, yaradıcı təfəkkür – yaradıcı fəaliyyətin, yaradıcı prosesin bir hissəsidir.

Digər tədqiqatçı A.Roşka isə hesab edir ki, yaradıcı təfəkkür yaradıcı prosesin bir hissəsini təşkil edən

təfəkkür növü, formasıdır və onun nəticələri öz orijinallığı və ictimai əhəmiyyətilə fərqlənir.

Bu anlayışın məzmununu aydınlıq gətirməyə çalışan A. Matyuşkin qeyd edir ki, “hər hansı yaradıcılığın başlanğıc nöqtəsi – gözlənilməz assosiasiyaların asanlıqla əmələ gəlməsi ilə bağlıdır”. [1, s 132] Sonuncu isə, məlum olduğu kimi təfəkkürün inkişafında özünü birüzə verir.

Rus tədqiqatçıları V. Serebryakov və M. Vasyukov yaradıcı təfəkkürü yaradıcılığın tərkibindəki, təfəkkür və fəaliyyətin müəyyən məzmunu kimi təsnif edirlər.

Fikrimizcə yaradıcı təfəkkürün təşəkkülünü və inkişafını müəyyən etmək üçün ilk növbədə “ibtidai təfəkkür” anlayışının məzmununa aydınlıq gətirmək zəruridir.

Bunula bağlı ilk olaraq fransız sosial psixoloqları və filosofları Levi Brül və Levi Strossun apardıqları araşdırmalar diqqəti cəlb edir.

Fransız sosial psixoloqu, antropoloq və filosofu Levi Brül, yaradıcı təfəkkürün formalaşmasını ibtidai təfəkkürün kökündə görürdü. Levi Brül “ibtidai” terminini məcazi mənada anlanmayan, şərti, simvolik bir anlayış kimi təhlil edirdi. Bununla bağlı görkəmli tədqiqatçı qeyd edirdi ki, “Avstraliyalıları, Andam adalarının aborijenlərini, fidjyalıları biz ibtidai xalq adlandırırıq. Ağ adamlar

bu xalqlarla tanış olanda, onların mədəniyyəti daş dövrün icma quruluşunu xatırladırdı. Buradan xalqların adına uyğun olan “ibtidai” xalq anlayışı əmələ gəlmişdir”. [2,s113]

Levi Brül bu xalqların əqli keyfiyyətlərini tədqiq edərkən fərdi və kollektiv təfəkkürü fərqləndirdi. O, öz araşdırmalarında qədim insanın təfəkkürünün aşağıdakı əlamətlərini aşkar etmişdir:

Sehirlilik, mistik xüsusiyyət, yəni hər bir əşyalarda və hadisələrdə gizli güvvələrin olduğunu hiss etmək və bu sirrliyi reallığın ayrılmaz xüsusiyyəti kimi hesab etmək.

Praloji xarakter: yəni məntiqi nizam-intizam, etirazsızlıq, inkarlıq hissi, birləşməyəni birləşdirməyə hazırlıq.

Bu əlamətlər əsasında yaranan kollektiv təsəvvürlər dini şuurun əsasını təşkil edir, və onlarda:

1. İmperiativlik;
2. Tarixi zamanda nəsildən nəsilə onun məzmununu ötürülməsi;
3. Onun obraz və ideyalarından əqidə yaratmaq avtoritarlığı. Kollektiv təsəvvürlərin və onun məzmunu, şəxsiyyətdən olan əlamətlər vardır.

Dini təfəkkürün pralogik və məntiqi təfəkkürün arasında mövqe tutması olmağı müasir insana ağılla yox, qəlblə öz varlığını ilahi güvvələrə birləşdirməyinə imkan verir.

Başqa bir fransız sosioloq, etnoqrafi Levi Stross bizim zamanəmizə qədər gəlib çatan əmək alətlərini ibtidai insanın təfəkkürünün inkişafının nəticəsi kimi təhlil edirdi.

İnsanın yaşam tərzı, var olma üslubu, özündə olmayan yeni şərait yaratmaq üçün ətraf mühiti yeniləşdirməsi, insan təfəkkürünün birinci və ən vacib olan paradıqminə – zikrin reallığa uyğunluğuna, reallığın düzgün əks edilməsinə əsaslandırdı. [3,s 26]

Levi Stross belə hesab edirdi ki, ibtidai insanın təbiət hadisələrinin, fəsil dəyişmələri ilə bağlı müşahidəsi və bu hadisələr haqqında biliyi çox olmalıdır. Ehtimal etmək olar ki, icmanın təfəkkürü bu dövrdə ancaq sadə “əşya məntiqi”, təbiətin əlaqələrini və davamlığını qeyd edən bir məntiq idi.

“Əşya məntiqi” təfəkkürün məntiqinə çevrilməsi prosesində yəqin ki tədricən formal məntiqin 4 əsas qanunu – eynilik, inkar, üçüncünü inkar etmək, kifayət qədər əsaslığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Amma öz – özülüyündə bu qanunlar kifayət qədər inkişaf etmiş, yetkin bir idraka xasdı, və onun əsasında insan idrakının formalaşması tarixini təyin etmək çox çətindir.

Levi Stross Levi Brüllə diskussiyada subüt edirdi ki, ibtidai cəmiyyətdə yaşayan insanların təfəkkürün

müasir insanların təfəkkür tərzindən ayrı göstərilməsi yalnızdır və əsas-sızdır. O, qeyd edirdi ki, onların təfəkkür prosesi müasir sivil adamların təfəkkür prosesi kimi inkişaf edirdi, lakin burada ümümləşdirmə üsulları və ümumi haqda təsəvvür, anlayışlar və kateqoriyalar fərqlidilər.

Levi Stross ibtidai icma şuurunda zddiyətlərin yaranması və ona qalib gəlməsinin məntiqi mexanizmini ibtidai şüurda mifoloji meditasiya vasitəsi ilə, və birdə ibtidai şuurun məntiqi təhlil qabiliyyətli olmasında görürdü. Levi Stross ibtidai təfəkkürün özünəməxsusluğunu müəyyən etməsində müasir intellektual inkişafın əsasını görürdü. O, ibtidai icmanın mənəvi dəyərlərini çox yüksək qiymətləndirirdi. Müasir avropa sivilisasiyanın itirdiyinin bərpası üçün yüksək rasionalizm konsepsiyasını yaratmışdı. Onun fikrincə bu harmoniya ibtidai mifoloji təfəkkürdə müşahidə olunurdu. Levi Brüllə Levi Strossun baxışları təfəkkür psixologiyasında tarixi dəyişikliklərin araşdırmasına yönəlmişdi və bu da, öz-özlüyündə qiymətli araşdırma olduğu üçün bir çox psixoloq və etnoqrafların (K.Yunq, J.Piaje, V.Şiller və s.) psixoloji nəzəriyyələrinə mühüm təsir göstərmişdir.

Məlumdur ki, təfəkkürün psixologiyası ilk dəfə Avstriyada, Vüsburq məktəbində müstəqil sahə kimi

nəzərdən keçirilmiş və təfəkkürü əqli iş kimi araşdırmağa başlamışdılar. Vusburq məktəbindən sonra bir çox psixoloji məktəblər əqli əməliyyatları aktual problem kimi və təfəkkürü intellektual əməliyyatların əsası kimi öyrənməyə başlamışdılar.

Bu problemlərin öyrənilməsində görkəmli psixoloq J.Piajenin mühüm rolu olmuşdur.

İsveçrəli psixoloq Jan Piaje idrakin mənşəini və inkişafını genetik epistemologiya baxımından öyrənərək uşaqların idrak fəaliyyətlərinin mexanizmlərini fikri əməliyyat termini təhlil etmişdi. J.Piaje uşaqların məsələ həll etmə bacarıqlarının ardıcılıqlarını təhlil edərək bu prosesdə iki tip representasiya olduğunu qeyd etdi.

Birinci – fiqurativ, ikinci operasional.

Məsələnin fiqurativ həllində uşaq elementləri bir –biri ilə əlaqələndirə bilmir və o onların üzərində əməliyyat aparmağa hələ qadir deyil.

İkinci əməli xarakter daşıyaraq təfəkkürün imkanlarını üzə çıxardır. Əməli representasiya ayrı-ayrı transformasiyanı yaradır ki, bu da əşya üzərində əməllərə bərabərdir. Burada daxili transformasiya görünümü əşya üzrə xarici əməllərə görünür.

J.Piajenin nəzəriyyəsinin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, fərd düşünmə qabiliyyətinə malik olmaq

üçün, onun əqli əməliyyatları düz mütənasib sistemdə qurulmalıdır. Bir düşüncə qabiliyyəti o biri düşüncə qabiliyyətinə keçid ola bilər (intuitiv qabiliyyət – konkret qabiliyyətlə, konkret - formal qabiliyyətə). Bir müddət sonra bu düşüncə qabiliyyəti tam – mütənasib sistemini quraraq onda əvvəlki sistemi ehtiva etməklə bərabər o biri sistemə və ya biri qabiliyyətə keçidə şərait yaratmış olur. Məsələn: uzun müddətdə çöplərlə, barmaqları ilə hesab edən uşaq uzun müddət bu yöndə bacarıqla işi görəndən sonra o bu toplamanı əşyalar üzrə yox, fikrində təfəkküründə əməliyyat aparır. Tədricən bu vərdiş keçir və uşaq beləliklə düşüncə səviyyəsindən o birisinə, burada intuitiv qabiliyyətdən – konkret qabiliyyətə keçid edir. Bu keçid onun bütün əməl sferasında özünə birüzə vermir. Uşaq tədricən bu əməl sferasını genişləndirir və bu genişlənmənin yolu eyni olur.

J.Piajenin əqli əməllərin düz – mütənasib sistemi, ideyası, insanlarda məntiqi hisslərinin faktının təcrübəyə müraciət etmədən bir əsasdan o biri əsasları çıxartmaq zəruriyyətini izah etməyə imkan verir.

J.Piaje intellektual inkişafın, uşaq təfəkkürünün anlamını uşağın mühtidə sosiallaşma prosesindən ayrı görürdü. Sonralar o uşaq təfəkkürünün inkişafını əşyalar üzrə əməliyy-

yatda görürək, bu təfəkkürdə qurulmuş sxemlərin yeni sxemlərə uyğunlaşmaqda və uyğunlaşaraq yeni sxemlərin yaradılmasına və konkret situasiyaya tətbiq edilməsində görürdü. Bu prosesin inkişafını isə o, münbit sosial mühitdə, fikrin sosiallaşmasında görürdü. Fikrin sosiallaşması başqaları tərəfindən bu fikri tam və yaxud qismən qəbuludur.

Öz tədqiqatlarında idrakın inkişafını J.Piaje üç mərhələyə bölür: intuitiv (anadan olandan – 7 yaşa qədər), konkret (7 yaşdan – 12 yaşadək) və formal əməliyyat (12 yaşdan yetkinliyə qədər və sonra). Hər mərhələnin özünün əməliyyat üslubu olduğu üçün bu əməliyyatlar intuitiv, konkret və formal əməliyyat kimi təhlil edir.[4, s 237]

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatçılar içərisində J.Gilfordun işləri xüsusi ilə keçən əsrin 60-ci illərindən sonra təfəkkürün tipologiyası sahəsində yeni axtarımlar uğurlu nəticələrlə tamamlandı. Amerika alimi J.Gilford 1967-ci ildə psixologiyada ilk dəfə olaraq təfəkkürün iki növünü diverqent (yaratıcı) və konvergent (tənqidi) təfəkkürü fərqləndirdi.

J.Gilford təfəkkür və yaratıcılığın bir-biri ilə bağlı olan əsas dörd xüsusiyyətini qeyd etmişdi:

a) İrəli sürülən ideyanın orijinal, qeyri-adi, adi olması, intellektual yeniliyə cəhd kimi təsnif olunur.

Yaratıcı insan həmişə və hər vaxt çalışır ki, özü məsələnin həlli yollarını başqalarından fərqli şəkildə tapsın.

b) Semantik yumşaqlıq, yəni obyekti yeni nöqtəyi-nəzərdən görmək, onun yeni tətbiqi yollarını tapmaq və onun (təcrübədə) istifadəsini genişləndirmək.

v) Nəzəri uyğunlaşma, yəni obrazın yeni tərəflərinə diqqət yetirmək.

q) Semantik, spontan yumşaqlıq, yəni qeyri-müəyyən hallarda yeni ideyalar irəli sürmək.

Yaratıcı təfəkkürü araşdırarkən eyni zamanda məlum olmuşdu ki, hansı şərtlər yaratıcı məsələlərin həllini tezləşdirir və yaxud əksinə onun həllini ləngidir:

Məlumdur ki, əgər keçmişdə hər hansı bir insan müəyyən bir üsulu bir neçə məsələnin həllinə müvəffəqiyyətə tətbiq etmişdirsə, onda bu üsulu o, sonrakı məsələnin həll olunmasında istifadə etməyə çalışır. Yeni məsələ ilə rastlaşan insan ilk öncə həmin üsulu tətbiq etməyə çalışır.

Və nəhayət yaratıcı təfəkkür başqalarının fikrini qiymətləndirməklə yox, prinsipcə yeni biliklərin açılması ilə, öz yeni orijinal ideyalarının generasiyası ilə bağlıdır.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, yaratıcı təfəkkürdən fərqli olaraq tənqidi təfəkkür isə başqalarının mühakimələrinin çatışmayan

cəhətlərinin üzə çıxmasına yönəlmişdir. O insan ki, tənqidi mühakimələrə meyilli olması çox qabarıq görünür, tənqiddə çox fikir verir, o özü də yaradıcı ola bilərdi. Eyni zamanda o adam ki, yaradıcıdır, onun konstruktiv, yaradıcı təfəkkürünə tənqid lazımdır, çünki çox vaxt həmin adamlar öz mühakimələrində çatışmayan cəhətləri görməyə qabil olmur. Bu vəziyyətdən çıxış kimi erkən yaşlarda uşaqlıqda həm tənqidi, həm də yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək lazımdır. Məsələn: nə üçün qırmızı papağın anası onu meşəyə tək göndərir? Nə üçün nənə tək meşədə qalırdı? Bu kimi sualları uşaqların qarşısına qoyanda onların cavabları öz düşüncələrindən irəli gəlir. Bəziləri cavab tapır, bəzisi isə “bilmirəm” deyərək cavab vermir. Sualların quruluşu uşaqlarda tənqidi rəyə qatırırlər: “ana qırmızı papağı tək gərək göndərməzdi”, “qoca nənə tək yaşamamalıdır”, “ana bilirdi ki, meşədə canavar olur” və s.

Görkəmli tədqiqatçı J.Gilfordun ayırdığı diverqent və konverqent təfəkkür modelindən əsasən xüsusi istedadlı uşaqların təlim və tərbiyələrində istifadə olunur.

Bu modeldə məşğələlər fənn biliklərinin öyrənməsindən aslı olmayaraq, ancaq diverqent təfəkkürün fəallığına və inkişafına yönəlmişdi. Bu sərbəstliyi məktəbəqədər

müəsisşələrin bu ənənəvi modelin öyrənilən məzmununa tətbiq edilə bilər.[5,s137]

Bu istiqamətdə tədqiqat aparən digər bir tədqiqatçı isə Edvard de Bono hesab olunur. Təfəkkür psixologiyasında Edvard de Bono yeni bir anlam –lateral və şaquli təfəkkür anlamını gətirmişdi. Edvard de Bono postmodern psixologiyasında yaradıcılıq proseslərinin görkəmli tədqiqatçısı kimi şöhrət qazanmışdır. Onun fikrincə böyük kəşflərin açarı – insanın qeyri - standart düşünmə qabiliyyətindədir. Edvard de Bono təfəkkürün iki növünü – şaquli (məntiqi) və lateral (yenidən qurma) təfəkkürü fərqləndirir və praktik cəhətdən bu iki növün bir-birini tamamladığı ideyasını irəli sürür.

Edvard de Bonoya görə həm şaquli təfəkkür, həm də lateral təfəkkür fikir aparatının, düşünmə qabiliyyətinin əsas üsullarındandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, lateral təfəkkür əsasən intuisiya və yaradıcılıqla bağlıdır və bu ideyaların generasiyası prosesidir. Lateral təfəkkürdə konseptual modellərin yenidən qurulması və yeni konseptual modellərin yaradılması prosesi baş verir.

Şaquli təfəkkür isə lateral təfəkkürdən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. İnsan şaquli təfəkkürdən istifadə edərək ən yaxşı halda

problemlə bağlı ona məlum olan yollardan ən əlverişlisini seçə bilər. Sonralar o lateral təfəkkürə yiyələnə bilər və belə halda sərbəstlik əldə edərək, ideyaları, istiqamətləri dəyişə bilər. Beləliklə şaquli və lateral təfəkkürə yiyələnmiş hər bir insan hər iki prosesin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir, bu isə öz növbəsində onun təfəkkürünün inkişafına şərait yaradır.

Müasir təhsil konsepsiyasında uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı əsas məqsədlərdən biri kimi götürülür. Lakin bu inkişaf təlimdə və təhsildə uzun müddətdir ki, məntiq əsasında həyata keçirilir, bu da, şaquli təfəkkürün inkişafına zəmin yaradır.

Şaquli təfəkkürə malik olan insan verilmiş istiqamətdə hərəkət edir (öyrəndiyini tətbiq edir və öyrəncəyi istiqaməti seçir, amma lateral təfəkkürə yiyələnərsə onda onun sərbəst şəkildə ideyanın istiqamətini dəyişməsi mümkün deyil. Məhz uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı zamanı təfəkkürün hər iki istiqamətinin inkişafının qayğısına qalmaq lazımdır. [6,s 66]

Bu istiqamətində aparılan tədqiqatçılardan biri də italyan pedaqoqu, həkimi M.Montessori hesab olunur.

Görkəmli tədqiqatçı M.Montessori belə bir ideya irəli sürmüşdü ki,

uşaq tamamilə başqa bir əqli keyfiyyətə malikdir. Bu “hopdurulmuş təfəkkürdür”. Həyatda uşaq öz davranış və hərəkətlərini absorbasiya yolu ilə yaradır. Ətraf mühitdəki əşya və predmetlərin obrazını uşaq beynində inkişaf etdirir. Bu proses heç də həmişə şüurlu surətdə deyil, şüursuz şüursuz həyata keçirilir. O, uşağın təfəkkürünü suyu özünə hopdurana bənzədərək üç yaşına qədərki dövrü suyun təmiz və ya çirkli olmasından asılı olmayaraq, hamısını beyninə həkk edir. Ona görə də, bıçağı, ütünü, iynə-sapı, su qabını uşaqlardan qorumaq və onu belə əşyalarla qorxutmaq lazım deyil. ”Uşaq şüursuz halda ətraf mühitdə baş verən hadisələri qavrayır, sonralar isə qavrayış şüurlu hala keçir... Bu da onun sevinc və sevgisinə səbəb olur. Çünki insan şüuru onu başqa canlılardan fərqləndirən yeganə amildir”. [133, s 79]

M.Montessori qeyd edir ki, şüur – əql əldə etdikdən sonra, biz təfəkkürümüzə həkk olunan obrazlara münasibət bildirməli və əşyaların yeni məzmununu qavramalıyıq.

M.Montessori yaradıcılığında “senzitiv dövr” xüsusi önəm təşkil edir. Belə ki, o özünün “Uşaqlığın sirri” əsərində sübut etmişdir ki, uşaqlarda başqa canlıların törəmələrindən böyük fərqi olmayan yüksək dərəcəli, səviyyəli hisslər mövcud-

dur ki, onların vasitəsilə uşaqlar yaşamağı bacarır və öyrənirlər.

M.Montessori öz nəzəriyyəsində uşağın təbiətinə binövrədən elə inkişaf tələbatları qoyulmuşdur ki, onların vasitəsilə uşaqlar insani keffiyətlərinə tədrisən yiyələnir və onu davranış vərdişlərinə çevirir. Bu zaman aşağıdakı o doqquz tələbat amillərini xüsusi qeyd edirdi:

1. Hərəkəti tələbatlar – uşaqların nizamsız hərəkətləri, əl-qol atmaları, nitqləri, səsləri, tələffüzləri buna misal ola bilər.

2. Sensor duyğulara tələbat – balaca uşağın aktiv həyat duyğuları və sensor qavrama imkanları yaranır və inkişaf edir.

3. İşə tələbat – iş uşağın daxili tələbatı olaraq onun insanlar üçün nə qədər vacib olduğunu göstərir, çünki iş insan varlığının əsasını təşkil edir. "İş həyatın cövhəridir" atalar sözünü xatırlayın.

4. Koordinasiya olunmuş və dəqiq təyin edilmiş amillərə meyllilik - bu instinktiv tələbatla uşaq hərəkətlərini cilalayır, kordinasiya edir. Ona görə də ona hər şeyi etmək imkanı verilməlidir. Bıçaq və qayçıdan istifadə etməklə bəzi hərəkətlərin öyrənilməsi vacibdir. Buna misal Seqen lövhəsi ola bilər.

5. Cürbə - cür funksiyaların təkmilləşdirmə tələbatı – 3 yaşından 6 yaşına qədər olan dövrə uşaqlar öz

bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirməklə məşğul olurlar. Buna misal – Pifaqor cədvəlini qeyd edə bilərik.

6. Təkrarlara meyllilik – kiçik yaşlı uşaqlar çox vaxt etdikləri hərəkətləri təkrarlayırlar və beləliklə bunun hafisəsində onların hafizəsi inkişaf edir. Yəqin ki, onlar "təkrar – biliyin anasıdır" fikrini elə uşaqlıq dövründən öyrənmişlər. Qapıların açılıb-örtülməsi buna misal ola bilər.

7. Uşaqlar hər şeyin - əşyanın öz yerində olmasına meyllidilər. Uşaqların əşyaları həmişə ardıcıl və öz yerində görmək və hişz etmək imkanları heç kimdə şübhə yaratmır, onlar, əgər bu ardıcılıq pozulubsa, onu yerinə qaytarmağa meylli olurlar. Həndəsi fiqurların düzülməsi və onların müvafiq istiqamətdə sıralanması buna misal ola bilər.

8. Sosial inkişafa meyllilik – bu hərəkətlər əsasən uşaqlarda ictimai inkişafın əsasında duraraq uşaqların həyat tərzində önəmli rol oynayır. Tozun silinməsi, qabbların, meyvə-tərəvəzin yuyulması buna misal ola bilər.

9. Azadlığa, sərbəstliyə meyllilik – yalnız azad insan və sərbəst düşüncə tərzinə malik olan uşaqlar normal inkişaf edə bilərlər. Çünki təbiət azadlığı, sərbəstliyi həyat qanunu kimi formalaşdırmağa imkan verir. Elə buradan da M.Montessorinin dahi şuarı: "Mənə kömək edin,

lazım olan işləri mən özüm görüm” – təsirinin vacib bir keyfiyyət olaraq uşaqların təlim-tərbiyəsində önəmli yer tutduğundan xəbər verir [7, s 79]

Beləliklə, yaradıcı təfəkkürün müxtəlifliyini araşdıraraq belə qərara gəlmək olar: yaradıcı təfəkkür

является совокупностью тех особенностей психики, которые обеспечивают продуктивные преобразования в деятельности личности.

В творческом мышлении доминируют четыре особенности, оригинальность, беглость, гибкость, разработанность .

Ədəbiyyat:

1. Матюшкин А.М. Мышление, обучение, творчество. Воронеж 2003

2. Леви – Брюль. Психология мышления. Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова. М: Изд-во МГУ, 1980. С. 130

3. Леви – Стросс К. Первобытное мышление М.: Республика, 1994.С.95

4. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка, Москва 1999- 528 с.

5. Guilford J.P. Creativity. American Psychologist. 1950, N5 p.444–454.

6. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Bakı: Maarif, 2006, 345s.

7. Монтессори М. Помоги мне это сделать самому. Карапуз М-2000, 345с

РАЗНОБРАЗИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ЕГО ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

Абстракт

Эта статья посвящается главной составляющей процесса развития человеческой сущности- развитию творческого мышления.

Мышление, как и способность к труду, переживает сложный процесс развития от древнего предшественника до творческой мысли современного человека. Мысль есть результат и средство материального труда, которые преобразуют самого человека и природную среду.

В статье исследуется разнообразие творческого мышления и его основные этапы. Творческое мышление - это мышление, основанное на воображении. Оно создает новые идеи, новый взгляд на вещи. Оно

связывает определенные предметы или образы так, как их раньше не связывали. Оно бесконечно и разнообразно.

Разнообразием творческого мышления является совокупность тех особенностей психики, которые обеспечивают продуктивные преобразования в деятельности личности.

В творческом мышлении доминируют четыре особенности, оригинальность, беглость, гибкость, разработанность .

CREATIVE THINKING AND IT THE BASIC STAGES OF DEVELOPMENT

Abstract

This article is devoted to the main component of development of human essence - to development of creative thinking.

The thinking, as well as ability to work, endures difficult development from the ancient predecessor to creative thought of the modern person. The thought is result and means of material work which will transform the person and environment.

In article a variety of creative thinking and its basic stages is investigated. The creative thinking is the thinking based on imagination. It creates new ideas, a new view on a thing. It connects certain subjects or images how they didn't connect earlier. It is infinite and various.

A variety of creative thinking is set of those features of mentality which provide productive transformations to activity of the person.

In creative thinking four features, originality, fluency, flexibility, a readiness dominate.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 06)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 10 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ КАК МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ

Велиева Валида

*диссертант кафедры психологии
Бакинского Государственного Университета
Email:valka2671@rambler.ru*

Açar sözlər: sərvətlər sistemi, sərvət meylləri, sərvətlərin transformasiyası, mədəni-tarix sərvətləri, nəsil, nəsil qrupları, nəsilərin dəyişməsi, yaş, yaş dövrləşməsi, cəmiyyətin şüürü, tarixi period, valideyin nəsili, cavan nəsil

Ключевые слова: система ценностей, ценностные ориентации, преемственность ценностей, трансформация ценностей, культурно-исторические ценности, поколение, поколенные группы, смена поколений, возраст, возрастная периодизация, общественное сознание, исторический период, родительское поколение, молодое поколение.

Key words: value system, value orientation, continuity of values, the transformation of values, cultural and historical values, generation, generational groups, generational change, age, age periods, social consciousness, historical period, the parent generation, the younger generation.

Среди основных процессов, которые свойственны массовому сознанию в ситуации трансформации общества, находятся изменения, происходящие в системе ценностей на поколенном уровне.

Анализ ценностных аспектов взаимосвязей и взаимоотношений поколений очень важен в условиях изменения системы ценностей, так как при изменении системы ценностей различных поколенных групп меняются и механизмы трансляции и усвоения культурно-исторических ценностей.

Проблематика поколения, смен поколений и межпоколенной трансляции ценностей, ценностных ориентаций, опыта, занимает важное место в сегодняшнем общественном сознании.

Смена поколений видится одним из наиболее существенных факторов более широких и глубоких общественных трансформаций, а с понятием нового, молодого поколения связывается вопрос о будущем общества.

Одни исследователи – М.В.Вдовина, Е.И.Иванова, Е.А.Смирнова, К.Лоренц, Ж.Мендель, М.Мид,

Г.Маркузе, В.Сатир, Л.Фойер – говорят о конфликте поколений. Научный интерес к проблеме конфликта поколений возник в западной психологии и социологии во второй половине XX века и был обусловлен массовыми молодежными выступлениями.

Другие исследователи Н.К.Зырянова, И.М.Ильинский, П.Парсонс обостряют проблему конфликта поколений до необратимого разрыва.

Е.М.Бабосов, В. В. Гаврилюк, Н. А.Журавлева, Ю.Левада, Н. А.Трикоз, Е. В. Плотникова связывают проблемы взаимоотношения поколений в нашем обществе с процессами трансформации, происходящими в политической, экономической и как следствие в духовной сферах общества.

Прежде чем рассматривать механизм преемственности ценностных ориентаций, обратимся к анализу феномена и понятия «поколение».

Понятие «поколение» – многозначный термин, он имеет несколько отличных по значению определений, которые трактуются через разные характеристики:

- демографическое поколение – это совокупность сверстников, родившихся приблизительно в одно время и образующих возрастную слои населения;

- антропологическое поколение – совокупность людей, имеющих общих предков;

- историческое поколение охватывает отрезок времени, равный интервалу между рождением родителей и рождением детей;

- хронологическое поколение, которое функционирует в определенном периоде времени;

- символическое поколение – общность современников, жизнь которых совпала с особым периодом истории, сделав их участниками определенных событий [1, с. 7].

Поколение характеризуют типологические признаки:

- общность социальных условий формирования и жизненного опыта;

- общность решаемых задач, реализуемых социальных ролей и функций;

- общность доминирующих возрастных социально-психологических черт;

- общность поколенческого сознания, выраженного через общие ценности и ценностные ориентации;

- хронологический период, отрезок времени, в течение которого живет и действует данное поколение [2].

Особую значимость в трактовке понятия «поколение» приобре-

тает задача построения современной периодизации поколений с учетом всех периодизаций, разработанных ранее, которые, отражая установленные характеристики и закономерности, обретают новое звучание.

Существуют различные подходы к построению периодизации поколений. В психологии возраст традиционно изучается по возрастным категориям.

Возрастные периодизации рассматривают развитие человека в разные эпохи – детства, зрелости, старости [3, 4, 5].

В соответствии с возрастной периодизацией онтогенеза человека (АМН СССР, 1965):

- юношеский возраст определяется с 17 до 21 года для мужчин и с 16 до 20 лет для женщин;

-1-й период зрелости с 22 до 35 лет для мужчин и с 21 до 35 лет для женщин;

-2-й период зрелости определяется с 36 до 60 лет для мужчин и 36-55 лет для женщин;

- пожилой возраст с 61 до 74 лет для мужчин и с 56 до 74 для женщин;

- старческий возраст с 75 до 90 лет для мужчин и для женщин;

- долгожителями считаются люди, отметившие 90-лет и выше.

В соответствии с классификацией Европейского бюро ВОЗ так-

же возраст с 61 по 74 год жизни обозначается как пожилой возраст, с 75 до 90 лет как старость, а люди старше 90 лет также считаются долгожителями.

При построении периодизации поколений необходимо учитывать не только возрастные границы, но и ряд психологических критериев: интеллектуальный, гражданский, эмоциональный и социальный [6].

С точки зрения психологии члены общества дифференцируются в соответствии с историко-психологическими различиями, отличающими представителей разных поколений.

Принадлежность личности к определенному поколению характеризует не только ее историческое своеобразие, но и определенную ценностную систему ориентаций.

Для определения возрастных границ поколений важно учитывать период социализации поколения, который позволит разграничить поколения, выделяя их ценности и ценностные ориентации, на основе того, что социализация разных возрастных поколений проходила в определенных социально-политических условиях и под воздействием значимых событий на том или ином этапе и периоде истории.

Поколение несет на себе печать тех исторических событий, в которых оно принимало непосредственное участие [7]. Если различные поколения становятся свидетелями и участниками одних и тех же исторических событий, то испытывают на себе различное их влияние. В результате у этих поколений формируется свое отношение к этим явлениям и событиям.

Таким образом, поколение – это возрастная группа людей, формирование характера которых, происходит под влиянием определенных исторических событий, экономических и культурных условий, что определяет общность и сходство некоторых личностных характеристик в результате сходного для представителей данного поколения социального опыта [8].

Анализ литературы позволяет констатировать, что в исследованиях, посвященных проблеме поколений, акцент традиционно делается на изучении взаимоотношений между старшим поколением и младшим, на влиянии родительского поколения на молодое поколение.

Старшее поколение - это родительское поколение относительно молодого поколения, с определенными социальными статусами в

семейной и профессиональной сфере деятельности, имеющее достаточно устойчивую систему ценностей. Оно не готово адаптироваться к трансформации внешних условий, при этом не сохраняет целостной традиционности.

Младшее поколение – это особая общность в возрасте до 25 лет. Оно находится в стадии становления, формирования структуры ценностной системы, выбора профессионального и жизненного пути, при этом еще не имеет реального положения на социальной лестнице, поскольку либо «наследует» социальный статус семьи, либо характеризуется «будущим» социальным статусом.

Младшее поколение сензитивно к воздействию социальных условий, в частности к современной массовой культуре. При анализе динамики ценностных ориентаций молодого поколения необходимо учитывать действие двух механизмов – преемственности ценностей и их изменчивости.

Отношения, которые складываются между поколениями в зависимости от разных возрастных признаков, образуют динамическую систему со своими силами притяжения и отталкивания, совпадения и несогласия, которые и составляют реальность жизни.

Поколениям характерен диалог на ценностном уровне. Он понимается как психологическая норма и является процессом преемственности.

Согласно интегративной классической теории поколений, сложившейся в основном к концу XIX - началу XX века благодаря трудам Дж. Вико, выдвинувшего четыре принципа исторического наследования, Д. Дидро, утверждавшего, что людей одного поколения объединяет единство мировоззрения и обнаружившего механизм смены трех поколений, который был развит в дальнейшем в трудах К. Маркса, К. Манхейма, процесс преемственности поколений основывается на биологическом ритме человеческой жизни, вследствие которого:

в культурном процессе появляются новые участники, тогда как старые участники этого процесса постепенно исчезают;

члены любого данного поколения могут участвовать только в хронологически ограниченном отрезке исторического процесса, поэтому необходимо постоянно передавать накопленное культурное наследие;

переход от поколения к поколению есть последовательный процесс.

Поколенная последовательность и преемственность соотносится с возрастными категориями и обнаруживает механизм смены двух поколений, т.е. единство уподобления и различия в процессе преемственности.

В силу этого молодое поколение, с одной стороны, продолжает унаследованную деятельность при совершенно изменившихся условиях, а с другой - видоизменяет старые условия посредством совершенно измененной деятельности.

Характеризуя связи между поколениями, следует отметить, что каждое поколение воплощает в себе итог творчества предшествующей смены поколений и передачи наследования, при этом, всякое поколение имеет дело с изменившимися условиями и новыми знаниями и, воспринимая наследуемое, вырабатывает свой взгляд и подход несколько отличный от старшего поколения.

Преемственность в каждой культуре зависит от одновременного проживания в ней, по крайней мере, представителей двух поколений .

Преемственность поколений носит как осознанный, так и неосознанный характер и имеет сложную структуру, характеризую-

щуюся непрерывностью, последовательностью, поступательностью, относительным постоянством, отклонением от однозначной ретрансляции, творчеством и инновациями.

В устойчивом, уравновешенном обществе органично осуществляется трансляция культурно-исторических ценностей от поколения к поколению.

С изменением социальных условий неосознанно начинает трансформироваться и сознание людей, а вследствие этого изменяется и статус отношений между поколениями. Они выходят за рамки процесса простой трансляции и преемственности культурно-исторических ценностей и переходят в отношения взаимообмена.

Характер отношений между поколениями зависят от темпов научно-технического и социального развития. Связывая отношения между поколениями с темпом общественного развития и господствующим типом семейной организации, М. Мид различает в истории человечества три типа культур[9]:

– постфигуративные, в которых дети учатся главным образом у своих предков;

– конфигуративные, в которых и дети, и взрослые учатся, прежде всего, у своих сверстников;

– префигуративные, в которых взрослые учатся у своих детей.

Постфигуративная культура, по словам М. Мид, преобладает в традиционном, обществе, которое ориентируется главным образом на опыт прежних поколений, то есть на традицию и ее носителей – на старшее поколение. Взаимоотношения взрослых поколений в нем жестко регламентированы, каждый знает свое место, и никаких споров на этот счет не возникает.

Ускорение технического и социального развития делает опору на опыт прежних поколений недостаточной. Поэтому конфигуративная культура переносит центр тяжести с прошлого на современность. Для нее типична ориентация не столько на старших, сколько на современность, равных по возрасту и опыту.

В воспитании влияние родителей уравновешивается, а то и перевешивает влияние сверстников и т.д. Отсюда растущее значение юношеских групп, появление особой молодежной субкультуры и всякого рода межпоколенных конфликтов.

В наши дни, считает М. Мид, темп развития стал настолько быстрым, что прошлый опыт уже не только недостаточен, но часто ока-

зывается даже вредным, мешая смелым и прогрессивным подходам к новым, небывалым обстоятельствам [9].

Префигуративная культура ориентируется главным образом на будущее. Поэтому не только молодое поколение учится у старших поколений, как было всегда, но и старшие поколения в большей степени прислушиваются к молодежи.

Межпоколенная преемственность культурно – исторических ценностей на современном этапе развития общества включает в себя информационный поток не только от родителей к детям, но и обратно: молодежная интерпретация современной ситуации и культурно-исторического наследия оказывает влияние на старшее поколение.

Сегодня, с развитием электронной коммуникативной сети, у молодого поколения появился опыт, которого никогда не было, и не будет у старших. Молодое поколение вырастает в мире, которого не знали старшие.

Однако какие бы новшества не предлагала молодежь, они всегда основаны на опыте прошлых поколений и, следовательно, на базовых ценностях народа.

Посредством базовых ценностей осуществляется закрепление

и воспроизводство сложившихся форм, приемов, способов жизнедеятельности и общественных отношений. Они являются механизмами закрепления, воспроизведения, обогащения и передачи культурно-исторических ценностей.

Базовые ценности обладают большой устойчивостью и преемственностью. С помощью базовых ценностей как психологической формы усвоения и передачи культурно-исторических ценностей (обычаев, обрядов, ритуалов) закрепляются способы поведения группы и индивида; осуществляется передача и закрепление способа эмоционального реагирования и переживания, выражения чувств, а также трансляция определенного способа интеллектуального освоения мира, способа мышления. Базовые ценности отражаются в сознании людей в виде идей, взглядов, символов, принципов, верований и убеждений [10].

Механизм культурно-исторической преемственности работает через базовые ценности, которые преемник узнает, усваивает и развивает в своей жизни. Этот процесс осуществляется не только в ситуации непосредственного общения со старшим поколением,

айв интуитивной ситуации, т.е. ситуации опосредованного общения и влияния — через искусство, литературу, СМИ, образование, традиции, религию и т.д.

Трансляция культурно-исторических ценностей из поколения в поколение и от одного индивида к другому осуществляется при помощи специфических механизмов социальной памяти .

Складывается определенная последовательность форм преемственности культурно-исторических ценностей и трансляции культурного опыта: от передачи культурных ориентиров через пример – с помощью образца деятельности, к передаче посредством имени (слова), которое означает переход к вербальным способам трансляции культуры, далее – к передаче норм, и наконец - ценностных ориентаций [5, с.71-90].

Традиционный механизм передачи и усвоения ценностных ориентаций подразделяют на этапы: – через пример и образец деятельности; – через табу, нормы и предписания; – через идеалы, принципы и ценности.

Все эти разновидности механизма усвоения ценностных ориентаций выступают как определенный тип связи различных

поколений и одновременно находятся в системной зависимости, взаимодополняя друг друга.

Преемственность – это процесс заимствования культурно-исторических ценностей, идей, образцов, опыта, навыков, то есть любых результатов и способов творческой деятельности людей и форм ее организации, и использования их (после критической переработки или без нее) последующими поколениями для решения своих социальных и культурно-исторических задач. Через преемственность осуществляется движение материальных и духовных ценностей из прошлого в настоящее и будущее.

Преемственность – это закономерность развития всех сторон общественной жизни. Не одинаков не только объем того, что передается из одной эпохи в другую, от одного поколения к другому, но не одинаково и содержание того, что наследуется. Характер наследования и усвоения культурно-исторических ценностей, созданных старшим поколением в прошлом также различен.

Для адекватного понимания роли преемственности культурно – исторических ценностей огромное значение имеет факт отбора того, что используется – избира-

тельность. Каждая эпоха берет из прошлого только необходимые ценности. При этом культурно-исторические ценности, которые транслируются из прошлого в настоящее, как правило, интерпретируются при усвоении молодым поколением.

Преемственность поколений может носить противоречивый характер в результате вновь возникших общественных ситуаций, когда субъект объективно не может взять все содержание культурно-исторического наследия, в неизменной форме, когда сложившиеся ранее убеждения, нормы и ценности вступают в противоречие с реальными возможностями, потребностями и интересами. Результатом этого противоречия являются существенные, социально - дифференцированные трансформации в сознании и поведении молодого поколения.

Механизмы преемственности культурно-исторических ценностей в совокупности обеспечивают содержательную преемственность как сохранение в различных формах ценностей, к которым общество относится как к положительному опыту, и иерархическую преемственность – последовательное качественное преобразование опыта, его концептуализацию и оценку.

Содержательная преемственность культурно-исторических ценностей обеспечивает непрерывность функционирования социального опыта, его доступность всем членам общества. Это обусловлено тем, что содержание опыта опредмечено в разных формах его трансляции и может быть распределено людьми, находящимися на разных уровнях социализации.

Основными содержательными характеристиками, раскрывающими понятие «преемственность поколений» являются:

во-первых, процесс продолжения унаследованных форм деятельности при изменившихся условиях;

во-вторых, отношение поколения к унаследованным культурно – историческим ценностям;

в-третьих, это овладение духовными достижениями предшествующих поколений, их культурно-историческим богатством и их ценностями [11].

Не стоит понимать преемственность как простое повторение и усвоение ценностных ориентаций предшествующих поколений.

Преемственность поколений следует понимать как объективно – исторический, целенаправленный процесс постоянного воспроизводства культурно-исторических ценностей, определяемых

общностью социальных условий и исторических задач.

В результате осуществляется отбор, сохранение, переработка и передача определенного опыта предшествующей социальной деятельности, конкретных достижений материального и духовного производства, форм общения, культурно-исторических ценностей в целях дальнейшего их усвоения, развития и приумножения.

В результате проведенного анализа литературы по теме исследования были выявлены некоторые особенности механизма преемственности:

формирование системы ценностей невозможно вне общества;

каждое новое поколение осваивает мир с опорой на опыт прошлых поколений, зафиксированных культурой;

ценностная система личности формируется в процессе социализации путем интериоризации – присвоения культурных идеалов, которые являются продуктами культуры, характерными для данного общества;

важным механизмом передачи устойчивых элементов опыта от поколения к поколению выступает традиция;

механизм культурно-исторической преемственности осуществляется через базовые Ценности,

которые преемник узнает, усваивает и развивает в своей жизни;

преемственность поколений носит как осознанный, так и неосознанный характер и имеет сложную структуру, которая характеризуется непрерывностью, последовательностью, поступательностью, относительным постоянством, отклонением от однозначной ретрансляции, творчеством и инновациями;

индивид избирательно впитывает из общественного сознания знания, нормы, ценностные представления, часть из них человек принимает, а часть отвергает и на основании творчески осмысленного, молодое поколение создает новые ценности;

социально-экономические условия формируют социальные потребности личности, интересы, установки, ценностные ориентации. Они, в свою очередь, проявляются в объективной деятельности индивидов как оценка общественных явлений и реальное поведение, которое можно рассматривать как выражение ценностных ориентаций личности в конкретных условиях, от которых зависит возможность их реализации;

механизм преемственности ценностных ориентаций предполагает противостояние и конфликт.

Механизм преемственности ценностных ориентации: от поколения к поколению начинается:

-от передачи старшими поколениями культурных ориентиров через пример - с помощью образца деятельности, к передаче посредством имени (слова), которое означает переход к вербальным способам трансляции культуры;

– далее – к усвоению младшим поколением норм и предписаний старших поколений;

– затем через трансформацию усвоенных ценностей старших поколений, посредством выбора и интерпретации этих ценностей, к выработке новых идеалов и принципов, соответствующих новым историческим и социально – экономическим условиям;

– и, наконец, к трансляции новых выработанных ценностных ориентаций, основанных на ценностях предшествующих поколений, но при этом максимально адаптированных молодым поколением к новым историческим условиям;

– впоследствии, новые ценностные ориентации транслируются не только в качестве фундамента новым молодым поколе-

ниям, но и оказывают обратное влияние на ценности старших поколений, так как их ценностное поле уже не соответствует социально – историческим реалиям.

Таким образом, механизм преемственности имеет циклическую логику. Процессы преемственности ценностных ориентаций последовательны, они возникают в указанном порядке и повторяются в каждом поколении заново.

Данные этапы механизма преемственности характерны для стабильного общества. В обществах, где отмечаются кризисные состояния или происходит слом прежней общественной системы, происходит трансформация ценностных ориентаций населения, изменение отношений между поколениями и, как результат, нарушается или трансформируется механизм межпоколенной преемственности ценностей.

Вопрос о характере межпоколенных отношений на ценностном уровне на современном этапе остается, на наш взгляд открытым, и требует детального, комплексного, интегративного изучения.

Литература:

1. Бочаров, В.В. Антропология возраста. СПб., 2000,197с.
2. Вишневский, Ю.Р. Социология молодежи: Н.Тагил.,1995, 276 с.
3. Ананьев Б.Г. О психологических эффектах социализации // Человек и общество. Д., 1971, Вып. 5,187с.
4. Шпрангер Э. История психологии (10-30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты.-2-е изд / под ред. П.Я. Гальперина А.Н., Ждан; – М.,1992, 364с.
5. Эльконин Д.В. Избранные психологические труды. М., 1989.439 с.
6. Москаленко А.Т. Смысл жизни и личность. Новосибирск: Наука, 1989, 2005 с.
7. Лисовский, В.Т. Советское студенчество: социологические очерки. М.: Юнита, 1990,259 с.
8. Боброва, Е.Ю. Основы исторической психологии. СПб.: Изд-во Санкт-Петербур. Университета, 1997,276 с.
9. Mead, M. Culture and Commitment: A. Study of the Generation Gap. L., 1970,238 p.
10. Уледов, А.К. Актуальные проблемы социальной психологии. М.: Мысль, 1981,91 с.
11. Болотин, И.С. Духовные основы преемственности поколений. автореф. дисс. ... док. филос. наук.М., 1993, 47 с.
12. Буева, Л.П. Социо-культурный опыт и механизмы его освоения человеком. Культурный прогресс: Философские проблемы.М., 1984, 197 с

**MƏDƏNİ-TARİXİ DƏYƏRLƏRİN VARİSLİYİ SƏRVƏT
DƏYƏRLƏRİNİN FORMALAŞMA MEXANİZMİ KİMİ
ABSTRAKT**

Məqalədə mədəni-tarixi dəyərlər sərvət dəyərlərinin formalaşma mexanizmi kimi təhlil olunmuş, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar sistemləşdirilmiş və onlara tənqidi münasibət bildirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, nəsillərin qarşılıqlı əlaqələrinin və münasibətlərinin dəyərlərinin analizi dəyərlər sisteminin dəyişilməsi şəraitində təhlil edilməsi çox vacibdir, çünki müxtəlif nəsilin nümayəndələrinin dəyərlər sisteminin dəyişilməsi nəticəsində mədəni-tarixi dəyərlərinin mənimsəməsi və

translyasiya mexanizmləri dəyişir. Müasir ictimai şüurda nəsillərin problematikası, nəsillərin bir-birilə əvəz olunması və nəsillərarası sərvət dəyərlərinin, təcrübənin translyasiyası ən vacib yerlərdən birini tutur. Nəsillərarası irsilik iki tərəfli prosesdir: burada həm yaşlı nəsildən cavan nəslə informasiya axını ötürülür; həmçinin cavanlar tərəfindən müasir cəmiyyətin interpretasiyası yaşlı nəsilə üz təsirini göstərir. Kəcirilən ədəbiyyat analizinin nəticəsində irsliyin bəzi mexanizmləri qeyd olunmuşdur:

- cəmiyyətsiz dəyərlər sisteminin formalaşması qeyri mümkündür;
- hər yeni nəsil keçmiş nəsillərin təcrübəsinə arxalanaraq ətraf aləmi dərk edirlər;
- adət-ənənələr nəsildən nəsilə təcrübənin sabit elementlərinin ötürülməsində ən vacib mexanizmdir;
- mədəni-narixi irsliyin mexanizmi baza dəyərlərin vasitəsilə həyata keçir. Onları gənc nəsil öz həyatında öyrənir, dərk edir və inkişaf etdirir.

CONTINUITY CULTURAL-HISTORICAL VALUES AS THE MECHANISM OF FORMATION OF VALUABLE ORIENTATIONS ABSTRACT

Among the basic processes which are peculiar to mass consciousness in a situation of transformation of a society, there are the changes occurring in system of values at level of generations. The analysis of valuable aspects of interrelations and mutual relations of generations is very important in the conditions of change of system of values as at change of system of values various generation groups translation and mastering mechanisms cultural-historical values vary also. The problematics of generation, alternation of generations and between generations translations of values, valuable orientations, experience, takes the important place in today's public consciousness. Intergenerational continuity of cultural - historical values in modern society includes not only the flow of information from parents to children, but also vice versa: the youth of the current situation and the interpretation of cultural and historical heritage has an impact on the older generation. The analysis of the literature on the topic of research identified several features of the mechanism of succession:

- the formation of values can not be outside of society;
- each new generation develops the world, drawing on the experience of past generations, fixed culture;
- an important mechanism for the transfer of resitant elements of experience from generation to generation the tradition of playing;
- a mechanism of cultural and historical continuity through the basic values that the successor learns and develops in his life;

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

AZƏRBAYCANDA DİL SİYASƏTİ VƏ ONUN MOTİVASİYASI PROBLEMİ

Rahilə Cəbraylova

*Bakı Dövlət Universitetinin psixologiya
kafedrasının doktorantı*

E-mail: cabrailovarh@yahoo.com

Açar sözlər: *ana dili, dil siyasəti, dilə məhəbbət, beynəlxalq aləm, əcnəbi tələbələr*

Ключевые слова: *родной язык, языковая политика, любовь к языку, международная сфера, иностранные студенты*

Key words: *mother tongue, language policy, the love of language, the internationalsphere, foreign students*

Dünyada ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvətidir. Ana dili xalqın canıdır. İnsan körpəlik çağında anasının qucağında ikən ilk olaraq özünün mənsub olduğu xalqın dilini eşidir. Bütün laylaları, nəvazişi də bu dildə eşidir. Körpəlik ömrünü qurtarar-qurarmaz ilk uşaqlıq çağlarından başlayaraq təhsil mühitinə düşür və bu mühitin də acılı-şirinli günlərini, çətinliklərini biz yaxşı bilirlik və xatırlayırıq.

Hər bir insan öz ana dilini bilməyə borcludur və onu göz bəbəyi kimi qorumalıdır. Bildiyiniz kimi Azərbaycan dili dünyanın ən gözəl dillərindən biridir. Dilinizin axıcılığı, incəliyi bu dili çoxlarına sevdilir. Eyni zamanda azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonimlər öz zənginliyi ilə bu dilin

gözəlliyini daha da artırmaqdadır. Bu dili öyrənmək istəyən hər bir kəs ciddi çalışmalıdır.

Bizə məlumdur ki, Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizə maraq daha da artmışdır. Bu özünü həmçinin gənclər və yeniyetmələr arasında daha çox göstərməyə başladı. Artıq hazırlıq kursları fəaliyyətə başladı. Bu hazırlıq kurslarında təhsil almaq istəyən əcnəbi tələbələrin sayı ildən-ilə artmağa başlayır.

Ölkəmizdə türkiyəli tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə əlaqədar kitablar, dərsliklər çap edilməyə başladı. Bu dərs kitabları Azərbaycandakı dərs proqramlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bunlar əlbəttə ki, mütəxəssislər tərəfindən tədqiq edilir və sonra çapa hazırlanır. Yaxın-uzaq ölkələrdən, eləcə də Türkiyə-

dən gəlmiş tələbələr bu dili öyrənmək üçün mütəxəssislərlə daimi ünsiyyətdə olmalıdırlar. Onlar gündəlik dərslərini və tapşırıqlarını azərbaycanlı tələbələr və Azərbaycan dili müəllimləri ilə müzakirə etməlidirlər. İlk növbədə intonasiyalara, vurğulara diqqət yetirməli və onlar dilin əhəmiyyətini bilməlidirlər.

Azərbaycan dili digər türk dillərinə nisbətən Türk dilinə ən yaxın yazı dilidir. Bu iki dil arasındakı incə fərqləri tədris prosesində tələbələrə anlatmaq lazımdır. Elə tədris bu fərqi üzərində qurulmalıdır. İlk növbədə sadə və anlaşıqlı cümlələrdən istifadə edərək ünsiyyət qurmaq lazımdır. Dil öyrənmə qrupları 10 nəfərdən çox olmamalıdır. Əcnəbi tələbələrə dərs deyən müəllimlərin səviyyəsinə və hazırlığına da nəzarət olunmalıdır.

İlk növbədə tələbələrə natiqlik (danışmaq) və yazmaq dərsləri keçilməlidir. Müəllim özü danışmaqdan çox tələbəni danışdırmağı bacarmalıdır və bu sahədə daha çox çalışmalıdırlar. Diskussiya texnikası tələbələrə düşünmək və danışmaq vərdişləri qazandırır ki, bu da olduqca önəmlidir. [1, səh.46]

Ümumiyyətlə, müəllimin cəmiyyətdə mövqeyi və funksiyaları cəmiyyətin gənc nəslin tərbiyəsi işinə, tərbiyə sisteminin və onun özəyini təşkil edən ümumtəhsil məktəblə-

rinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə verdiyi böyük əhəmiyyətlə müəyyənələnir.

Gənclərin təlim və tərbiyəsinin mürəkkəb vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi müəllimdən, onun ideya inamından, peşə ustalığından, erudisiyasından və mədəniyyətinə bağlılıqdan həlledici dərəcədə asılıdır.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti çətin olmaqla, həm də şərəfli və xeyirxah fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin özünəməxsus vəzifələri vardır. Hər şeydən əvvəl, bu fəaliyyət prosesində tələbələr müvafiq bilik, bacarıq vərdişlərinə, elmlərin əsaslarına yiyələnirlər. pedaqoji fəaliyyət tələbələrə bilik, bacarıq, vərdişlər, aşılamaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda onlara dünyagörüşü, əqidə və inam aşılayır. Bu prosesdə tələbələr zəruri davranış formalarına yiyələnirlər onlarda fəallıq, biliyə hərislik inkişaf edir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti və bu zaman qarşısında qoyduğu vəzifələri yerinə yetirməsi əsasən məktəbdə həyata keçir. Müəllimin vəzifələri məktəbin qarşısında duran ümumi vəzifələrdən doğur. Müasir orta və ali məktəbin isə ən mühüm, daimi vəzifəsi böyüməkdə olan nəsle elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək vərdişləri və bacarıqları aşılamaqdan

ibarətdir. Burada həlledici rolü müəllim oynayır.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi onun öz qarşısında duran funksiyaları necə həyata keçirməsindən asılı olur. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bu fəaliyyət bir-biri ilə sıx bağlı olan bir sıra funksiyalardan ibarətdir. Həmin funksiyaların həyata keçirilməsi tələbələrin təlim və tərbiyəsini, onlarda şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edir.

Psixoloji ədəbiyyatda məktəbdə hər bir fənn müəlliminin fəaliyyəti üçün xarakterik olan aşağıdakı pedaqoji funksiyalar qeyd olunur: inkişafetdirici, tərbiyəedici, kommunikativ-öyrədici, qnostik, konstruktiv, təşkilatçılıq.

Təcrübə göstərir ki, təlim prosesində tələbələrin şəxsiyyətinə kifayət dərəcədə diqqət yetirilməməsi, yalnız həmin metodların köməyi ilə qarşıda duran məqsədə nail olmağa çalışmaq böyük pedaqoji qüsurlarla nəticələnə bilər. Bu hal təlim prosesində pedaqoji ünsiyyətin səmərəli təşkili məsələsini irəli sürür.

Pedaqoji ustalıq texnikası, pedaqoji ünsiyyət texnikasına yiyələnməyin zəruriliyindən danışarkən A.S.Makarenko göstərir ki, insanın sifətini oxumağı – onun sifətindən qəlbindəki dəyişikliyin bəzi əlamət-

lərini oxumağı bacarmaq lazımdır. Pedaqoji ustalığın – səsini və sifətini idarə etməkdən, mimikadan, durmağı və oturmağı bacarmaqdan ibarətdir, bunlar müəllim üçün olduqca zəruridir. [2, s.207]

Psixoloqlardan İ.V.Suraxov və N.V.Kuzmina müəllimin pedaqoji mərifətinin onun pedaqoji fəaliyyətindəki rolunu yüksək qiymətləndirmiş və bunu xüsusi pedaqoji qabiliyyət kimi qeyd etmişdir. [3, s.178]

Pedaqoji mərifətin psixoloji məsələlərini geniş tədqiq edən İ.V.Suraxov onun aşağıdakı komponentlərini müəyyənləşdirmişdir: 1) müəllimin tələbələrə qarşı əxlaqi-tərbiyəvi münasibətinin təkmilləşmiş müraciət forması ilə vəhdəti; 2) müəllimin öz tələbələrinə qarşı ağıllı məhəbbəti; 3) hər bir tələbənin şəxsi ləyaqətinə hörmətlə pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış tələbkarlığın vəhdəti; 4) işgüzar və pedaqoji əlaqənin, inam və pedaqoji nəzarətin vəhdəti; 5) iradi müvazinətlik, sadəlik, təbiilik, səmimilik və xeyirxahlıq. [4, s.178]

Müəllimin pedaqoji mərifəti onun ümumi əxlaqi keyfiyyətlərindən, tələbələrlə ünsiyyət zamanı pedaqoji etika qanunlarını nəzərə almasından çox asılıdır. Müəllim tələbəyə düzgün yanaşmadıqda, ona hörmət etmədikdə, ədalətsiz qərar çıxardıqda tələbədə onun əxlaqi

keyfiyyətləri barədə mənfi fikir yaranır. Bütün bunlar, istər-istəməz müəllimin hörmətini azaldır, eyni zamanda təlim və tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir.

Pedaqoji ünsiyyətin pozulması və pedaqoji mərifətin gözlənilməsi nəticəsində müəllimlə tələbələr arasında qarşılıqlı təsir prosesində mənə maneələri yarana bilər. Bu cür maneələr şəxsiyyətlərarası münaqişələrin mənbələrindən birini təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, müəllimə qarşı mənə maneəsi yaranan tələbələr həmin müəllimin heç bir tələbinə əməl etmək istəmir. Adətən, uşaqların daha çox küsəyən və tez özündən çıxan dövrü olan yeniyetməlik dövründə mənə maneəsi daha tez yaranır. Bütün bunlar, istər-istəməz müəllimin hörmətini azaldır, eyni zamanda təlim və tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir.

Pedaqoji ünsiyyətin pozulması və pedaqoji mərifətin gözlənilməsi nəticəsində müəllimlə tələbələr arasında qarşılıqlı təsir prosesində mənə maneələri yarana bilər. Bu cür maneələr şəxsiyyətlərarası münaqişələrin mənbələrindən birini təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, müəllimə qarşı mənə maneəsi yaranan tələbələr həmin müəllimin heç bir tələbinə əməl etmək istəmir. Ona görə də müəllim öz ünsiyyətini elə təşkil etməlidir ki, mənə maneəsinin yaranması ilə nəticələnməsin.

Bu gün universitetlərimizdə, Azərbaycanın müxtəlif dövlət və özəl ali məktəblərində xeyli sayda xarici tələbələr təhsil alır. Onlar bir il rus və ya azərbaycan dilində hazırlıq kursu keçirlər. Təcrübə göstərir ki, pedaqoji fəaliyyətə təzəcə başlayan gənc müəllimlər tələbələrlə ünsiyyət yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Qarşıya çıxan bir sıra çətinliklər bəzən ilk gündən gənc müəllimi ruhdan sala bilər və onun özünə inamını zəiflədir. Şübhəsiz bu cür çətinliklər hamıda tam mənasında eyni baş vermir. Bununla belə hamı üçün nisbətən yaxın olan elə çətinliklər vardır ki, onlar haqqında söhbət açmaq mümkündür. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlara, mövcud ədəbiyyata və məktəb təcrübəsinə istinad etmiş olsaq həmin çətinlikləri təxminən olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik.

Tələbələrlə təmas yarada bilməmək;

Tələbənin daxili psixoloji mövqeyini başa düşə bilməmək;

Dərsdə ünsiyyəti idarə etməyin mürəkkəbliyi;

Qarşılıqlı münasibəti yaratmağı və pedaqoji məqsəddən asılı olaraq onu dəyişdirməyi bacarmamaq;

Nitq ünsiyyətindəki və özünün emosional münasibətlərini materiala köçürə bilməməklə bağlı çətinliklər;

Ünsiyyət prosesində öz psixi vəziyyətini idarə etməyin mürəkkəbliyi.

Gənc müəllimin pedaqoji ünsiyyətindəki bu cür çətinliklər müxtəlif amillərlə bağlı ola bilər. Bu cür amilləri “psixoloji maneələr” adlandırırlar. Pedaqoji ünsiyyət sahəsində geniş tədqiqat aparmış V.A.Kan-Kalik bu cür “psixoloji maneələr”i aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir. [5, s.212]

– Ustanovkaya sahib olmamaq “maneəsi” – müəllim auditoriyaya maraqlı dərslər demək niyyəti ilə gəlir, auditoriya isə laqeyddir, diqqətsizlik və pərakəndəlik göstərir, nəticədə təcrübəsiz müəllim həvəsdən düşür, əsəbləşir və i.a.

– Fəaliyyətə təzəcə başlayan müəllimlər üçün auditoriyadan qorxmaq “maneəsi”də xarakterik haldır, adətən onlar materialı yaxşı bilir, dərslər yaxşı hazırlayırlar, lakin tələbələrle bilavasitə təmasda olmaq fikri onları “qorxudur” yaradıcılığı bir növ buxovlayır və i.a.

– Təmasın olmaması “maneəsi” – müəllim auditoriyaya daxil olur, bu zaman tələbələrle dərhal və əməli şəkildə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq əvəzinə, bir növ “avtonom” hərəkət etməyə başlayır (məsələn, yazı taxtasında izahat yazır və s.)

– Ünsiyyət funksiyasının məhdudlaşdırılması “maneəsi” – müəllim yalnız ünsiyyətin məlumatvermə funksiyasını nəzərə alır, onun qarşılıqlı təsir, sosial-perspektiv funksiyalarına əhəmiyyət vermir;

– Sınıf haqqında neqativ ustanovkanın yaranması “maneəsi” – bu cür ustanovka həmin kollektivdə işləyən başqa müəllimlərin fikrinə və ya özünün uğursuzluğuna müvafiq olaraq yaranır;

– Həmin auditoriya və ya tələbəyə keçmiş neqativ ünsiyyət təcrübəsi ilə bağlı “maneə”;

– Pedaqoji səhv etməkdən qorxmaq.

İnteraksiya taktikasından mütəmadi istifadə olunmalıdır. [6, s.25 – 26]

Xarici tələbələrle məşğul olan müəllim, yaxud mütəxəssis gəncliyin psixologiyasını yaxşı bilməlidir. Onlar tələbələrin istək və qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Çünki ünsiyyət vasitəsi olan dil həyatımızın bir parçasıdır. İnsanlar dillə düşünür, yazır, danışır, anlaşırlar. İlk növbədə ibtidai təhsilə daha çox əhəmiyyət verilməlidir. [7, səh.29]

Dili öyrənmək lazımdır. Hər bir kəsin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində dil bir xəzinədir. Bunun üçün dili sevmək azdır, bu dildə olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini, klassiklərin yaradıcılıqlarını, müasir dövrün ədəbiyyatını müntəzəm olaraq oxumaq lazımdır. Dil fikrin ən incə cizgilərini ifadə edir. Odur ki, hər bir dövlətin nüfuzunu bilmək üçün onun ziyalıları ilə, alimləri ilə söhbət etmək lazımdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda da minlərlə tələbəyə xaricdə təhsil almaq üçün imkan verilib, geri qayıdanı da olur, olmayanı da. İndi əksər ölkələrdə diasporamız da fəaliyyət göstərir. Artıq Azərbaycanımızın dövlətlər arasında xüsusi yeri vardır. Hər bir yerdə diasporamız bizim xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrle sıx əlaqə saxlayır, onların ölkəmizdən kənar da xalqımızın adına layiq davranışına, təhsilinə də diqqət yetirirlər. Tədbirlər keçirilir, olduqları ölkələr haqqında mütəmadi məlumatlar verirlər. Bu hal bizim ölkəmizdə də belədir. Xaricdən gəlib bizdə təhsil almaq istəyən gənclərə ilk növbədə təhsil aldıkları şəhər haqqında məlumat veririk. Məsələn, Bakı çox gözəldir-xarici tələbələrə bunları əyani göstərmək vacibdir.

Birinci xanım Mehriban Əliyeva məhz bu günlərdə öz çıxışında haqlı olaraq söyləmişdir: “Biz fəxr edirik ki, bu gün Azərbaycanın adı beynəlxalq aləmdə səslənir”. [8, Azərbaycan qəzeti]

Aydındır ki, son dövrlərə qədər dilçilikdə dil mücərrəd bir anlayış kimi tədqiq edilmişdir. “Dil özündə və özü üçün” prinsipi ilə kifayətlənən struktur dilçilik məktəbi ideyalarının sürətlə inkişaf etməsi də zaman etibarilə çox da uzaqda deyil.

Dilin əsas funksiyası ünsiyyət funksiyasıdır, çünki o, dil strukturu-

nun və inkişafının gerçəkləşməsi barəsində dəqiq anlayışlar verir. Dilin yerdə qalan xüsusiyyətləri ünsiyyətin törəmə funksiyalarıdır.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış, kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Bununla yanaşı, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində hələ görüləsi işlər çoxdur.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfqlər açıldı. Təəsüflər olsun ki, respublikamızın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq dövlət dilinin adı qeyri-qanuni dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıqlıq, anlaşılmazlıq gətirdi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi. Nəhayət, xalq 1995-ci ilin noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan dövlət dilinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi, dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsidir. [9, səh.103] Bununla əlaqədar olaraq ümummilli liderimizin dilimiz haqqında 9 avqust 2001-ci ildə imzaladığı Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı hələ uzun müddət qüvvədə qalacaq və fəaliyyət istiqaməti genişləndirilə-

cəkdir. Bu fərmanı bu gün yenidən xatırlamaq yerinə düşərdi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu işə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi.

Bundan sonrakı illərdə də ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən 18 iyun 2001-ci il “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanı”, 30 sentyabr 2002-ci il “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2003-cü il yanvarın 2-də Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə” fərmanı, ümumiyyətlə, dilimiz haqqında imzalanmış bütün fərman və sərəncamlar ana dilimizə qayğı ilə bağlı olmuşdur. [10, səh.97]

Bu fərman və sərəncamlar Azərbaycan xalqı tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu gün də hər bir azərbaycanlının və dilimizi tədris edən müəllimlərin qarşısında çətin və məsuliyyətli bir vəzifə durur.

Ədəbiyyat:

1. Özyürek Rasim. Azərbaycanca təhsil alan türkiyəli tələbələrin problemləri. Bakı:Təhsil, 2005. 256 s.
2. Həmzəyev M. Pedaqoji psixologiya. Bakı. Maarif, 1991. 296 s.
3. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı: Maarif, 1993. 296 s.
4. Paşayev Ə, Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı-Nurlan, 2007. 462 s.
5. Qacarlı C. I Türkoloji qurultayda dil məsələləri. Bakı: avtoreferat. 2007, 21 s.

**ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И
ПРОБЛЕМЫ ЕЕ МОТИВАЦИИ**

Абстракт

Язык для каждой нации и этнической группы является бесценным сокровищем. После получения государственной независимости возможность межнационального общения значительно выросла. Прежде всего, это касается системы образования. В статье рассматриваются проблемы межнационального общения и мотивации при обучении азербайджанскому языку иностранных граждан. Рассмотрена роль социальной политики в сфере языка и языкового общения, шаги, принятые государством для расширения сферы применения государственного языка. Другим важным аспектом при усвоении языка является мотивация при восприятии языковой системы. В этом смысле актуальным является исследование проблемы мотивации при обучении азербайджанскому языку студентов вузов страны, приехавших из других регионов мира.

**LANGUAGE POLICY IN AZERBAIJAN AND
ITS CHALLENGES OF MOTIVATION**

Abstract

Language is an invaluable treasure for every nation and ethnic group. Of the possibility of international communication upon receipt of the state independence significantly has grown. First of all, it concerns the education

system. The paper considers the problem of international communication and motivation in learning Azerbaijan language foreign nationals. The role of social policy in the sphere of language and linguistic communication, the steps taken by the state to expand the scope of the state language. Another important aspect of mastering the language is motivated by the perception of the language system. In this sense, the actual problem is the study of motivation in teaches Azerbaijan language students of universities in the country, who came from other parts of the world.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7).

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 05 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN MƏNLİK ŞÜURUNUN STRUKTURUNDA ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN YERİ

Yaqut Məhərrəmova

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun

Psixologiya kafedrasının müəllimi,

BDU-nun dissertantı

E-mail: ququ-85@mail.ru

Açar sözlər: *mənlük şüuru, özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, iddia səviyyəsi, adekvat və qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, özünəhərmət*

Ключевые слова: *самосознание, самопознание, самооценка, уровень притязаний, адекватная и неадекватная самооценка, самоуважение*

Key words: *the self-conception, the self-cognition, the self-valuation, the pretension level, the correct and incorrect self-valuation, the self-respect*

Şəxsiyyətin daxili aləmi, onun mənlük şüuru, özünüdərkətməsi həmişə müxtəlif elmi sahələrinin mütəxəssislərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. O cümlədən də psixologiya elmi daima insanın özünə münasibətini, öz daxili aləminə olan marağını öyrənməyə çalışmışdır.

İnsanın davranışı da bu və ya digər dərəcədə onun özü haqqında təsəvvürləri (“Mən obraz”) və necə olmaq istəməsi (idealı) ilə bağlıdır. Özünüdərkətmənin xassələrinin, özünüqiymətləndirmənin adekvatlıq səviyyəsinin, strukturunun öyrənilməsi şəxsiyyətin həyat mövqeyinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq nəinki nəzəri, həm də praktik maraq kəsb edir.

Mənlük şüuru nədir? Psixoloji ədəbiyyatda mənlük şüurunu belə

müəyyənləşdirmişlər: “Fəaliyyətin subyektivi qismində fərdin özünü anlamasında vasitə olan psixi proseslər toplusu mənlük şüuruna daxil olur və özünüdərkətmə adlanır” (1). Eyni zamanda, mənlük şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur (2, səh.53).

Mənlük şüurunun strukturunda 3 komponent ayrılır:

idraki (koqnitiv) – özünü tanıma, özünüdərkətmə – “Mən obraz;

emosional – qiymətləndirici – özünə qiymətlər səviyyəsində münasibət, özünüqiymətləndirmə;

davranış – davranışın tənziimi – potensial davranış reaksiyaları.

“Mən obraz” yalnız şəxsiyyətin özü haqqında təsəvvürləri və ya

anlamı deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin özünə münasibəti, sosial yönəlişidir. “Mən obraz” müəyyən yaşantı anında özü haqqında təsəvvürlər kimi meydana çıxır. Bilərsən ki, adətən bu da “Real-Mən” adlanır. Bu “Mən” daima dəyişir. Məsələn, müsabiqədən öncə və müsabiqədən sonrakı “Mən”, imtahandan öncə və imtahandan sonrakı “Mən” fərqlənəcəkdir. Eyni zamanda “Mən obraz” subyektin “İdeal-Mən”i, daha doğrusu sosial norma və ətrafdakıların gözləmələrinə uyğun olmaq üçün necə olması şəklinə ola bilər. Bu, insan gələcəkdə nəyə yönəlir, kim olmaq istəyir məsələlərini təyin edir. İnsanın fiziki cəhətlərini əks etdirən və sosial-psixoloji portretin əsas hissələrindən birini təşkil edən “Mən obraz” “Fiziki-Mən” adlanır. Bu, cinsi identifikasiyanın əsasını təşkil edir. İnsan müəyyən cəmiyyətdə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Bu zaman o, özünə həmişə başqalarının gözüylə baxır. Bu onun “Sosial-Mən”ini təşkil edir.

İnsanda bu 4 “Mən obraz” eyni vaxtda mövcuddur. Onlardan hansısa biri digərini üstələdikdə bu, insan şəxsiyyətinə öz əksini tapır.

“Mən obraz”ın adekvatlıq dərəcəsi onun vacib aspektlərindən birinin – şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsinin, daha doğrusu, şəxsiyyətin özünü, öz imkanlarını, keyfiyyətlərini

və başqa insanlar arasında yerini dəyərləndirməsinin öyrənilməsi ilə aydınlaşdırılır. Bu, psixologiyada şəxsiyyətin mənlik şüurunun ən çox öyrənilən tərəfidir.

Özünüqiymətləndirmə “Mən obraz”ın ayrılmaz bir hissəsidir. Bu, insanın özü haqqında yalnız nə düşünməsi və ya nə danışmasında deyil, həm də başqalarının nailiyyətlərinə münasibətində təzahür edir. Özünüqiymətləndirmənin köməyi ilə şəxsiyyətin davranışının tənziimi baş verir.

T.Şibutani özünüqiymətləndirmə haqqında yazır: “əgər şəxsiyyət dəyərlər sistemindən təşkil olunubsa, onda bu sistemin nüvəsi özünüqiymətləndirmədir”(3).

Özünüqiymətləndirmə – fərdin bütövlükdə özünə, öz şəxsiyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinə, fəaliyyətinə, davranışına verdiyi əhəmiyyət və dəyərdir. Özünüqiymətləndirmə Mən-konsepsiyasının (insanın özü haqqında şəxsi təsəvvürləri, daha doğrusu öz sağlamlığı, xarici görünüşü, xarakteri, ətrafa təsiri, qabiliyyətləri və çatışmazlıqları haqqında fikirlərin cəmi) davamlı struktur törəməsi, komponenti, özünüdərk etmə və özünüdəyərləndirmə prosesi kimi çıxış edir. Özünüdəyərləndirmənin əsasını fərdin dəyərlər sistemi kimi qəbul etdiyi şəxsi mənaları təşkil edir.

Aydındır ki, özünüqiymətləndirməyə özünüdərkətmə probleminin tədqiqi çərçivəsində əsas yer ayrılır. Belə ki, o, özünüdərkətmə prosesinin özülü olaraq, onun fərdi inkişafının əsas göstəricisi kimi çıxış edir.

Özünüqiymətləndirmənin strukturu 2 – koqnitiv və emosional komponentdən ibarətdir. Koqnitiv komponent insanın özü haqqında biliklərini, emosional komponent isə özündən razı qalmanın meyarı kimi özünə münasibəti əhatə edir. Özünüqiymətləndirmə zamanı bu iki komponent bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərir. Subyektin sosial kontekstdə qazanmış olduğu özü haqqında bilikləri şəxsiyyət üçün qiymət məzmunlu emosiya və hisslərlə müşayət olunur.

Şübhəsiz ki, insanın ətrafla qarşılıqlı münasibətləri, özünə qarşı tələbkarlığı, öz uğur və uğursuzluqlarına münasibəti özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Eyni zamanda özünüqiymətləndirmə davranışının nəticəsini idarə etməkdə, həyatda özünü-təyinatmada mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, fərd başqa insanlarla birgə fəaliyyət və ünsiyyət nəticəsində şəxsiyyətə çevrilir. Məhz fəaliyyət və ünsiyyət davranış üçün bir sıra mühüm yönümlər verir. Həmin yönümlərə əsasən insanlar öz davranışlarını ətrafdakıların onlardan gözlədikləri ilə müqayisə edir.

Nəticə etibarilə, insan özü üçün nəşə edərsə, dolayısı yolla bunu başqaları üçün də edir. Öz “Mən”i haqqında mövcud qiymətlər insanın özündə müşahidə etdikləri ilə başqalarında gördüklərinin daimi müqayisəsinin nəticəsidir. Özü haqqında müəyyən bilikləri olan insan başqasına nəzər yetirir və hesab edir ki, qarşı tərəf də onun keyfiyyətlərinə, davranışına qarşı laqeyd deyil. Bütün bunlar şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsinə daxil olur və onun psixoloji baxımdan özünü duyumunu təyin edir. Başqa sözlərlə, şəxsiyyətin daxilində dəyər yönümləri qazandığı və onları nümayiş etdirdiyi insanlar dairəsi vardır. Və qiymətlər sistemi də belə əhatə vasitəsilə qazanılır.

Lakin insanlar özlərini digərləri ilə müqayisə edərkən adətən ortadan bir qədər yüksək qiymətləndirirlər. Bu, belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, insanlarda özlərini yüksək qiymətləndirməyə, daha doğrusu özünəhörmətə tələbat mövcuddur. Özünəhörmət – psixoloji davamlılığın, sağlamlığın mənbələrindən biridir. Məsələn, insan səhvə yol verib, nəyisə düz etməyibsə, lakin o, özünüqiymətləndirmənin yüksək səviyyəsinə malikdirsə, psixoloji müdafiə vasitəsilə özünü sakitləşdirəcəkdir.

Başqaları ilə müqayisədə özünüqiymətləndirmə zamanı 5 meyar nəzərə alınmalıdır:

Birincisi, müqayisə üçün seçilən obyekt çox vacibdir. Bəzi insanlara ideal kimi baxmaq, onlara heyranlıq ifadə etmək olar, ancaq onları uğur meyarına çevirmək olmaz.

İkincisi, müqayisə üçün qeyri-adekvat obraz seçməklə insan özünü nəinki frustrasiyaya məruz qoyur, həm də özünügerçəkləşdirmə prosesindən həzz itir, yalnız ideal nəticəyə meyillənərək status məsələsini ümdə məqsədə çevirir.

Üçüncüsü, insan müvəffəqiyyətin müqabilində veriləcək qurbanlardan xəbərsiz olur. Məsələn, bəzən işdə uğur qazanmağa çalışan insanlar ailəyə lazımı diqqət ayıra bilmirlər. Nəticədə ailə məsələsində uğursuzluq qazanırlar.

Dördüncüsü, xoşbəxtliyin uğur, gözəllik, intellekt və bir sıra digər arzuolunan rəmzləri zaman, məkan və sosial şərtlərdən asılı olan standartlarla müəyyən olunur. İnsan onlara malik olub olmamağından çıxış edərək bu standartları mütləq kimi dəyərləndirir. Və belə yanaşma bu standartlar dəyişildikdə insanı frustrasiyaya uğradır.

Beşincisi, mütləqdir ki, insan öz həyatının başqalarının ssenarilərindən nə dərəcədə asılı olduğunu dərk etsin. Əgər bir insan digərləri tərəfindən və ya digərləri üçün tərtib olunmuş proqramı həyata keçirirsə, adekvat özünüduyumdan, özünü-dərketmədən danışa bilmərik.

Özünüqiymətləndirmə öz güc və imkanlarını qiymətləndirmək, özünə tənqidi yanaşmaq bacarığını əhatə edir. Özünüqiymətləndirmə insanın həllinə qadir olduğunu hesab etdiyi məsələlərin səviyyəsinin əsasını təşkil edir. Hər bir davranış aktında iştirak edərək özünüqiymətləndirmə bu davranışın idarə olunmasının əsas komponentinə çevrilir.

Özünüqiymətləndirmə insanın iddia səviyyəsi ilə, daha doğrusu öz qarşısına qoyduğu məqsədlərin mürəkkəblik dərəcəsi ilə sıx bağlıdır. İddia səviyyəsi dedikdə, insanın öz qarşısında qoyduğu məqsədlərin çətinlik dərəcəsində təzahür edən “Mən obraz”ın səviyyəsi başa düşülür. Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsinin onun iddia səviyyəsindən asılılığını ilk dəfə 1890-cı ildə U.Ceyms aşağıdakı düsturla göstərmişdir (2, səh.68):

$$\text{Özünüqiymətləndirmə} = \frac{\text{müvəffəqiyyət}}{\text{iddia səviyyəsi}}$$

Bu düstur göstərir ki, özünüqiymətləndirmənin yüksəldilməsi meyli iki üsulla reallaşa bilər. İnsan ya maksimal müvəffəqiyyət qazanmaq üçün iddia səviyyəsini yüksəltməli, ya da uğursuzluqdan qaçmaq üçün iddia səviyyəsini aşağı salmalıdır. Müvəffəqiyyət qazandıqda iddia

səviyyəsi adətən yüksəlir, insan daha mürəkkəb məsələləri həll etməyə hazır olur, uğursuzluq zamanı isə şəxsiyyətin iddia səviyyəsi aşağı düşür. İddia səviyyəsi konkret fəaliyyətdə daha dəqiqləşir.

Psixoloqlar belə qənaətə gəlmişlər ki, şəxsiyyətin iddia səviyyəsi hədsiz mürəkkəb və hədsiz sadə məqsəd və vəzifələr arasında elə müəyyənləşmişdir ki, bununla özünüqiymətləndirməni lazımi səviyyədə saxlaya bilsin. İddia səviyyəsinin formalaşması yalnız və ya uğursuzluğun üstünlüyü ilə deyil, əsasən keçmiş uğur və uğursuzluqların nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi ilə müəyyənləşir (4).

Özünüqiymətləndirmə iddia səviyyəsinin nə dərəcədə reallaşmasından, idealın real imkanlara uyğunluq dərəcəsindən asılı olaraq adekvat və qeyri-adekvat ola bilər. Özünüqiymətləndirmənin xarakterindən asılı olaraq insanda özünə düzgün və ya yanlış münasibət formalaşır.

Özünüqiymətləndirmədə mütəhərriklik, təcrübə əsasında öz davranışını korreksiya etmək bacarığı həyata adaptasiya olmaq üçün vacib şərtlərdən biridir. İnsanın normal psixi durumunun olması üçün özü ilə razılaşıdırılmış mövqedə olması vacib əhəmiyyətə malikdir.

Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsinin inkişafında vacib amillərdən

biri də ətrafdakıların onu qiymətləndirməsidir. Burada, xüsusən, kiçik yaşlılarda valideynin, məktəb yaş dövründə isə müəllimin və sinif yoldaşlarının rolunu qeyd edə bilərik. Lakin yaş artdıqca özünüqiymətləndirmə ətrafdakılardan asılılığını itirir, müstəqil mahiyyət kəsb edir.

Hansısa fəaliyyətdə insanın iddia səviyyəsi onun qazanmış olduğu real müvəffəqiyyətə uyğun gəldikdə adekvat, uyğun gəlmədikdə qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmədən danışa bilərik. Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə aşağı (bu halda insan öz iddiasını aşağı salır) və yuxarı (insan öz iddia səviyyəsini yüksəldir) formalarda təzahür edir. Həm qeyri-adekvat aşağı, həm də yuxarı özünüqiymətləndirmə ümumi inkişafı və hansısa fəaliyyətdə müvəffəqiyyətliliyi güclü şəkildə tormozlayır.

Əgər insan qeyri-adekvat yuxarı özünüqiymətləndirməyə malikdirsə və öz qarşısında çox yüksək, real imkanlarına uyğun gəlməyən məqsədlər qoyursa, o adətən uğursuzluğa düşür. Bundan qaçmaq üçün insan ya özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsini aşağı salmalı, ya da uğursuzluğu əhəmiyyətsiz qəbul edib özlərinə sübut etməlidirlər ki, bu, təsadüfən və ya başqalarının ədalətsizliyi ucbatından baş verdi. Ümumiyyətlə, mürəkkəb situasiyalarda insan sanki öz uğursuzluğunun

fərqiñə varmır, onu kənarlaşdırır. Bu, dərk olunmayan səviyyədə psixoloji müdafiə mexanizmlərinin işə düşməsinin nəticəsidir.

Aşağı özünüqiymətləndirməyə malik olan insan öz qarşısına çox sadə mütləq nail olunacaq məqsədlər qoyurlar və bununla da öz inkişafına mane olur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, insanın bir şəxsiyyət kimi inkişafı üçün özünəhörmətin, ümumi özünüqiymətləndirmənin yüksək səviyyəsi daha optimaldır. Bu heç də özünə-düşkünlük, tənqidiliyin olmaması, yüksək özünə vurğunluq, eqosentrik meyllər kimi qəbul olunmamalıdır. Əksinə özünəhörmətin yüksək səviyyəsinə malik olan insanlar ləyaqəti yüksək, özünəəmin, başqalarının hesabına deyil, öz imkanlarının, qüvvələrinin reallaşması hesabına özünü təsdiq edən insandır. Özünəhörmətin aşağı səviyyəsi, mənliliyin qəbul olunmaması isə şəxsi nata-mamlıq hissi, xəstəlik dərəcəsində özünə sevgi, özünü ətrafdakıların hesabına təsdiq etmək meyli ilə xarakterizə olunur. Belə insanlar başqalarının zərərsiz zarafatlarına, tən-

qidlərinə çox kəskin reaksiya verirlər, xırda inciklikləri kinə çevirərək rəqabətə meyli olurlar. Onlar daima başqalarının gözündə natamam görünməkdən qorxurlar. Bu mənada qeyd edə bilərik ki, özünü aşağı qiymətləndirən insanlarda ünsiyyətdə və digər fəaliyyət sahələrində bir sıra çətinliklər özünü göstərir.

Psixoloqlar şəxsiyyətin inkişafı üçün müsbət qiymətləndirilməyə olan tələbatın əhəmiyyətini qeyd edirlər. Belə ki, özünü yüksək qiymətləndirən insanın Mən-konsepsiyası pozitiv, özünü aşağı qiymətləndirən insanın Mən-konsepsiyası isə neqativ xarakterli olur. Bu baxımdan şəxsiyyətin normal inkişafı üçün iddia səviyyəsi bir qədər özünüqiymətləndirmədən yüksək olmalı və onun da yüksəlməsinə imkan yaratmalıdır.

İnsan öz daxilindəki harmoniyanı qorumaq üçün öz dəyərini azaltmamalıdır. Aşağı və ya yuxarı özünüqiymətləndirmə məhz insanın öz beynində yaranır. İnsan çalışmalıdır ki, qarşısına öz qüvvəsi çərçivəsində tələblər qoysun ki, özünüqiymətləndirmə səviyyəsini qoruyabilsin.

Ədəbiyyat:

1. Кон И.С. Открытие Я. М., 1987
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. B., 2003
3. Шибутани Т. Я-концепция и чувство собственного достоинства /Самосознание и защитные механизмы личности. Самара, 2003
4. Рогов Е.И. Психология человека. М., 1999
5. Гусева Т.И. Психология личности. М., 2001
6. Психология / Под ред. Дубровина И.В./, М., 1999

**МЕСТО САМООЦЕНКИ В СТРУКТУРЕ
САМОСОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ**

Абстракт

В статье автор открыл понятие самосознание и его структуру, исследовал суть самооценки, важного компонента входящие в структуре самосознание. Подчеркивал что самооценка это мнение человека о самом себе, сформировавшиеся в результате сравнения себя с другими людьми. Осуществляя такое сравнение важно иметь в виду 5 деталей, которые написано в статье. Потом показано, что самооценка включает в себя умения оценить свои силы и возможности, отнестись к себе критически. Присутствуя в каждом акте поведения, самооценка является важным компонентом в управлении этим поведением. В статье показано, что самооценка тесно связана с уровнем притязаний личности, с желаемым уровнем ее самооценки. В статье показано зависимость самооценки и уровня притязаний в конкретной формуле. Самооценка может быть адекватной и неадекватной (неадекватно завышенной и неадекватно заниженной). В зависимости от характера самооценки у человека складывается либо адекватная отношение к себе, либо неадекватное, неправильное. Оптимальном для жизни человека, для развития личности является высокий уровень самоуважения, общей самооценки. Очень важно, чтобы уровень притязаний был несколько выше самооценки, полностью совпадение с самооценкой, для личностного развития неблагоприятен.

THE PLACE OF THE SELF-VALUATION IN THE STRUCTURE OF SELF-CONCEPTION

Abstract

The author has opened the concept and the structure of the self-conception, has explored the essence of the self-valuation, the important component entering the structure of self-valuation. There is noted that the self-valuation is the thoughts of man about himself, forming in the result of comparison himself with others. Implementing such comparison it's necessary to take account 5 details written in the article. There have been shown that the self-valuation surrounds the ability of the valuation of self strength, opportunities of critical approaching to yourself. Taking part in the each behaviour act the self-valuation is the necessary component of managing of this behaviour. The self-valuation is connected with the pretension level of the personality and the desirable level of self-valuation. The dependence between the self-valuation and the pretension level has been shown in the concrete formula in the article. The self-valuation may be correct and incorrect (incorrect down and incorrect upper). Depending of the character of the self-valuation it forms correct or incorrect attitude against yourself. For the development of the life, the human personality it's more optimum high of the self-respect and general self-valuation. It would be well if the level of pretension some highly from the self-valuation, the full coinciding by the self-valuation it's unpleasant for the private developing.

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun "Filologiya və təhsildə psixoloji xidmət" fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 9 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

ЛИЧНОСТЬ

Самед Сеидов

*Ректор Университет Иностранных Языков,
доктор психологических наук, профессор*

1. ВВЕДЕНИЕ

В раздумьях дни свои кратая,
и бранный мир стремясь понять
Я вызов сам себе бросаю
решил о личности писать
Сей опрометчивый поступок
я совершить решил не вдруг
Готов вручить ценнейший кубок
явлениям личностным мой друг
Они различны по природе,
но позволяют нам создать
Личину - ту, что мы с народом
общаясь будем одевать
По жизни в ней играя роли,
как инструмент звучащий в такт
Она душевным камертоном
настроит нас на нужный лад
Ее способности и свойства,
структуру, чувства, типы, спесь
Раскрыть, представив для удобства
в стихах намерены мы здесь
Но в описании философском
нам истин большинства не счесть
Ведь Личность¹ - в сути
многогранна и всех нюансов
не учесть

2 ЛИЧНОСТЬ И КУЛЬТУРА

Начнем пожалуй мы с культуры,
в которой личность возросла
В ней ключ к понятию структуры
конкретных свойств и черт лица
Она родник идей, желаний
культура дарит нам творца
В нее творец плоды фантазий
внедрить желает без конца
Да, в ней как в почве благодатной
произрастает дух людской
В одних личиной необъятной,
в других малюсенькой душой
Великодушие и тщедушие
сосуществуют меж собой
Одно есть благо, а другое
– пренебрежение красотой
Не зря в истории народов
культура чаще чем земля
Передавалась в покорениях
в себе все ценности храня
Ее дары приняв, освоив
культурный уровень меня
Поднимет выше Эвереста²
в осознании бытия

¹ Личина – в данном случае используется в том смысле, что и слово личность. Но первоначальный смысл слова личина – маска, скрывающая лицо

² Эверест или Джомолунгма – высочайшая вершина мира

3. АРХЕТИПЫ

Но есть в культуре элементы,
    просящие принять в расчет
Давно минувших дней моменты
    и дней сегодняшних отчет
Речь о событиях закреплённых
    в сознании личности идет
Тех, что в истории акценты
    поставив к нам ведут отсчет

И в этом смысле личность также
    есть отражение двух начал
Прошедших дум и озарений
    как будущих времен сигнал
Они как две стрелы пронзая
    структуру личности моей
Меж временами порождают
    связь неразрывную цепей

Впервые в личности на это
    Пытливый Юнг¹ направил взор
Разрушив суть пустых советов
    О психике несущих вздор
Он связь времен, раскрыв загадки
    В основу духа заложил
И генетических задатков
    В душе наследственность открыл
Никто не смел тогда сказать
    Как мысль у личности способна

В душе построить мост времен²
    реальному мосту подобный
Но обессмертил Юнг себя
    Внедрив понятие архетипов
Как новый пласт идей в душе
    Пришедших из сказаний, мифов
В них, рассуждал великий Юнг,
    найдем мы наше отношение
К себе, к потребностям своим
    и принятым порой решениям
Они как образы, мечты,
    желания, формы поведения
Передают свои коды
    из поколения в поколение
Нам Юнг доказывал четыре
    тенденции в личности любой
И первой он в душевном мире
    считал к потребностям настрой
Их к страсти отнеся животной³
    предупреждал нас, что порой
Стать могут в жизни нам негодной
    Сильнейшей болью головной
Второй тенденцией человека
    наш гений Эгом называл
Он этим словом отношение
    к условиям жизни объяснял

¹ Карл Густав Юнг (1875–1961) – гениальный швейцарский психолог и философ, автор идеи коллективного бессознательного и архетипов

² К. Юнг утверждал, что мысль, без потери ее содержания, может посредством трансцендентальной функции психики перейти из бессознательного в сознание (как через мост)

³ Один из главных архетипов человека К. Юнг назвал «Тенью». Его истоки он видел в наших живых предках и инстинктах

Так круг общения и контактов
    что каждый сам себе желал
Юнг под влиянием архетипа,
    Сформировавшимся считал
Нас к тайнам духа приобщая
    Обосновать старался он
Влияние на стиль общения
    различных сексуальных норм
Средь них, как “Анима” представил
    он женственность вообразил
А “Анимус” в его теории
    мужским началом обладал

Неважно кто ты муж иль дева
    но архетип тебе не скрыть
Он бессознательным давлением
    проявит свой характер, прыть
И как бы ты не стал пытаться
    стараясь Анимус раскрыть
Коль Анима тебе желанна
    не сможешь всех перехитрить

Теперь отчетливо ясна
    роль архетипов в нашей жизни
Из древних мифов как волна
    они несут потоком мысли
Их невозможно отрицать
    оставив просто без внимания
Их будет звездный свет мерцать
    как часть культуры и сознания

4. НЕОТИП ЛИЧНОСТИ

Но есть в сознании элементы
    и в них не властен архетип
Тенденциям темным оппоненты
    в них осознания светлый лик
И в нашей жизни каждодневной
    нам не сыскать им прототип
В них кладезь ценностей душевных
    я окрестил их НЕОТИП¹

От бессознательных тенденций
    мы в данном случае отошли
Неотипических потенциалов
    влияние в ценностях нашли
Они вдыхают смысл в сознание
    и личность ими смотрит в мир
Создав свою систему знаний
    о том где в жизни ориентир

Инвариантом бытия
    сформировавшись как идея
Направит неотип меня
    к моральным нормам поведения
При этом идеалом став
    моих воззрений твердой крышей
Он превращается в устав
    как будто посланный мне свыше

Да, неспроста ценны писания:
    Коран и Библия, Талмуд

¹ Неотип – инвариантные, неизменяемые из поколения в поколение содержания, открываемые и осознаваемые человеком в процессе его индивидуального существования

Ведь неотипы - часть сознания
от книг священных к нам идут
Они важны так как относят
сознания взор на суть вещей
Их раскрывая соотносят
с системой ценностей людей

5. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

Итак в итоге рассуждений
определить мы можем путь
Чреды душевных превращений
раскрывших личности нам суть
Да, личность - это воплощение
в реальной жизни наших дум
Пришедших из глубин забвения
и устремленный в высь наш ум

6. ТИПЫ ЛИЧНОСТИ

Но воплощаясь в настоящем,
вобрав в себя все времена
Замком души она висящим
все тайное беречь должна
Пожалуй данная способность
оберегать наш тайный мир
И привела к тому что личность
в среде психологов кумир

Вот так и мы ее возносим
на самый верхний пьедестал
И подтверждая статус спросим:
она типаж или маргинал?
В своих рифмованных творениях
не стану вас я утруждать

И разглагольствуя о мнениях
меж строчек разницу искать

Не спорю личность - уникальна
и человек неповторим
Но в каждой личности детально
черты другой мы разглядим
И в результате наблюдений
опишем Вам шесть типажей
Они расширят круг познаний
о личных свойствах у людей

7. ГЕДОНИЧЕСКИЙ ТИП

Шесть типов словно шесть каденций
И в первой самый скрытый пласт
В нем бессознательных тенденций
От древних предков свой припас
Там скрытый в нас животный код
Влечет к себе инстинкта рвением
Он словно дьявольский подход
Вас разрушает наслаждением

В нем под завесой тьмы ночной
Порочных сил вместилище
Там выбираешь путь ты свой
Где знай, конец - чистилище
И хоть опасен сей прогноз
Но добровольцев масса
Любя, гуляя, впасть в гипноз
И жить во власти транса

Сей Гедонический контент
Известен нам с античности
Он составляет суть и тренд
В подобном типе личности

8. СЕДУКТИВНЫЙ ТИП

Без искушений жизнь пресна
И страстно жаждет личность
Запретный плод вкусить сполна
Забыв блюсти
приличность
Так искушитель шлет гонца
Ведь сам любить не в силах
В себя влюбляет без конца
Простых, наивных, милых

Сей стиль общения открыл
Нам личность с новой мастью
Он седуктивным назван был
К себе влекущим страстью

9. ЭВАЗИВНЫЙ ТИП

Средь нас особый тип живет
Есть в нем такая странность
Ответ держать его гнетет
Ему страшна реальность
Всего боится он как крот
В своей норе скрываясь
Глаза сомкнув, закрывши рот
Молчит не утруждаясь

Ему ответственность как яд
Всю душу прожигает
Не встанет он в передний ряд
Но быть в строю желает
Он трус и вместе с тем герой
Боясь идей отважных
Когда штормит, он сам не свой
А в штиль - ему нет равных

10. ЭГОЦЕНТРИЧНЫЙ ТИП

Не сложно будет описать
Типаж известный многим
Того кто склонен показать
Свой вес в пример убогим

Все мысли и поступки он
К одной направил цели
Взобравшись на высокий трон
Хвалы услышать трели

Есть в нем душевный ориентир
Считать свое ценней чужого
Ему открыться должен мир
И лишь затем для остального

11. КОНВИНСИВНЫЙ ТИП

Мы можем часто наблюдать
Как одержим своим желанием
Бывает тот кто воплощать
Готов идеи в жизнь дерзанием

Так человек с чертой подобной
Не испугавшись злых преград
Для снятия их протест народный
Возглавить будет только рад

За ним идти не в тягость будет
С него исходит светлый дух
Его толпа вождем рассудит
Он докричится к тем кто глух

11. РЕФЛЕКСИВНЫЙ ТИП

Последний тип богат душою
    Так, как не снилось богачу
До тех идей что в нем не скрою
    Подняться всем не по плечу

Он интроверт - затворник вечный
    Ему не важен внешний мир
Свой создает он бесконечный
    В котором царь он и кумир

Его вселенная абсурдна
    Иррациональна но мудра
И счастлив в ней он, а подспудно
    Приносит людям дух добра

12. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И так признаюсь - я в ответе
    За весь рассказ, как автор строк
В котором личность в новом свете
    Представил Вам, трудясь как мог

Феноменальность многогранна
    Ее раскрыть не просто суть
Порой в стихах она туманна
    Читатель ты не обессудь!

Смешав структуру, тип и чувство
    В котле кипящих сил судьбы
Я в Личности нашел единство
    Времен, культуры и борьбы

МИФ И СКАЗКА КАК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРЫ

Окюма Алиева

заведующая кафедрой психологии
БИПК и ППК, доктор философии по психологии
E-mail: hokume.aliyeva@mail.ru

Açar sözlər: özünüifadə, zamanın bəhrəsi, mədəni dəyər, əfsavi təfəkkür, əfsanənin mənası, poetik obraz, aləmin mücərrədləşdirilməsi.

Ключевые слова: самовыражение, культ времени, культурный смысл, мифическое мышление, значимость мифа, поэтический образ, пересоздание мира.

Key words: individualization of socialization, the emergence of the self, the biosphere, ethnosphere, noosphere, psychosphere, space.

Миф – это упакованная в образах, метафорах и мифических существах многотысячелетняя коллективная и безымянная традиция.
Мамардашвили М.К.

Тема сказки и мифа не случайно стала предметом обсуждения, хотя сказкам и мифам посвящена огромная литература, углубление их познания во всей большей степени выявляет сложность, нераскрытость сущностного смысла и особенностей этих специфических культурных явлений, неоднозначность их понимания и односторонность их изучения.

Несмотря на то, что задача изучения социально – психологического смысла мифа и его места не только в отношении человека к действи-

тельности, но и к себе уже поставлена, тема «отношения» мифа к человеку и человека в нем, а также самовыражения человека в мифе останется еще надолго актуальной.

Миф – это особое и наиболее сложное явление «в мире сказочных», «фантастических», иррациональных произведений. И важно отличать «подлинный миф от легенды, саги, басни, волшебной сказки... Все они могут сохранять элементы мифа. Бывает и так, что причудливое или легкомысленное воображение развивает и трансформирует мифы до такой степени, что они превращаются в обыкновенные сказки. Но истинный миф преподносит свои образы и своих воображаемых действующих лиц не с игривостью фантазии, но с непрере-

каемой авторитетностью» - пишут авторы книги «В преддверии к философии» [1; 28], в которой точно и тонко улавливают не только специфику древнейших мифов, но и рождение их смыслов. Миф действительно особый вид, если можно так выразиться, иррационального творчества, отличный от сказки, фантастики, легенды, но несущий элементы последних. Он комплексный по характеру. Он тесно связан с культом времени. И все - таки совершенно неясным до сих пор остается, что такое миф, его связь с действительностью, его смысл, сущность, функции.

Одним из наиболее крупных исследователей мифа А.Ф.Лосев пишет, например: «Обычное объяснение мифологии сводится к тому, что она есть продукт незрелого мышления... Однако само это состояние мышления требует для себя объяснения. Остается непонятным, почему вдруг понадобилось человеку привлекать для объяснения природы столь странные методы.

На этот вопрос, в сущности, в основной для понимания того, что такое миф, до сих пор не было найдено сколько –нибудь удовлетворительного ответа. Между тем, если неизвестно, почему-то, о чем рассказывалось в мифе, принима-

лось за реальные факты, то неизвестно и почему возникали мифы, что было их предпосылкой в сознании людей», т.д. [2; 4].

Вопросы – почему возникали такие фантастические вымыслы? Почему явное неправдоподобие принимают за правду, или просто принимают? Для чего сам миф? Насколько и как миф объясняет природу и объясняет ли...? И является ли мифы только объяснением природы и общества...?

Сутью «древней мифологии менее всего являлось объяснение чего бы то ни было» и ту идентификацию, которую осуществляет первобытный человек, менее всего связана со стремлением объяснить природу соответствующих феноменов. И это настолько плотно вплетено в структуру его личных переживаний, насколько сущностно в самой структуре его повседневной жизни, что степень истинности этого суждения для него абсолютно несущественна» [3; 13].

Миф в его интерпретации приобретает, в частности, особый культурный смысл – « миф – это не экзотическая периферия культуры, а сама ее суть» - выступает знаком определенной культуры: «Потому, что проблема культуры – это всегда проблема Другой культуры, которая находится по ту сто-

рону существования культуры Этой». «Иллюзорные конструкции мифа оказываются своеобразными линиями демарками между культурами» [4; 36].

При изучении мифа актуальными представляются уровневые характеристики самоопределения и самопознания, индивидуализации и социализации носителей мифического мышления, которые во многом определяют миропонимание через себя, для себя, в себя, осуществляемое в мифе, и когда не только определенный мир воспроизводится в нем, но и человек в его понимании в мире.

«Миф, - пишет Мамардашвили, есть способ организации и конструирования человеческих сил или самого человека, а не представление о мире - правильное или неправильное.

Миф не представление, а восполнение и созидание человеком себя в бытии, в котором для него нет природных оснований. И поэтому на месте отсутствующих оснований и появляются определенные «машины культуры», называемые мифом. Ритуал есть способ введения «человека в состояние, которое не длится природным образом» И далее миф – «это особая какая – то упорядоченность или порядок, на котором

могут быть основаны человеческие состояния, сам феномен человека, хотя порядок при этом не есть акт природы» [4; 18-20].

Миф долгое время связывали лишь с первобытным мышлением и при том мышлением неразвитым. Нельзя совмещать мифы реально первобытных людей и мифы народов Древней Греции живущих уже в исторической фазе цивилизации. Миф, возникший в первобытном обществе коллективного субъекта в рамках коллективного сознания, даже при сохранении своей главной сущности в качестве конструирования самого человека и отношений его к себе и миру существования его в мире, и миф и мифологическое сознание индивидуализирующегося субъекта конструирующего человека и его мир через осмысливаемое постепенно «Я» по отношению к «Ты» уже на древнемесопотамском цивилизованном уровне – это исторически разные вещи, не говоря уже о греческом субъекте мифологического мышления.

Человек Древней Греции уже прошел определенный путь индивидуализации и социализации. Он еще неразрывно связан с природой, но через космос в едином космосе. И именно в «противопоставлении» мифу, уже сформиро-

ванному как способ самоосмысления и отношения к естественной форме конструирования себя вне природы, создаются новое пространство и мифа и мифологического мышления человека.

«Миф есть тождество идеального и реального, как бы то и другое ни различались между собой. Но если иметь в виду именно античность, подобного рода тождество обязательно субстанциально, а не только мысленно и человечески - субъективно. А иначе все чудеса и вся фантастика, даваемые в мифе, останутся только произвольной сказкой, просто субъективным капризом поэта, не имеющим ничего общего с подлинной действительностью» [5; 405].

Для всего античного мышления, бытие « есть живой, одушевленный и мыслящий чувственно – материальный и, следовательно, пространственно ограниченный космос, то есть космос как универсальное живое существо». И античная философия, возникновение которой относят к VI – V вв., «в своей основе есть учение о чувственно материальном космосе как об универсальном живом существе», [5; 406]. Но ей предшествуют тысячелетия той «буквальной мифологии, которой еще не коснулись никакая аналитиче-

ская мысль и никакая рациональная рефлексия.

Культ науки в Новое время породил иллюзорно, что с этого времени культура связывает себя исключительно с наукой, а следовательно, она расщепляет субъект и объект, объединенные в мифе, исходя исключительно из объекта или объективных отношений мира.

В искусствоведении значимость мифа для художественной картины мира уже осознается. Имея в виду классическую живопись, Е.Ротенберг формулирует существо проблемы. По его мнению, мифологическую форму образной интерпретации в живописи нельзя считать чем – то навязанным извне, поскольку это естественная, многих творческих этапах прошлого единственно возможная форма существования художественного образа [6; 38].

Классика вынуждена была обращаться к мифу потому, что тяготела к образному воплощению универсального взгляда на мир, к поиску всеобъемлющего смысла, когда временной аспект бытия приобрел значение вечности.

Следовательно, можно утверждать, что вымывание мифа из искусства свидетельствует о трансформации художественной картины мира в целом.

Вытеснение мифа приводит к большей автономизации искусства в культуре. Однако в силу того, что миф покидает остальные сферы культуры, а потребность в нем продолжает иметь место и даже не по причине инерции, то искусство становится сферой, сохраняющий единство субъекта и объекта, а потому лишь оно и продолжает соотноситься с мифом и восприниматься мифом. Даже если оно освобождалось от непосредственной формы мифа, все равно оно оказывалось латентным выражением мифа, как выражается К.Хюбнер, «средством просветления чувственного» [7; 269]. Поэтому эпоха вырождения мифа в культуре оказывается эпохой расцвета искусства как единственной сферы, продолжающей сохранять в себе миф. В самом деле, ориентации под воздействием науки на предметность, материальность и объективность делает искусство единственным способом выражения идеального.

Во всяком случае очевидно, что новые направления в интеллектуальном пространстве не исключают интереса к мифу. Если верно, что процесс демифологизации истории в XXI в. сменяется интересом к мифу, то этот интерес начинается с модернизма. Пробле-

ма заключается лишь в том, что модернизм, противопоставляя классике, не изолировал себя от некоторых явлений в прошлой истории искусства.

Фиксация внимания на мифологическом уровне картины мира обусловлена тем, что именно миф содержит в себе сверхчувственное начало, которым так озабочено искусство XXI века. Именно потому, что искусство проявляет интерес к этой стихии, оно вынуждено актуализировать миф. Это обстоятельство позволяет улавливать тенденции нарождения и утверждения новой культуры.

С символизма начинается новая волна активного интереса к мифу, что характерно будет для всего XXI века. Судя по тому, какое место занимает проблематика мифа в создаваемой символистами теории искусства, значимость мифа для художественного творчества осознана. Так, А.Белый формулирует, что теория символизма изучает законы мифологического творчества. Это мотивирует тем, что творческий акт в поэзии воспроизводит акт мифотворчества. По мнению А.Белого, такой тип изображения - цель творческого процесса, и именно для такого типа изображения характерно слияние поэтического

и мифологического творчества. Поскольку предмет, к которому относят поэтический образ, не изображается, но подразумевается, то, согласно А.Белому, символ трансформируется в миф [8; 141].

Символ является не прямой выраженностью вещи, не простым ее отображением. В нем скрывается некоторая загадочность и таинственность, требующая разгадки. Но проблема заключается в том, что эта таинственность и загадочность объясняется присутствием мифа или сверхчувственного содержания, что во многом и определяет строение «интегральной» культуры.

Символ указывает на некоторый предмет, выходящий за пределы его непосредственного содержания. Проблема заключается в том, что отношения вещи и некоторого явления, соотносимого с этой вещью и символизирующего ее, в каждом типе культуры различны. Между тем эта тяга к символическому, к утверждению за предметным рядом подразумеваемой и предстающей в мифе сверхчувственной реальности, которая так ярко проявилась в целом художественном направлении, называемом «символизмом», в реальности лишь выражает процесс становления принципиально новой системы ценностей. В истории культу-

ры или новой культуры, которую П. Сорокин называет «интегральной». Поскольку в ней чувственные элементы уже не вытесняют сверхчувственных, как это имело место на протяжении всего Нового времени, а вступают с ними в принципиально новые отношения.

Поэт как носитель обожествленной памяти выступает хранителем традиций всего коллектива [9; 116]. Поэтому творчество мифа М.Элиаде не случайно соотносит с посвященной с помощью экстаза в тайны Вселенной творческой индивидуальностью. Творческая индивидуальность оказывается не только пассивным передатчиком существующих мифов, но их активным творцом. Высший, трансцендентный мир можно постичь лишь с помощью мифа. Иначе говоря, миф – пересечение имманентного и трансцендентного (религиозного) миров.

Ориентируясь на сотворение мира предками, человек продолжает быть творцом. Поэтому, в соответствии с М.Элиаде, можно утверждать, что миф не парализует волю человека, а наоборот, внедряет в его сознание необходимость переустройства в том числе и мира социального. Возникая в земледельческой среде, которую необходимо было пересоздать, расширяя сакральное пространство, миф прони-

кает в социальное сознание, задавая ориентации в сфере социального бытия. Поэтому – то на всех видах человеческой деятельности лежит печать пересоздания мира в соответствии с идеальным образцом.

Другая причина тяготения к мифу современного человека касается его психологии, а точнее, острого переживания, чувства неполноценности, от которого он стремится избавиться и, следовательно, прибегнуть к самым разным способом компенсации. Таким способом оказывается стремление к превосходству, могуществу, власти, что например, А.Адлер сделал предметом исследования. По его мнению, такое стремление часто вытеснено в бессознательное, поскольку не соответствует общественной направленности. Но иногда оно дает о себе знать, например, в бреде или экстазе. Естественно этот импульс прорывается и в творчестве. Идея превосходства, своего богоподобия, вера в свою волшебную силу способна проявиться в разнообразных формах [10; 28].

Тяготение к мифу, исторически свойственное обыденному созданию вообще, многократно усилилось с его массовым высвобождением (как известно, любая психическая деятельность усиливается в

социальной группе – по сравнению с сознанием отдельного индивида – страх, экстаз, ненависть, преклонение и т.д.). Даже Гегель, тяготевший исключительно к теоретическому сознанию, в одной из ранних работ, исходя из установки, что «у толпы должна быть чувственная религия», призывал: «...Мы должны создать новую мифологию», т.к. «до тех пор пока мы не придадим идеям эстетический, то есть мифологический, характер, народ не проявит к ним интереса...» [11; 212-213].

Имея в виду под чудом момент абсолютного самоутверждения личности, А.Лосев находит примеры такого самоутверждения в мифе, фольклоре и в сказке. «Чудесные богатыри, лежащие в виде некоей горы, с их сверхъестественными физическими силами и подвигами, есть результат этого сознания первозданного совершенства личности, мыслимого здесь как физическая мощь, ибо в абсолютном самоутверждении личности должна быть и абсолютно большая физическая мощь» [12; 156].

Современные формы мифотворчества, действительно, больше функционируют в сфере культуры, обычно обозначаемой «массовой» культурой, тиражируемой массовой коммуникацией. Повторяющимся персонажем этой последней все

больше становится супермен, популярность которого связана с тем, что М.Элиаде называет «тайным вождением современного человека» [13; 184], который, будучи «обездоленным» и «малосильным», стремится к идентификации с исключительной личностью.

Заключение. В этом смысле, если иметь в виду XXI век, наиболее вульгарные формы мифотворчества предстают в так называемой «массовой» культуре, осуществляющей именно такие компенсаторные функции. Однако из того, что «массовая» культура превратилась в форму современного мифотворче-

ства, не следует, что высокое искусство перестает соотноситься с мифом. Так, примером особого отношения к стремлению к власти и могуществу А.Адлер считает творчество Ф.Достоевского. По мнению А.Адлера, Ф.Достоевский нашел решение проблемы перед которой остановился весь иррелигиозный XXI век, когда стало «все позволено». Многие его герои – носители этого психологического комплекса. Но, будучи одержимым волей к могуществу в начале повествования, они открывают притягательность смирения перед богом, примиряясь с обществом и человечеством.

Список литературы

1. Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсон Т. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. – М., 1984. 284 с

2. Стеблин – Каменский М.И. Миф. – Л,1976. 220 с.

3. Лобок А.М. Антропология мифа. – Екатеринбург.1997. 436 с.

4. Мамардашвили М. Необходимость себя. – М., 1996. 258 с.

5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. – М.,1992. 608 с.

6. Ротенберг Е. Западноевропейская живопись XVII века. – М.,1989. 420 с.

7. Хюбнер К. Истина мифа. – М., 1996. 328 с.

8. Белый А. Символизм как миропонимание. – М.,1994. 360 с.

9. Топоров В. О космологических источниках раннеисторических описаний // Труды по знаковым системам. Т. VI. – Тарту.1970. 268 с.

10. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии.- М.,1995. 322 с.

11. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. – Т.1. – М.,1970. 340 с.

12. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. -М.,1991. 386 с.

13.Элиаде М. Мифы. Сновидения. Мистерии. – М., 1996. 348 с.

Nağıl və əfsanə mədəniyyət fenomeni kimi

Abstrakt

Məqalədə insanın yaradıcı təxəyyülünün bəhrəsi olan əfsanələrin yaranmasının psixoloji mahiyyətindən söhbət açılır. Bu baxımdan simvolların sosial – psixoloji mənası, insanın reallığa olan münasibəti, əfsanənin insana psixoloji, semantik təsiri, insanın əfsanəvi üsluba münasibəti kontekstində özünüifadə etdirməsi məsələsi – aktual bir problem kimi hələ də öyrənilməkdədir.

Nağıllar, hekayələr, qaravəllilər və lətifələr azərbaycanlıların zəngin və müxtəlif şəkillli el yaradıcılığı növlərindən bir qismidir.

Nağıllar onları yaratmış olan insan cəmiyyəti qədər qədimdir. Bunlar el yaradıcılığının bir növü kimi uzun zamanlar bilgi və bədii həyəcanın mənbəyi olmuş, bir sıra həyatı bağları, təbiətlə, ayrı – ayrı şəxslər və kütlələrlə olan əlaqəni sürətləndirmiş, ibtidai insan isə bunların hamısını öz yaradıcılığı ilə bəzəmiş, şəxsləndirmiş, nəsildən – nəslə söyləyərək əbədləşdirməyə çalışmışdır.

Nağıllara diqqət etdikdə bir sıra mifoloji (əsatiri) süjetlərə təsadüf ediləcəyi bəllidir. Bu süjetlərin ən qədim zamanlardan sinifli cəmiyyət təşəkkül etmədən çox – çox əvvəlki dövrlərdən xəbər verdiyinə şübhə yoxdur. Bu kimi nağıllar onu yaradan, öz mühitində bəsləyən və yaşadan hər hansı bir elmin totemik təsəvvürlərini və ya qədim insanın təbiətə qarşı fikir, duyğu və xeyallarını, bir sözlə, naturalist və sehrlilə (nağılı) görüşlərini ifadə edir.

Bu kimi süjet, yaxud “motiv”lərin qədimliyini anlamaq üçün nağıllarımızda ən çox təsadüf olunan motivlərə diqqət edilməlidir.

Myth and fairy tale as a cultural phenomenon

Abstract

The creative personality is not only a passive transmitter of the existing myths, but their active creator. Principal, transsedent world can understand only through myth. In the study of myth seem relevant characteristics of self-leveling and self-awareness, personalization and socialization of media mythical thinking, which largely determine world view by itself, for itself,

in itself, carried out in the myth, and when the world is not just some play in it, but people in his understanding of the world.

The symbol is not a direct expression of a thing, it is not a simple mapping. It hides a mystery and the mystery that requires explanation. But the problem is that this mystery and myth zagadnost explained by the presence or the content of the supersensible, which largely determines the structure of the "integral" culture.

The symbol indicates a subject that goes beyond its immediate content. The problem is that the relationship of some things and phenomena that correlated with this thing, and it symbolizes, in every type of culture is different. However, this desire for symbolism, subject to the approval of a number of implicit and appears in the myth of supersensible reality which is so clearly reflected in the overall artistic direction, called the "symbolism", in reality is just the process of establishing a new system of values.

In this sense, if we bear in mind the XXI century, the most vulgar forms of myth-making are presented in the so-called "mass" culture, carrying out just such compensatory function. However, the fact that the "mass" culture into a modern form of myth-making, should not be that high art is no longer relate to the myth. So, an example of a special relationship to the desire for power and the power of creativity A. Adler said Dostoevsky. According to A. Adler, F. Dostoevsky found the solution in front of which stood all the irreligious XXI century, when it was "everything is permitted." Many of his characters - the carriers of this psychological complex. But being obsessed with the will to power at the beginning of the story, they discover the appeal of humility before God, reconciled with society and humanity.

Məqalə BPKİYİ-nin Yenidənhazırlama fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

AQRESSİV DAVRANIŞA TƏSİR GÖSTƏRƏN SİTUATİV VƏ TƏHRİKEDİCİ AMİLLƏR

Səxavət Əliyeva

ARTPI-nin böyük elmi işçisi

E-mail: saxavat.aliyeva@gmail.com

Açar sözlər: *aqressiya, aqressiv davranış, situativ amillər, frustrasiya, cins, ərazi, sıxlıq, hərarət, alkoqol*

Ключевые слова: *агрессия, агрессивное поведение, ситуационные факторы, фрустрация, пол, территория, теснота, температура, алкоголь*

Keywords: *aggression, aggressive behavior, situational factors, frustration, sex, area, overcrowding, temperature, alcohol*

Aqressiv reaksiyalara məyilli yeniyetmələrdə aqressiv davranışın təzahürünün və fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, onun yaranmasında situativ amillər də mühüm rol oynayır. Eyni zamanda aqressiv davranışın səbəbi və onun nəzarətdə saxlanması bir çox psixoloqların tədqiqat obyektinə olub. Aqressiv davranışa təsir edən situativ amillərin öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatları əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırma bilərik. I. Aqressiyanın subyektin fəaliyyət prosesində özünün yer və rolunun dərk etməsinə kömək edən və fərdi şəxsi parametrlərin üzə çıxardılmasına yönəlmiş tədqiqatlar. Bu tədqiqatlarda əsas məqsəd, fərdin hər müxtəlif situasiyalarda müəyyən təhriklərə aqressiv reaksiyalar verməsini stimullaşdıran qıcıqlandırıcı amillərin rolunu təhlil etməkdən ibarətdir.

Məlumdur ki, aqressiv davranışın frustratsiya ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar frustrasiyanın heç də həmişə aqressiv reaksiyalara səbəb olmasına tam əmin deyillər. Berkovitz və Le Paj frustrasiyanın aqressiya yaratdığına əmin olmaq üçün müxtəlif eksperimentlər keçirərək belə qənaətə gəldilər ki, aqressiv reaksiyaları stimullaşdırmaq üçün müəyyən qıcıqlandırıcı amillər olmalıdır. Karlson və b. [Carlson et al., 1990] geniş metaanaliz keçirərək, aqressiv davranışın əsas stimulu kimi “qıcıqlanma effektinin” olduğu qənaətinə gəldilər. Bununla yanaşı, digər qıcıqlandırıcı amillər (məsələn, yaşanmış zorakılıqla əlaqəli adların eşidilməsi, ağrı və .s.) frustrasiya və aqressiya arasında əlaqə rolunu oynadığını təsdiq etdilər. Beləliklə, onlar sübut etdilər ki, neqativ emosiyalara qıcıqlandırıcı amillər təsir edən zaman, bu subyektdə aqressiv reaksiyaların ya-

ranmasına səbəb olur. Belə ki, müəyyən situasiya ilə bağlı olan qıcıqlandırıcı amillər aqressiya ilə bağlı koqnitiv sxemi aktivləşdirir və bu subyektdə aqressiv reaksiyaların təzahür etməsinə zəmin yaradır.

Məktəblərdə apardığımız araşdırmalar zamanı yeniyetmə oğlan və qızlara müraciət edərək, onlara dərş deyən müəllimlərinin adlarını sadalamağı xahiş etdik. Onlar bir çox adları sakit sadalasalar da, bəzi adları qeyd edən zaman həyacanlanır və özlərini emosional, əsəbi aparırdılar. “Həyacanlı” adların hansı müəllimlərə aid olduğunu öyrəndikdə, bu müəllimlərlə bağlı onlarda “xoşagəlməz” assosiasiyalarının yarandığını müəyyənləşdirdik. Belə ki, “həyacanlı” müəllimlər onlara ya “pis qiymət” verib, ya hər hansı sözlə təhqir edib, ya da dərşdən kənarlaşdırıb. Bu zaman maraq doğuran məsələ ondan ibarətdir ki, bu situasiyalar onların “ədalət” prinsiplərinə uyğun gəlirsə, həyacanlanma olmur. Yəni “həyacanlı” müəllimlər qiymətləndirməni ədalətli şəkildə həyata keçiriblərsə, onlar bu halda özlərini sakit aparırlar. Adları sakit çəkilən müəllimlərin onları heç vaxt “pis” qiymətlə qiymətləndirib qiymətləndirmədiyini soruşduqda, onlar olsa da bunun ədalətli olduğunu bildirdilər. Bu müsahibə zamanı yeniyetmə qızlar da yeniyetmə oğlan-

lar qədər emosiya və həyacanlılıq göstərirdilər.

Məhşur tədqiqatçılar Bettenkort və Kernahanın [Bettencourt & Kernahan, 1997] tərəfindən aparılmış meta-analitik araşdırmalar isə bu prosesdə cinsi xüsusiyyətlərin mühüm rol oynadığını xüsusilə qeyd edirdi. Yəni neqativ emosional vəziyyətdə qıcıqlandırıcı amillərə kişilər qadınlardan daha çox aqressiv reaksiyalarla cavab verirlər [1, s.89]. Düzdür, qeyd etmək lazımdır ki, metaanalitik tədqiqatlarda aqressiv hərəkətlərə süni təhrik edilən zaman süni təhriklərə kişi və qadınlar demək olar ki, eyni tərzdə reaksiya verirdi. Lakin aqressiv təhriklər təbii şəraitdə aparıldıqda, kişilər neqativ emosiyanın təsiri altında qıcıqlandırıcı amillərə daha aqressiv reaksiyalar verirdilər. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsini əsas tutaraq, bir sıra Amerika sosioloqları və sosial psixoloqları o cümlədən K.Ceklin, R. Jin, E. Makkobi, C. Uayt və b. subyektin cins fərqlərinin xüsusiyyətlərinə diqqəti yönəldir və aqressiv davranışın təbiətini məhz cins fərqlərində axtarırdılar. Bu tədqiqatçılardan fərqli olaraq P. Bell, E.Donnerşteyn, E.O'Nill, R.Rocers və s. kimi alimlər, şəxsiyyətlərarası aqressiv münəqişələrdə fərdin cinsi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, irqi və dini mənsubiyyətin də mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edirlər. Aqressiv davra-

nışın bioloji istiqamətdə təhlil edən bir sıra tədqiqatçılar kişilərin qadınlardan daha aqressiv olmalarını səbəbini kişilərdə olan Y- xromosomlarının olması ilə bağlayırlar. Ötən əsrin sonlarında aqressiyanın genetik tədqiqatçılarının apardığı araşdırmalarda zorakı cinayət törətmiş kişilərdə əlavə Y – xromosomunun olduğu ideyasını subut etməyə çalışmışlar. Lakin sonradan aparılmış tədqiqatlarda bu mülahizələr öz təsdiqini tapmadı. Belə ki, əlavə Y – xromosomları aqressiv olmayan və həyatda müəyyən mövqə qazanmış (alim, həkim, vəkil və s.) insanlarda da tapılmışdı.

Amerika psixoloqu R.Rohner apardığı silsilə eksperimentlərin nəticəsi olaraq yazırdı ki, 71% yeniyetmə oğlanlar qızlardan daha çox aqressiv davranışa meyilli olurlar. Lakin sonralar aydın oldu ki, əslində R.Rohnerin aqressiya deyəndə zorakılığı deyil, əksər hallarda əhvalın tez-tez dəyişməsi, kiçik mübahisələri və münaqişələri nəzərdə tuturmuş. R.Rohner böyük və əhatəli iş apararaq, cinsi fərqlərin psixoloji problemlərinə həsr olunmuş yüz otuzdan çox əsəri təhlil edərək, sübut etdi ki, aqressiv davranışda əsas rol fərdin cinsi xüsusiyyəti deyil, hansı mədəniyyətə mənsub olması oynayır.

Ötən əsrin ortalarından başlayaraq psixoloqlar millətlərarası və irq-lərarası aqressiv münaqişələrin mən-

bəyini psixoloji problemlərlə əlaqələndirməyə başladılar. Müasir dövrdə millətlərarası münaqişələr isə qlobal problemə çevrilərək dünya psixoloqlarını bu problem ətrafında birləşməyə çağırır. Psixoloqların apardığı tədqiqatlarda insanların mənsub olduğu irqə və millətə qarşı az, qeyri millətə qarşı isə daha aqressiv olduğu müəyyən olmuşdur.

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticələrinə görə, millətlərarası münaqişələrin yaranmasında əsas rol hər bir millətin ərazi bütövlüyünə, dini mənsubiyyətinə və s. toxunmaq oynayır. Mənsub olduğu əraziyə toxunmaq hər hansı milləti və ya şəxsi aqressiv hərəkətlər etməyə sövq edir. Bizim tərəfimizdən Bakı və Gəncə şəhərlərinin məktəblərində yeniyetmə məktəblilərlə aparılmış sorğu zamanı yeniyetmə oğlan və qızlardan, “Qarabağ” sözü sizə nə deyir?” – deyə müraciət etdikdə demək olar ki, bütün, həm yeniyetmə oğlanlar, həm də yeniyetmə qızlar “Vətən!”, “Ağrılı yerimizdi!”, “Qarabağ bizimdir!” – deyə cavab verdilər. Bu cavabları verən zaman onların çox həyacanlı və emosional olması xüsusilə diqqətimizi çəkdi. “Qarabağı azad etmək üçün siz döyüşə gedərdinizmi?” – sualına həm oğlanlar, həm də qızlar, demək olar ki, 98%-i, “Əlbəttə!”- deyə cavab vermişdilər. “Siz müharibə istəyirsiniz?” – sualına,

yeniyetmələrin əksəriyyəti, yəni 28% -i “Xeyr!” cavabı vermişdi.

Keçirdiyimiz sorgudan görüldüyü kimi, yeniyetmə oğlan və qızlar Vətəni qorumaq üçün müharibəyə hazır olsalar da, onlar müharibə istəmirlər. Bu isə onların zorakılıqdan, aqressivlikdən və vandalizmdən uzaq, Vətən üçün hər şeyə hazır olmaqlarından xəbər verir. “Qarabağ” sözü yeniyetmə oğlan və qızlarda vətən sevgisi və vətənpərvərlik hissi ilə birgə, həm də ağrı ilə asosiasiya olunub. Yeniyetməlik dövründə, yəni özünüdərkətmənin formalaşdığı zaman, yeniyetmə özünü, öz kökünü, milli mənsubiyyətini, o cümlədən vətəninə və onun problemlərini dərk edir. Mənsub olduğu ölkənin ərazi bütövlüyünə toxunmağı yeniyetmə şəxsi qüruruna toxunulmaq kimi qəbul edir. Yeniyetmədə artıq vətəndaşlıq mövqeyi, namus və qürur hissi formalaşmağa başlayır. Məhz bu mövqedən çıxış edərək yeniyetmə “Qarabağ” probleminə kiçikyaşlı məktəbli kimi deyil, şəxsiyyət və vətəndaş kimi yanaşır. I Qarabağ müharibəsi zamanı 13-16 yaşlı yeniyetmələrin, hətta heç vaxt aqressiv olmayan, sakit təbiətli yeniyetmə oğlan və qızların Vətəni qorumaq üçün döyüşə getməyə hazır oluqlarının və getdiklərinin şahidi olmuşuq. Qeyd etdiyimiz kimi, yeniyetmə üçün “Qarabağ” sözü vətənpərvərlik

və vətənlə bağlı ən mühüm problemlə assosiasiya olunduğundan və eyni zamanda xalqımız üçün ağırlı mövzu olduğundan, yeniyetmənin vətənpərvərlik hisslərinə, milli qüruruna toxunduğu üçün, yeniyetmələri qıcıqlandıraraq aqressiv hərəkətlərə təhrik etmək olar və bu mövzu onlarda aqressiv hərəkətləri stimullaşdıran qıcıqlandırıcı amil kimi çıxış edə bilər.

II. Aqressiv davranışa təsir edə bilən digər xarici amillərin mahiyyətinin araşdırılmasına yönəlmiş olan tədqiqatlar. Bu tədqiqatlarda əsas diqqət insanı əhatə edən mühitin neqativ təsirlərinin, yəni səsin, havanın və suyun çirklənməsinin, havanın hərəkətinin dəyişməsinin, qidanın tərkibinin, insanların sıxlaşmasının, şəxsi məkana hücumun və s. aqressiv davranışa təsir edən amillərdən olduğu nəzərə çatdırılır. Görkəmli tədqiqatçılar R.Beron, D.Zilmann, K.Loo, C.Fridman, Ç.Müller kimi psixoloqlar öz araşdırmalarında yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı ətraf mühitin və ekologiyanın da aqressiv davranış yaranmasında mühüm rol oynadığını diqqət mərkəzinə gətirirlər.

Digər tədqiqatçılar C.Karpenter, D.Kapasso, K.Leonard, S. Teylor və b. bununla bağlı apardıqları araşdırmalarda alkoqol və narkotikin də aqressiv davranışın yaranmasını stimullaşdıran amillərdən olduğunu qeyd

edirlər. Aqressiv davranışa səbəb olan situativ amillərdən biri də havanın hərərəti ilə bağlı nəzəriyyə psixoloji ədəbiyyatda geniş tədqiq olunur. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda əsas amil kimi istilik çıxış edir. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının fikirlərinə görə, “havanın hərərətinin hədsiz dərəcədə yüksəlməsi aqressiv davranışı gücləndirir”. Bu tendensiya özünü XIX əsrin sonlarında elmi ədəbiyyatda daha geniş şəkildə göstərməyə başladı.

Bu istiqamətin nümayəndələrinin fikrincə havanın hərərəti yüksək olduqda, aqressivliyin səviyyəsi də yuxarı olur, mülayim iqlimdə isə aqressivliyin səviyyəsi aşağı olur. Aqressiyanın müasir tədqiqatçılarından Anderson, Buşman və Grom və b. aqressiv hərəkətlərə təsir edən situativ amillərdən biri kimi “istiliklə” bağlı məsələləri təhlil etməyə çalışmışlar.

Hələ eramızdan əvvəl [b.e.ə.460-377] Hippokrat insanların davranışında özünü göstərən xüsusiyyətləri iqlim amili ilə bağlayırdı. Hippokrat yunan sivilizasiyasını müasir Almaniya və İsveçrədə yaşayanların “vəhşiliyi” ilə müqayisə edir, bunun səbəbini isə onların yaşadıkları sərt iqlimdə görürdü.

Məlumdur ki, coğrafi yanaşmaya əsaslanan tədqiqatlarda isti bölgələrdə amansız cinayətlərin sayının çox

olması öz təsdiqini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatlar həm də eyni ölkədə aparılmışdır. Bu da alınmış nəticələri siyasi, iqtisadi və sosial təsirlərdən azad edir. Yəni, bu baxımdan tədqiqatçılar eyni sosial-iqtisadi şəraitdə olan ərazidə insanların aqressiv hərəkətlərinin müxtəlif olmasının səbəbini iqlimlə bağlayırdılar. Psixoloqlar tərəfindən aparılmış tədqiqatlar “istiliklə” bağlı irəli sürülən fərziyələri təsdiq etsədə bu amillərin nəyə görə aqressiv davranışa səbəb olması konkret izah verə bilmədi.

Beləliklə, “istiliyin” aqressiv hərəkətlərə təsir etməsilə bağlı empirik tədqiqatların nəticəsi, onun təzahürünün nəzəri izahından daha inandırıcı oldu. Hərərət və aqressiyanın bir-biri ilə bağlı olmasının nəzəri baxımdan qismən qəbul olunanı isə, hərərətin neqativ emosional vəziyyət yaratması və neqativ emosiyaların isə öz növbəsində aqressiv hərəkətləri stimullaşdırmasından ibarətdir. Aqressiv davranışı stimullaşdıran digər xarici stressorlardan əhalinin sıxlığı, səs-küyü və havanın çirkəlliyini də qeyd etmək istərdik.

Məlumdur ki, sıxlıq, insanın xoşagəlməyən və qeyri-sağlam subyektiv yaşanmış təcrübəsidir. Sıxlıq fiziki anlayışdır və insanlar tərəfindən müxtəlif formada qarşılana bilər. Yəni bəzi insanlar sıxlığı sakit qarşılansalar

da, digərləri buna aqressiv hərəkətlərlə reaksiya verə bilər. Aparılmış tədqiqatlar insanların sıx yerləşdikləri məkanlarda aqressiv hərəkətlərin daha çox olduğunu sübut etdi [Qin, 1990]. Keçirilmiş eksperimentlərin nəticələrinə görə, aqressiv hərəkətlərin təzahüründə sıxlığın rolu subyektin neqativ emosional həyacanlanması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı tədqiqatlar nəticəsində aydın oldu ki, kişilər qadınlardan daha çox sıxlıqda dözümsüzlük və aqressivlik nümayiş etdirirlər.

Məktəblərdə apardığımız müşahidələr zamanı gördük ki, sinif otağında 20-25-dən çox məktəbli olan da, həmin yeniyetmələr tənəffüsdə özlərini digər, sinifdə az məktəbli olan şagirdlərdən daha emosional və aqressiv hərəkətlərə meyilli aparırlar. Əsasən yeniyetmə oğlanlar tənəffüsdə qışqırır, qapıları çırpır və yaşdlarını itələyirdilər. Aydındır ki, aqressiv hərəkətləri aktivləşdirən xarici amillərdən biri də səs-küydür. Ətrafdakı səs-küy aqressiyaya meyilli insanı aqressiv hərəkətlərə təhrik edə bilər. Görkəmli tədqiqatçılar Cin və O'Nil [Geen&O'Neal, 1969] tərəfindən səs-küyün insandakı aqressivliyi üzə çıxartmasına dair apardıqları tədqiqatlarda iki qrup insana iki müxtəlif məzmunlu film nümayiş etdirilir. Filmin biri səs-küylü və zorakı məzmunlu olsa da, digər film

neytral məzmunlu film idi. Filmin nümayişindən sonra tədqiq olunanlardan xahiş olunur ki, bir-birlərinə suallar versinlər və alınan hər səhv cavaba görə, digərini elektrik cərəyanı ilə cəzalandırınsınlar. Cəzalandıran zaman tədqiq olunanların yarısına elektrik cərəyanı ilə birgə güclü səs təsir edilir. Nəticədə müəyyən edilir ki, güclü səs-küy, zorakı filmə baxan fərdlərdə aqressivliyi gücləndirirsə də, neytral məzmunlu filmə baxanlara bir o qədər təsir etmir. Aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, səs-küy insanın frustrasiyaya qarşı dözümlüyü azaldır və onu frustrasiyaya cavab olaraq aqressiv davranışa meyilli edir [2, s.249]. Beləliklə, səs-küyün aqressiv davranışa meyilli fərdlərdə aqressivliyi gücləndirməsi elmi tədqiqatlarla sübut edilsə də, eyni zamanda qeyd olunur ki, səs-küy aqressiv hərəkətlərin təzahüründə əsas motiv kimi çıxış etmir. Əgər səs-küy insan tərəfindən idarə olunan proses kimi dərk olunsaydı, onun aqressivliyi gücləndirmək effekti də bir o qədər az olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, ekologiyanın və havanın çirkliliyinin də sıxlıq və səs-küy kimi, fərdin aqressiv hərəkətlərə meylini gücləndirməsi bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatların əsas məsələlərindən olub. Siqaret tüstüsünün insanlara təsirini öyrənməklə bağlı aparılan

tədqiqatlarda fərdlərin nəinki siqaret çəkənə qarşı, həm də başqalarına qarşı aqressiv davranması müəyyən olunub. Xoşagəlməz iylərin aqressiv hərəkətlərin yaranmasında roluna dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılıb. Nəticədə xoşagəlməz iylərin fərdləri aqressiv hərəkətlərə meyilli etməsi, yəni aqressivliyə qismən təsir etməsi elmi araşdırmalarla müəyyən olunub. Belə ki, alınmış nəticələrə görə, xoşagəlməz iylər insanda aqressiv hərəkətləri gücləndirir, lakin xoşagəlməz iylər lap çox olarsa, bu zaman aqressiv hərəkətlərə meyillilik azalır, fərddə süstlük yaranır. Bir çox tədqiqatçılar müasir ekoloji vəziyyətin insanın fiziki və psixoloji sağlamlığına zərər vurmasını, sosial gərginliyin, cinayətin və zorakılığın artmasına təsir etməsini ön plana çəkirlər. R. Baron, D. Zilmann, C. Karlsmit, Ç. Muller və s. apardıqları tədqiqatların əsas ideyası əsasən ondan ibarətdir ki, aqressiya vakumdan yaranmır, onun əmələ gəlməsi və mövcudluğu, təbii ətraf mühitdə baş verən proseslərdən asılıdır. Məhz bu mühit də, “aqressiyanın təzahürünə şərait yaradır və bu təzahürün istiqamətinə və formasına təsir edir”.

Aqressiyanın təzahürünün bir sıra xarici amillərlə bağlı olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışan qərb tədqiqatçıları alkoqolu və narkotikləri

fərdin aqressiv hərəkətlərə istiqamətlənməsində ən təhlükəli amill hesab edirlər. Xarici ölkə psixoloqlarının bu istiqamətdə apardıqları tədqiqatlarda, alkoqolun, həmçinin marixuananın, barbituratların, amfetaminin və kokainin aqressiv hərəkətlərin təzahürünə birbaşa təsir etməsi elmi araşdırmalarla sübut olunub. Belə araşdırmalarda əsasən alkoqolun qəbulunun şəxsiyyətin davranışına göstərdiyi mənfi təsir diqqətlə araşdırılmışdır. Xüsusilə də, bu tədqiqatlarda alkoqolun aqressiv davranışın yaranmasına bilavasitə təsirinə həsr edilmiş işlər daha üstünlük təşkil edir. Aydın ki, alkoqolun təsiri insanları aqressiv edir. “Alkoqol-aqressiya” birliyi ilə bağlı bir çox istiqamətlərdə tədqiqatlar aparılıb. Alınmış nəticələr birmənalı olaraq alkoqolun insanı aqressiv hərəkətlərə təhrik etməsini sübut edir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, bir çox zorakı cinayətlərdə, o cümlədən qətl hadisələrində alkoqol birbaşa təhrikəddici rol oynayır. Bir çox ailədaxili münaqişələrdə, uşaqlar üzərində fiziki zorakılıqda da alkoqol əsas amill kimi çıxış edir. Bundan başqa, qrupla bağlı zorakı cinayətlərdə, məsələn, idman azarkeşlərinin etdiyi zorakılıqlarda, ictimai asayişin pozulmasında və vandalizm aktlarında alkoqolun təsiri xüsusi qeyd olunur. Müasir dövrdə aparılmış

tədqiqatların nəticələrinə görə əminliklə demək olar ki, “müəyyən normadan artıq qəbul edilmiş alkoqol aqressiv hərəkətlərin və davranışın yaranmasına səbəb olur [1, s.90].

Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatının [ÜST] məlumatlarına görə, dünyada baş verən zorlanma hadisələrinin 50%-i, silahlı basqının 72%-i, qətl hadisələrinin 86 %-i qəbul edilmiş alkoqolun təsirindən baş verir. Məlumdur ki, alkoqolun aqressiv hərəkətləri stimullaşdırmasına dair bir çox qərb və rus psixoloqları da çoxsaylı tədqiqatlar aparmışlar və alkoqolun birbaşa aqressiyaya təsir etməsinə dair alınmış nəticələr müxtəlif olmuşdur. Lakin, aparılmış eksperimental nəticələr birmənalı olaraq, alkoqolun fiziki aqressiyaya təsir edən amil olmasını elmi əsaslarla subut etmişdir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmə aqressiyası ilə bağlı Qərb və Rus psixoloqlarının apardıqları tədqiqatlarda yeniyetmələrin aqressiv davranışında alkoqolun və narkotiklərin təsiri qlobal problem kimi diqqət mərkəzinə gətirilir. Xarici ölkə psixoloqları yeniyetmələrin kütləvi surətdə alkoqoldan istifadə etməsinin onların davranışındakı problemlərlə birbaşa bağlılığını eksperimentlərlə subut edirlər. Respublikamızın məktəblərində yeniyetmələrlə aparılmış işlər və sta-

tistik materialların araşdırılması nəticəsində məktəblərdə yeniyetmələr arasında alkoqoldan və narkotiklərdən istifadə etmənin az sayda olması müəyyən edilmişdir. Xarici ölkələrdə, əsasən Rusiyada yeniyetmələrin aqressivliyinin, deviant davranışının səbəbi kimi yeniyetmələrin əksəriyyətinin alkoqollu içkilərdən istifadə etməsi əsas məsələ kimi diqqət mərkəzinə gətirilir. Məktəblərdə apardığımız işlər zamanı yeniyetmələrin (15-16 yaşlı) kiçik bir qisminin alkoqoldan istifadə etməsini müəyyən etdik. Eyni zamanda aydın oldu ki, yeniyetmələr bunu hərdən və gizli şəkildə həyata keçirirlər. Respublikamızda belə yeniyetmələrin sayının az olmasının onların mənsub olduğu mədəniyyətdə bu cür davranışın yolverilməz olduğu ilə əlaqələndirmək olar. Yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların alkoqol və digər psixotrop vasitələri qəbul etmədikləri, cəmiyyətin, əsasən ailə və məktəbin belə neqativ hallara ciddi nəzarət etməsindən irəli gəlidiyi müəyyən olunmuşdu. Ona görə də, respublikamızda yeniyetmələrin aqressiv hərəkətlərində alkoqolun rolu qisməndir.

Aqressiyanın yaranmasında iştirak edən əsas stimullardan-havanın hərərəti və alkoqol – situasiyadan asılı olaraq dəyişkən olsa da, aqressiv davranışın yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Aqressiv hərə-

kətlərə təsir edən digər xarici faktorlar – sıxlıq, səs-küy, ekologiya və ya havanın çirkliliyi barədə də anoloji nəticələrə gəlmək olar.

Aqressiv hərəkətlərə təsir edən situativ və təhriedici amilləri araşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, fərdin hansı cinsə mənsub olması, onun aqressiv hərəkətlərini tənzimləmir. Beləliklə, bu və ya digər tədqiqatların nəticələrinin düzgün ümumiləşdirilməsi üçün subyektin meyl və mənsubiyyətini, yəni kişi və ya qadın olmasını deyil, onun cins-rol münasibətlərini nəzərə almaq lazımdır. Məhz bu faktlar aqressiyanın ifadəsində əhəmiyyətli dərəcədə vasitəçilik edən amildir.

Ədəbiyyat:

1. Барбара Крэйхи Социальная психология агрессии. Питер2003, 335 с.

2. Anderson C.A. & Anderson K.B. Temperature and aggression: Paradox, controversy and a (fairly) clear picture. In R.G.Geen & E.Donnerstein, Human aggression:Theories, research and implications for social policy. San Diego, CA:Academic Press. 1998, p247-298.

Berkoviç və Le-Paj tərəfindən ilk dəfə irəli surulmuş “qıcıqlanma effekti” isə ilk öncə situasiyadan asılı olan siqnallardan asılıdır. Lakin “qıcıqlanma effekti” də, əvvəlcədən qəzəb və frustrasiya keçirmiş insanlarda olur. Belə ki, “qıcıqlanma effekti” o vaxt baş verir ki, insan neqativ emosional vəziyyətdə olsun.

Aqressiyanı yaranmasına təsir edən situativ amilləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəldik ki, kənar stimullar aqressiv hərəkətlərin yaranmasında birbaşa iştirak etmir, onlar yalnız aqressiv reaksiyalara meylliliyi artırır.

3. Anderson C.A. & Bushman B.J. External validity of “trival” experiments: The case of laboratory aggression. Review of General Psychology, 1, p. 19-41.

4. Carlson M., Marcus-Newhall A.&Miller,N. Effects of situational aggression cues: A quantitative review/ Journal of Personality and Social Psychology, 1990, 58, p.622-633.

Ситуационные и провокационные факторы, влияющие на агрессивного поведения

Абстракт

В статье анализировались ситуационные факторы влияющие на агрессивное поведение. Мы рассмотрели исследования тех аспектов ситуации, оказывают или усиливают агрессивные действия.

Во время исследовании установлено, что ключевые раздражители - алкоголь и температура - ситуационно переменные, которые оказывают значительное влияние на проявление агрессивного поведения. Более ограничены свидетельства относительно воздействия других внешних стрессоров, таких как теснота, шум и загрязнение воздуха. Было обнаружено, что наиболее выражен "эффект оружия" у индивидов, которые предварительно испытали гнев или фрустрацию. Утверждение, что под воздействием алкоголя люди чаще действует агрессивно, вполне убедительно подтвердилось в научных работах по проблеме агрессии. А также, разные методологические подходы согласованно показали воздействие температуры на агрессию.

Несмотря на то что ни один из указанных стрессоров не рассматривается в качестве главной причины агрессивного поведения, они имеют значение как усилители склонности агрессивным реакциям.

Provocative and situational factors affecting aggressive behavior

Abstract

The article analyzed the situational factors affecting aggressive behavior. We reviewed studies of aspects of the situations which tend to cause or increase aggressive behavior.

At the end of the studies it was found that the key stimuli as alcohol and temperature which are the situational variables that have a significant influence on the manifestation of aggressive behaviour. Much limited evidence that seems to have an impact on our aggressive behaviour are external stressors such as overcrowding, noise and air pollution. It was found that the

most pronounced "weapon effect" is observed in individuals who have previously experienced anger or frustration. It is already no doubt that alcohol-impaired people often act aggressively and it is proven by scientific studies in the area of aggression.

Also, different methodological approaches consistently showed the effect of temperature on aggression. Despite the fact that none of these stressors are considered to be the main cause of an aggressive behavior, they are still important as amplifiers of an aggressive behavior.

Azərbaycan Respublikası Təhsil problemləri İnstitutunun Elmi şurasında müzakirə edilərə çapa məsləhət görülmüşdür(protokol 7)

Rəyçi M.H. Mustafayev psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

REKLAM PSIXOLOGİYASI MÜASİR DÖVRÜN PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Ellada Zeynal-zadə

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail: ellada_zeynal yahoo.com

Açar sözlər: *reklam psixologiyası, suggestiya, intellektual resepsiya, marketing konsepsiyası, istehlakçı tələbatları, psixoloji müdafiə, psixikanın lateral proqramlaşdırılması.*

Ключевые слова: *психология рекламы, суггестия, интеллектуальная рецепция, потребительские потребности, психологическая защита, латеральное программирование психики.*

Key words: *advertising psychology, suggestion, intellectual reception, consumption requirements, psychological defence, lateral programming of psychology.*

Bu günkü həyatımızı reklamsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində reklam hər bir yerdə (teleekranlarda, nəqliyyatda, mağazalarda və s.) bizə rast gəlməklə həyatımızın bütün sahələrinə daxil olur.

Müasir dövrdə reklam fenomeni reklam biznesinin nəzəriyyəsi, reklam fəaliyyətinin mədəni və sosial konsepsiyaları sahəsində yeni ideyalar yaratmağa davam edir. Reklam iqtisadçıların, statistikların, tarixçilərin, sosioloqların, psixoloqların, hüquqşünasların və incəsənət mütəxəssislərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra fəaliyyət sahələri arasında reklamçı üçün ilk növbədə psixologiya vacib-

dir. Belə ki, məhz onun köməyiylə reklam konsepsiyasının işlənməsi üçün əsas parametrlər əldə olunur. Məşhur fransız psixoloqu, sosioloqu, antropoloq və tarixçisi, sosial psixologiyanın banisi Qustav Le Bon “Xalqların və kütlələrin psixologiyası” kitabında yazırdı: “İdeyalar hislərin dilinə çevrilməyəndək davranışa təsir göstərmir”[1]. Bununla bağlı olaraq belə bir fikrə gəlmək olar ki, reklam vasitəsilə əldə olunmuş təsir səviyyəsi reklam tərəfindən yaradılmış məhsul obrazının psixoloji effektivliyi səviyyəsi vasitəsilə müəyyən olunur.

Reklam davranışın dəyişdirilməsi məqsədilə insanlara təsir vasitəsi kimi əvvəldən elə məhz psixoloji təsiri nəzərdə tutur və hətta, müasir reklam

psixologiya və sosiologiyanın mühüm aspektlərinə əsaslandığına görə məhz təsirlidir. O, bir tərəfdən, istehlakçılara məhsul haqqında zəruri informasiyanı çatdırır, digər tərəfdən isə öz informativliyini inandırıcılıq və təlqinlə birləşdirərək onlara emosional-psixoloji təsir göstərir. “Reklamın atası” adlandırılan və bu sahədə çoxsaylı kitabların müəllifi olan Devid Oqilvi isə reklamın psixoloji tərəfini xarakterizə edərək göstərmişdi ki, vəd reklam elanının əsasını təşkil edir.

Reklam ictimai həyatın təzahürələrindən biri kimi əsaslı şəkildə psixoloji təhlil tələb edir. Rəqabət şəraitində bir-birinə oxşar reklam müraciətləri arasında seçilmək zərurəti psixoloji xarakterli problemin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu reklam müraciətlərinin işlənilməsində istehlakçı psixologiyasının incəliklərinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Müasir dövrdə reklam fenomeninin psixoloji cəhətdən öyrənilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Burada “reklam kimin üçün istehsal olunur?”, “istehlakçının reklama inanması üçün nə etməli?” və digər vacib suallara cavab vermək psixoloji biliklərsiz mümkün deyil. Psixologiya elminin tətbiqi məhsul istehlakçısı və reklamverici arasında məhsulların və xidmətlərin effektiv satışına, qarşılıqlı anlaşmaya imkan verən dialo-

qun yaranmasına xidmət edən şəraitin yaranmasına səbəb olur.

Reklam psixologiyası sahəsindəki işlərin vacibliyi onunla bağlıdır ki, istənilən reklam kampaniyasının və reklam məlumatının mərkəzində müəyyən məhsul və ya xidmətin potensial istehlakçısı durur. Reklam müraciətinin effektivliyi isə ilk növbədə istehlakçı portretinin dəqiq işlənməsindən, yəni onun psixoloji və sosial yönəlişliyinin və stereotiplərinin müəyyənləşdirilməsindən, həyat tərzinin anlaşılmasından asılıdır. İnsan motivasiyasını anlamaq və ona müvafiq surətdə təsir etmək üçün psixikanın idarə oluna bilən və reklamın vəzifələrindən asılı olaraq dəyişdirilə bilən struktur elementlərini aşkar etmək lazımdır.

Reklam psixologiyasına psixoloji biliyin son dərəcədə tətbiqi sahəsi kimi baxmaq düzgün olmazdı. Bu istiqamətdə bir sıra nəzəri problemlər mövcuddur. Bunlardan hal-hazırda demək olar ki, ən aktualı reklamın qavranılmasının psixoloji strukturu problemdir.

Reklam psixologiyası reklamın insan beyninə, o cümlədən də insanlar tərəfinən ayrı-ayrı təsirli vasitələrin-mətn, təsvirlər, rəngər, qrafik tərtibatın və s. qavranılması xüsusiyyətlərinə təsir mexanizmini öyrənir.

Ümumiyyətlə, reklam öz mövzularını istiqamətləndiyi auditoriya

üçün mənalı olan dilə çevirdiyi zaman daha effektiv olur. Alıcıya təsirin effektiv olması üçün reklam digər bilik sahələrinin təcrübəsindən bəhrələnməlidir.

Müasir dövrdə reklam insanların ictimai həyatının mühüm sferalarından birinə çevrilməklə böyük psixoloji rola malikdir. Reklam müxtəlif metod və mexanizmlərin təsiri ilə ictimai şüurla manipulyasiya etmək qabiliyyətinə malikdir. Bunun nəticəsi olaraq reklam insanın psixoloji yönəmlərinin, ətraf mühiti və özünüqiymətləndirmə sisteminin, müxtəlif qıcıqlandırıcılara reaksiyasının xarakterinin formalaşmasında, müəyyən psixoloji mühitin yaradılmasında aktiv iştirak edir. Məhz bununla bağlı olaraq reklamın cəmiyyətdə oynadığı psixoloji rolu özünü doğrultmuş olur.

Reklam psixologiyası tətbiqi elmin müstəqil sahəsi kimi yüz il əvvəl yaranmışdır. Bu sahədə məlumatlar daha əvvəl mövcud olsa da amerikalılar reklam psixologiyasının banisi kimi psixoloq-funksionalist Uolter Cill Skotu hesab edirlər. 1908-ci ildə onun “Reklam psixologiyası” kitabı çıxmışdır. Burada psixoloji eksperimentin nəticələri, reklam elanlarının ölçülərinin diqqət və hafizəyə təsiri məsələləri təhlil edilmişdir. U.C.Skott reklam elanlarının nisbi ölçüsünü tədqiq edərək müəyyən etmişdir ki,

sınaqda iştirak edənlərə göstərilən reklam elanlarının təkrarlanması, onların ölçüsünə nisbətən psixoloji təsir üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Reklam psixologiyası sahəsində tədqiqatlarla dünya psixologiya elmində öz izlərini qoymuş alimlər, U.C.Skott (W.D. Scott), Mede (W. Moede), Şulte (K.W. Schulte), Marbe (K.Marbe), Ştern (E.Stern), Blümenfeld (W.Blumenfeld), C.B.Votson (J.B.Watson), Münsterberq (H. Munsterberg), Qartungen (C.V.Hartungen) və başqaları məşğul olmuşlar. Onlar indi də öz aktuallığını itirməyən kəşflər etmişlər.

Reklam fəaliyyəti sahəsində elmi-praktiki tədqiqatların və tətbiqi işlərin təşkilində iki metodoloji ənənə mövcuddur. Bunları şərti olaraq “alman” və “amerikan” metodoloji ənənələri adlandırırlar.

Alman metodoloji ənənəsi XX əsrin əvvəllərində özlərini V.Vundtun ardıcılıqları hesab edən psixoloqlar tərəfindən reklam sahəsində aparılan tədqiqatlara əsaslanır. Burada reklama suggestiya – reklam edilən məhsula tələbat yaratmaq məqsədilə insan iradəsinə psixoloji təsir üsulu kimi baxılırdı. İstehlakçı asanlıqla psixoloji təsire məruz qalan (məsələn, inandırma yolu ilə) plastik materiala bənzədilir. Hesab edilirdi ki, tələbat olmadıqda belə onu insanın psixi proseslərinə təsir yolu ilə yarat-

maq mümkündür. Psixoloqlar həqiqətən inanırdılar ki, onların əsas vəzifəsi reklam edilən məhsula tələbat yaratmaq imkanını təmin edən təsir üsullarının tapılmasından ibarətdir. Bu istiqamətin metodoloji əsasını eksperimental psixologiya təşkil edir [2].

Alman ənənəsi çərçivəsində reklam psixologiyasının nəzəri əsasları daha konkret şəkildə 1905-ci ildə Vitisin (B. Wities) məqaləsində qeydə alınmışdır. Müəllifin fikrincə, insanlar öz şüurlarında onlara hiss orqanları vasitəsilə verilən paralel malikdilər, bu ruhun digər düşünən varlıqların fikir və düşüncələrini götürmək və fikirlərə onlara öz intellektual təsirini göstərmək imkanını vermək qabiliyyətidir. Bu hadisə intellektual resepsiya adını almışdır. Vitisin nöqtəyi-nəzərindən intellektual resepsiya insan davranışına həssaslıq və sərbəst təfəkkür (düşünmə) kimi müəyyən yolla təsir göstərə bilər. O, hətta bu şəxsi təfəkkürə qarşı təsir göstərə bilər, belə ki, eşidilən söz, məlumat, nöqtəyi-nəzər əksər hallarda bizim davranışımıza təhtəlsüzür olaraq təsir göstərir.

Bununla yanaşı intellektual resepsiya öz fəaliyyətində sensor resepsiya ilə, bizim hiss orqanlarımıza təsir göstərən və bizdə firmanın üstün cəhətləri və ya məhsulların keyfiyyəti haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradan vasitələrlə möhkəmlənir.

Bunlar parlaq hislərlə assosiasiya olunaraq yaddaşda möhkəmlənir [2].

Bu konsepsiya əsasən psixoloqlar üçün psixikanın deyil, insanların və heyvanların davranışının öyrənilməsini nəzərdə tutan bihevizizm fəlsəfəsindən irəli gəlir. Duyğular, diqqət, yaddaş, emosiyalar kimi proseslər subyektiv təəssüratlar şəklində burada psixoloji tədqiqatın predmeti kimi nəzərdən keçirilmir. Onun əsasını stimullara olan xarici reaksiyalar təşkil edirdi. Bu işə müəyyən yolla reklamın psixoloji tədqiqatlarına da öz təsirini göstərmişdir.

Amerikan metodoloji ənənəsi XX əsrin ortalarında “bacardığını deyil, insanlara lazım olanı istehsal etməyi” tövsiyyə edən marketing ideyalarına əsaslanır və onun metodoloji əsasını marketing konsepsiyası təşkil edir. Burada mövcud analoji məhsullar arasından reklam edilən məhsulun seçimi haqqında qərar qəbulunun idarə olunması prosesinə təsir etmək nəzərdə tutulur. İstehlakçı sərbəst qərar qəbul edən, tələbatları olan (hansılar ki, bazar tərəfindən ödənilməlidir) şəxsiyyət kimi qəbul edilir. Əsas ideya insan tələbatlarının ödənilməsi idi.

Ç.Sendic, V.Fraysburger, K.Rotsolun fikrincə, fundamental insan tələbatlarını yaratmaq olmaz və hətta ikinci dərəcəli tələbatlar reklamın təsiri ilə cüzi dərəcədə təcridi dəyişiklik-

lərə məruz qalırlar. Bu “qeyri-manipulyativ” yanaşma nöqtəyi-nəzərin-dən istehsalçılar üçün fəaliyyətlərində ən məqsədəuyğun istiqamət fundamental tələbatları öz məhsullarının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq deyil, bu məhsulların fundamental istehlakçı tələbat və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına çalışmaqdır. Belə halda psixoloq manipulyasiya ilə deyil, daha çox diaqnostika və qiymətləndirmə ilə məşğul olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir istehsal üçün xüsusiyyətləri haqqında istehlakçıların heç nə bilmədiyi məhsulların yaradılması tendensiyası xarakterikdir. Müasir texnologiyalar tələbatı qabaqlayırlar. Hətta belə bir təsəvvür yaranır ki, reklam tələbi yaradır. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə reklam psixologiyasında klassik alman ənənəsi hələ də öz ardıcılığını tapa bilər.

Hər iki tendensiya reklam haqqında psixoloji elmdə real olaraq mövcuddur. Bu həm də onunla əlaqədardır ki, eksperimentlər reklamı qəbul edən insanın psixi (ruhi) prosesləri haqqında hər zaman pozitiv biliklər verərək, öz nəzəri interpretasiyasından (şərhdən) asılı olmayaraq dərhal təcrübədə tətbiq oluna bilərdi. Belə ki, bu sahədə istənilən eksperimentin nəticələrini həm insan iradəsinin manipulyasiya edilməsi baxımından, həm də insanın tələbat

və imkanlarının istifadə olunması və öyrənilməsi baxımından şərh etmək mümkündür.

XX əsrin ortalarından etibarən kütləvi psixoanalizin reklama tətbiqi ticarət kampaniyalarının əsas fəaliyyətin istiqamətinə çevrildi. Bu, məhsulların satışı üçün daha effektiv vasitələrin axtarışı cəhdi ilə bağlı idi. Psixoanalizin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, təhtəlşüurda böyük güc vardır. Psixoanaliz reklama belə bir istiqamət verdi: məhsul şüuraltı cəlbedici olmalıdır. Psixoanalizin tətbiqi sahəsində Ceyms Vaykeri sözün təhtəlşüura təsiri faktorunu öyrəndi. Məsələn, “həyat” və onunla bağlı sözlərin təhtəlşüura güclü təsiri açıldı. Müasir reklamda bu geniş istifadə olunur.

Psixoanaliz kommertiya reklamında 1950-ci illərdə uğurla tətbiq olunmuşdur. Lakin hesab olunur ki, təcrübədə psixoanaliz ideyalarından siyasi reklam daha çox əvvəl istifadə etmişdir.

Freydin şagirdi psixoloq Ernst Dixter psixoanalizin kommertiya reklamında tətbiqi sahəsində pioner rolunu oynamışdır. O, amerikalıların psixoanalizə olan həvəs və marağı üzərində böyük müvəffəqiyyətlər qazanaraq “Davranış motivasiyasının öyrənilməsi üzrə Amerika İnstitutu”nu yaratmışdır. Dixter reklamda rasiyal inandırma nəzəriyyəsini

rədd edərək iddia edirdi ki, istehlakçı üçün məhsulun əsas dəyəri onun funksional təyinatında deyil, istehlakçının hətta özünün də bilmədiyi dərində gizlənmiş təhtəşüür arzularının həyata keçməsidir. Burada mühüm konsepsiya kimi insan psixikasının onu təşkil edən çoxsaylı instinkt və arzularının-qismən “Mən”in mübarizə arenası kimi çıxış etməsi idi. Bu mübarizədə gah bir, gah da digər tərəf, “Mən”in gah yaxşı, gah da pis tərəfi üstün gələ bilər. Dixterin fikrincə, məhz ABŞ-ın reklam agentlikləri psixoloqların qabaqcıl laboratoriyalarına çevrilmişdir. Onlar daima insan motivasiyası və arzuları ilə manipulyasiya edərək insanların tanınmadığı və bəlkə də onların heç almaq istəmədikləri məhsullara tələbat yaradırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, məşhur psixoloq və “Rəngin tədqiqi üzrə Amerika İnstitutu”nun direktoru Lui Çeskin rəngin insana təhtəşüür olaraq təsiri sahəsində geniş işlər apararaq psixozanalizin reklamda tətbiqində mühüm rol oynamışdır. Bu işlərin əsasında “Prokter end Qembl”, “Filipp Morris”, “Ceneral Fuds” kimi məşhur firmaların reklamı qurulmuşdur. Bu Çeskinə bir çox məlumatları əldə etməsinə, məsələn, zəngin və kasıb küçələrdə reklam plakatının müxtəlif yaşda, müxtəlif gəlirli, müxtəlif təhsil səviyyəsi olan, müxtəlif milliyyətli

insanlarda təhtəşüür səviyyəsində hansı emosiyaları oyatmasını tədqiq etmək imkanı vermişdir.

1957-ci ildə reklamda psixozanalizin tətbiqini məşhur Amerika sosioloqu Vens Pekkard öz “Gizli başdan çıxaranlar” bestsellerində ümumiləşdirmişdir.

Psixozanalizin müasir reklama göstərdiyi təsir böyükdür və o, bu gün də reklamda peşəkarlıqla istifadə olunur. Psixozanalitiklər müəyyənləşdiriblər ki, XX əsrin ortalarında kişilər və qadınlar öz cinslərinin fərqli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa böyük ehtiyac duymağa başlayıblar, bu isə məhsulların reklamında məhərətə istifadə olunmuşdur. Bundan başqa müəyyən olunmuşdur ki, qadınlar və kişilər tərəfindən eyni məhsulların alışı müxtəlif motivlərlə əlaqədardır. Bununla bağlı reklamı təbəqələşdirməyə başladılar və bu müxtəlif məhsulların reklamında öz əksini tapmağa başladı.

Psixozanalizdən reklam təcrübəsinə “psixoloji müdafiə” anlayışı da keçmişdir. Freyd xarici təsirlərə qarşı psixikanın müdafiəedici mexanizmləri problemini irəli sürmüşdür. Freydin ardıcılıları problemin bölmələrini işləyib hazırladılar. Onlar psixikanın müdafiə olunan sərhədlərini, strukturlarını (məsələn, “Mən” obrazı, özünüqiymətləndirmə), əsas təhlükə və ziyan siniflərini, müdafiə

mexanizminin “işə salma” əlamətlərini (həyəcan və hiddətin yaranması) və bu mexanizmin əsas vasitələrini aşkar etdilər.

Bu gün istənilən reklamın uğuru hər bir şəxsiyyətin və ya ictimai qrupun psixoloji müdafiə mexanizmlərini neytrallaşdırmaq bacarığından asılıdır. Hal-hazırda reklam məlumatını qəbul edən insanın psixoloji müdafiəsini zərərsizləşdirən, əksəriyyəti klassik psixoanalizdən deyil, digər psixoloji doktrinalardan götürülmüş saysız-hesabsız üsul və metodlar mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1960-cı illərdən başlayaraq reklam müəyyən istiqamətli sosial-psixoloji tədqiqatlara əsaslanmağa başlamışdır ki, bunların əsasında xüsusi “davranış texnologiyaları” işlənib hazırlanmışdır.

Müasir dövrdə reklamın psixoloji təsiri təcrübəsində psixikanın lateral proqramlaşdırılması mexanizmi geniş tətbiq olunur. Bizim psixikamız lateral (dolayısı) proqramlaşdırılmışdır. Birbaşa çağırışa əsaslanan reklam məlumatı (məsələn, “Alın! Bu yaxşı məhsuldur.”) bizim beynimiz tərəfindən rədd edilir. İnsanlar məhsulun keyfiyyətini məqsədsiz öyrəndikdə və bunlar məlumatda sadəcə nəzərdə tutulduqda, lakin birbaşa söylənilmədikdə inanırlar.

Lateral proqramlaşdırma insan davranışına dolayılı yolla təsir göstə-

rir, yəni onun şüur və iradəsindən kənardə təsir edir. Belə müraciətlərdə əsas olan bir növ kənardə qalır və ikinci plan mövcud olur. Belə ki, insanlar əsas mövzuya (birbaşa deyilənə) subyektiv yanaşaraq onunla razılaşa və ya razılaşmaya bilirlər.

Psixikanın lateral proqramlaşdırılması - insan şüurunun manipulyasiya edilməsi metodudur [3, s.55]. Bu metod reklamda geniş tətbiq olunur.

Göründüyü kimi reklam psixologiyasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Müasir dövrdə bu sahəyə maraq xüsusilə artmış və reklam psixologiyası təcrübəsində müxtəlif texnologiyalar geniş tətbiq olunur.

Reklam istehsalçıları və reklamvericilər adətən bir sualla rastlaşırlar: “Reklam müraciətlərinin məzmunu və formasının (etik, estetik, intellektual və s. məsələlər) yaxşılaşdırılmasına, yoxsa onun nəyin bahasına olursa-olsun mümkün qədər şox insanın diqqətini cəlb etməsinə çalışmaq lazımdır?”. Məlumdur ki, bəzən mütəxəssislər tərəfindən qeyri-effektiv hesab edilən reklam diqqəti cəlb edərək məhsul satışını artırma bilər.

Reklam psixologiyasının populyarlığı daima artsa da müasir elmi ədəbiyyatda onun metodoloji və elmi əsasları hələ müəyyən olunmamışdır. Bu iş təcrübədə mütəxəssislər tərəfindən iş metodlarının seçiminə öz təsirini göstərir.

Əksər reklamçılar iddia edirlər ki, reklam psixologiyası hər şeydən əvvəl reklamvericinin ödədiyi məhsul və xidmətlərin satışının stimullaşdırılması prosesinə istiqamətlənmiş psixoloji təsir üsullarını işləyib hazırlamalı və tətbiq etməlidir. Burada NLP, mümkün texniki vasitələrlə insanlara şüuraltı təsir etməyə geniş yer verilir. Hərdən informasiyanın təhrif olunmasına, şişirtmələrə, danışıqlar zamanı həmsöhbətin manipulyasiyasına əsaslanan elementar yalan da reklam psixologiyasına aid edilir. Reklam fəaliyyətini, o cümlədən reklam psixoloqlarının fəaliyyətini tənzimləyən etik və hüquqi aspektlər isə nəzərə alınmır. Hətta istehlakçının məhsulu (xidməti) almaq arzusu olmadıqda satışı stimullaşdırmaq məqsədilə psixoloji təsir reklam psixologiyasının əsas məsələsi hesab olunur. Bəzi reklamvericilər isə istehlakçıları asanlıqla psixoloji təsirə düşən obyekt kimi qiymətləndirirlər. Lakin unudurlar ki, istehlakçının tez bir zamanda məhsulun xüsusiyyətlərini yoxlamaq imkanı var.

Reklamın istehlakçı psixologiyasının dərinliklərinə nüfuz etməklə fərdə təsiri onu istehlakçı davranışını müəyyənləşdirən mühüm faktorlardan birinə çevirmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, reklam insanı müəyyən nəticəyə gəlməyə və müəyyən addım atmağa təhrik etmək qabiliy-

yətinə malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız insan psixikasının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla reklam məlumatlarının effektivliyini gücləndirmək mümkündür [4, s.146]. Qeyd etmək lazımdır ki, reklam məlumatlarının yalnız kiçik bir hissəsi istehlakçının diqqətini cəlb edir. Daha az bir hissəsi isə reklam edilən məhsulu əldə etmək arzusu yaradır. Reklam materiallarına belə diqqətsizliyin səbəbi isə onların hazırlanma səviyyəsinin aşağı olması və ən əsası reklamverici tərəfindən istehlakçı psixologiyasının nəzərə alınmamasıdır. Bu işdə qavrayış qanunlarını, o cümlədən şəxsi faktorları (tələbatlar və motivlər) bilmək vacibdir.

Reklam məhsulun xarakteristikası kimi keyfiyyətdən və özünə qarşı yaratdığı münasibətdən asılı olaraq məhsulun istehlakçılar tərəfindən qavranılmasını yaxşılaşdırma və ya pisləşdirə bilər. Əgər reklam məhsul və ya məhsul istehsalçısının obrazlarının qavranılmasını yaxşılaşdırırsa, o zaman effektiv hesab olunur. İlk növbədə reklam potensial istehlakçının diqqətini cəlb etməli və onun intellekt və emosiyalarına təsir etməklə onda maraq oyatmalıdır. Yaxşı reklam insanlarda məhsul haqqında təsəvvür, reklam obrazını yaratmaqla yanaşı, həm də onlarda bu məhsuldan istifadə etmək arzusu

yaradır. Reklam qavrayış üçün asan olan ideyanı əks etdirməli, darıxdırıcı olmamalı, uğurlu bədii və mətn tərtibatı ilə diqqəti cəlb edərək arzulunan psixoloji təsir bağışlamalıdır.

Reklam təcrübəsində bir sıra psixoloji təsir üsullarından istifadə olunur ki, bunlara təlqin, təqlid, inandırma, hipnozu aid etmək olar. Psixoloji təsir üsullarının seçilməsi zamanı hər bir reklam vasitəsinin öz spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Həmçinin reklamın qavranılmasının gender xüsusiyyətlərini də diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Reklam əks cinslərə eyni təsir bağışlamır. Eyni reklam mətni qadınlarda və kişilərdə müxtəlif emosional reaksiya doğurur. Həmçinin rənglər, təsvirlər kişilərə və qadınlara müxtəlif təsir bağışlayır. Bundan başqa

reklam mətnləri yaş, ixtisas, sosial vəziyyət və digər göstəricilər baxımından tərtib olunmalıdır.

Reklamın psixoloji yolla istehlakçı davranışına təsirinin öyrənilməsində psixoloji faktorların tədqiqi özünəməxsus yer tutur. Psixoloji faktorlara motivasiya, qavrayış, mənimləmə, əqidə (məsləklər) və münasibətlər aid edilir [5].

Bu gün reklam psixologiyasına maraq getdikcə artır. Bu isə dövrün tələblərindən irəli gəlir. İnzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid və ölkəmizdə bazar münasibətlərinin bərqərar olması ticarətin hərəkətverici qüvvəsi olan reklam fəaliyyətinin və onun uğurlu olmasını şərtləndirən reklam psixologiyasının inkişafını zəruri edir.

Ədəbiyyat:

1. Гюстав Лебон. Психология народов и масс. 1995.

2. А.Н. Лебедев. Психологический журнал. 2000, №4, с.89-97.

3. Р.И. Мокшанцев . Психология рекламы. Москва, 2009.

4. Ф.Г. Панкратов, Ю. К. Баженов, В.Г. Шахурин. Рекламная деятельность Москва, 2005.

5. Попова Ж.Г. Маркетинг в России и за рубежом. 2002, №5, с63-66.

6. Е.В. Ромат. Релам: история, теория, практика. С.-Питербург, 2001.

7. Мудров А.Н. Основы рекламы. Москва, 2008.

8. Безлатный Д.В. Психология в рекламе. Москва, 2011.

9. Ə.V.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

**Рекламная психология как одна из
проблем современного периода**

Абстракт

В современный период изучение феномена реклама с психологической точки зрения имеет большое значение. Как самостоятельная отрасль прикладной науки психология рекламы возникла более ста лет назад. Применение психоанализа в рекламе дало идею о подсознательной привлекательности товара. А также в практике рекламного воздействия широко применяется механизм латерального программирования психики (метод манипулирования сознанием человека).

Существуют две методологические традиции в организации научно-практических исследований и прикладных разработок в области рекламной деятельности, которые можно условно назвать «немецкой» (здесь реклама рассматривалась как суггестия — способ психологического воздействия на волю человека с целью создания у него потребности в рекламируемом товаре) и «американской» (воздействие в этом случае было направлено на управление принятием решения о выборе товара или услуги).

Сегодня с ростом интереса к психологии рекламы существует различные подходы в этой области. Но однозначно что в этом деле важно знать законы восприятия, в том числе личностные факторы (потребности и мотивы).

**Advertising psychology as one of
the problems of the recent period**

Absrtact

In the recent period a study of advertising phenomenon in terms of psychology has a great significance. As an independent field of applied science advertising psychology developed over century ago. The appliance of psychoanalysis in the advertising gave an idea about subconscious merchandise appeal. Also psychology literal programming mechanism (method of the

manipulation of the human consciousness) is extensively used in the practice of advertising impact.

There are two methodological traditions in the scientific-empirical research and applied developments organization, which may be named orally "German" (here advertising was considered as suggestion - a way of psychology impact on the will of person for the purpose of creation of demand for the advertised product) and "American" (the impact in this case was focused on the management of decision making regarding selection of goods or services).

Today with the growth of the interest to the advertising psychology different approaches exists in this field. But expressly that in this case is important to know the laws of perception, including personal factors (demands and reasons).

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 06)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

GENDER TƏSƏVVÜRLƏRİ ŞƏXSİYYƏTİN SOSIAL-PEŞƏKAR FƏALLIĞININ TƏNZİMLƏYİCİ AMİLİ KİMİ

Vəfa Nağıyeva

BDU-nun gender və tətbiqi
psixologiya kafedrasının müəllimi
E-mail:gorchu@mail.ru

Açar sözlər: şəxsiyyət, “mən konsepsiya”, psixofizioloji, etnopsixoloji, bioloji reduksionizm, dəyər, asimilyasiya

Ключевые слова: личность, «я-концепция», психофизиология, этно-психология, биологический редуционизм, ценности, ассимиляция.

Key words: personality, Me-conception, psychophysiological, ethnopsychological, biological reductionism, value, assimilation.

İnsanın özü haqqında təsəvvürləri özünü dərkən strukturunun formalaşması üçün, “Mən – konsepsiya” və subyektin sosial münasibətlərinin formalaşması üçün, eləcə də cins-pol davranışının, şəxsiyyətin çoxsaylı psixofizioloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri arasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Çox vaxt bu təsəvvür içərisində iki göstərici – irqi mənsubiyyət və cinsi amili daha əhəmiyyətlidir. Bu iki göstərici meqa səviyyədə sosial-psixoloji əlamətlərdir, belə ki, insanın sosial, mədəni, etnopsixoloji, mənəvi və etnofizioloji xüsusiyyətlərini daha ümumi əlavələr şəkil də birləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin şüurunun mental strukturları insanın soy kökünün, ailəsinin və

cəmiyyətin bütün sosial təcrübəsini mədəni assimilyasiya etməsi əsasında formalaşır. Yalnız insanın şüurunun dəyər strukturlarında əks olunan dəyərlər və əxlaqi-etik prioritetlərinə subyektiv münasibət formalaşdıqdan sonra şəxsiyyət soy kökünün müəyyən mentalitetinin daşıyıcısı ola bilər. Bu mənada mədəni assimilyasiya və şüurun mental strukturlarının formalaşması prosesi insanın cins, gender, cinsi və gender identifikasiyası kimi psixoloji və bioloji xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Bu anlayışların yaxınlığı və fərqi nədədir və onlar şəxsiyyətin sosial fəallığının determinasiyasında hansı rolu oynayırlar?

Qeyd edilən suala cavab axtarılması istiqamətində görkəmli alim İ.S.Konun fikirləri diqqəti cəlb edir. İ.S.Kona görə “cins” – bir-birilə

qarşılıqlı kontrast təşkil edən generativ (latın dilində genero – yaradırəm, istehsal edirəm) və onunla əlaqədar əlamətlərin məcmusunu bildirən çox mürəkkəb və əhəmiyyətli elmi kateqoriyalardan biridir. Bu əlamətlər heç də bütün növlərdə eyni deyil və yalnız reproduktiv xüsusiyyətləri deyil, həm də cinsi dimorfizmin bütün spektrini, cinsindən asılı olaraq həmin növün insanlarının anotomik, fizioloji, psixi və davranış əlamətlərinin ziddiyyətini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, bəzi cinsi əlamətlər bir-birilərini qarşılıqlı surətdə istisna edir, kəmiyyət əlamətləri isə çoxsaylı fərdi variasiyalara imkan verir.

Beləliklə, cins – elementləri fərdi inkişafın, ontogenezin müxtəlif mərhələlərində formalaşan mürəkkəb çoxsəviyyəli sistemdir. Uşaq doğulduqdan sonra cinsi differensiasiyanın bioloji amilləri sosial amillərlə tamamlanır: yeni doğulan körpənin genital görünüşü əsasında vətəndaşlıq (pasport, məmaliq) cinsi müəyyən edilir və uşaq bu cinsə müvafiq olaraq tərbiyə olunur, öz cinsinə mənsub olan mədəni normaları mənimsəyir və s. Bütün bu şərtlər şəxsiyyətin həyat təcrübəsi və onun “Mən” obrazında toplanır və nəticədə yetkin insanın cinsi və seksual identikliyi tam formalaşır. Onun bəzi aspektləri bioloji olsa da, digərləri mədəniyyət və tərbiyədən (cinsi

sosializasiya) asılıdır, həmçinin bir-birindən ayrı da ola bilər.

XX əsrin 60–70-ci illərində kişi və qadınlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin sosial - psixoloji aspektləri “cinsi rol”, “cins – rol gözləntiləri”, “cinsi identiklik” anlayışları ilə təsvir olunurdu. Bu terminlər açıq surətdə söhbətin təbii deyil, sosial, interaktiv, etik-mədəni münasibətlərdən, həyat normalarından, sosial ənənələrdən və s. getdiyini göstərir. Bu terminologiya göstərir ki, kişilər və qadınlar arasındakı sosiomədəni fərqlər yalnız cinsi dimorfizmlə şərtlənən fundamental, əsas, universal fərqlərin təzahür forması və rəsmiləşdirilməsi üsuludur.

Alimlər bioloji reduksionizmi aradan qaldırmaq üçün XX əsrin ortalarında elmə gender (ingiliscə gender, latınca gens – növ, cins) anlayışını gətirdilər.

Lakin gender anlayışı çərçivəsində fərqlər yalnız qadınlıq və ya kişilik (yəni maskulinlik və feminlik) haqqında təsəvvürlərin sosiomədəni stereoptipləri ilə əlaqləndirilmir. Bu mənada “gender” anlayışının maskulinlik və feminliyə münasibətdə ümumi nümayəndəliyindən, müxtəlif kişi və qadınlara münasibətdə isə onların nə dərəcədə maskulinlik və ya feminliyin daşıyıcıları olmasından asılı olaraq bərabərliyindən danışmaq olar.

Gender rolu müvafiq mədəniyyətin “həqiqi” kişi və ya qadın davranışı üçün təqdim etdiyi və uşaq və ya yaşlının maskulinlik/feminliyin qiymətləndirilməsi meyarları kimi çıxış edən normativ göstəriş və gözləntiləri bildirir. Gender rolları, xüsusilə də onlara istiqamətlənən davranış heç də birmənalı olmur. Onlarda həmişə oyun, səhnələşdirilmiş tamaşa elementləri mövcuddur. Fərd başqa insanlarla qarşılıqlı təsirdə onlara müəyyən imic təqdim edir, geyim, jestlər, nitq manerasından istifadə edərək kişi, qadın və ya qeyri-müəyyən cinsi “təzahür etdirir”. Kütləvi etnoşüurun mental strukturlarına münasibətdə kişi və ya qadının sosial rolunun qavranılmasının mədəni stereotiplərindən danışmaq daha dəqiq olar. Belə ki, xristian və müsəlman birliklərində ənənəvi olaraq kişi sabit maskulin əlamətlərlə, qadın isə femin əlamətlərlə səciyyələnir (bu baxımdan bir Azərbaycan xalq zərb-məsəlini göstərmək məqsəduyğundur: “Sən özün qadın xislətli kişilərdən və kişi xislətli qadınlardan qoru ay Allah!”) [1].

Bu tədqiqat işi kontekstində “gender” “sosial cinsi” ifadə etməklə daha dar mənə kəsb edir yəni, qadın və kişinin yalnız bioloji fərqlərdən deyil, cəmiyyətin sosial təşkilindən asılı olan sosial şərtlənmiş rollarını, identikliyi və fəaliyyət sferalarını

bildirən daha dar mənalı termin kimi işlənməyə başlandı. Lakin biz şəxsiyyətin sosial və peşəkar fəallığını şüurun mental strukturlarının təsiri kontekstində nəzərdən keçirdiyimiz üçün etiraf etməliyik ki, əvvəlcə tədqiqatda maskulinlik və kişi cinsinə mənsubluqla, feminlik isə qadın cinsinə mənsubluq anlayışları identifikasiya olunur.

Bu baxımdan insanın “Mən – obraz sabah” perspektivində özü haqqında təsəvvürləri ilə öz sosial rolu haqqında Mən – dünən və Mən – indi təsəvvürləri ilə şərtlənən anlayışlar arasındakı dərin şəxsiyyətdaxili konflikt signal indikatoru kimi çıxış edə bilər. Subyektin özünüdərkinin tamlığının daha dəqiq psixoloji təhlili şüurun mental strukturlarının Mən – sabah və Mən – bu gün perspektiv obrazlarına identikliyi səviyyəsinin öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

Beləliklə, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, mədəniyyət və sosial-siyasi dəyişikliklər genderin təkamülünə təsir göstərən mühüm amillər hesab olunur. Genderin təkamülü prosesi özü zaman baxımından əhatəlidir. Ənənəvi gender (şüurda mental möhkəmlənən) rollarının formalaşmasına, daha çox xalqın sosial-siyasi və mədəni-dini ənənələri təsir göstərir.

Bu amillərlə müəyyənləşən davranış gözləmələri kişi və qadın rol-

unu tənzimləyir və bu da sonradan kütləvi şüurda möhkəmlənən ənənəvi gender rollarını formalaşdırır.

Mentalitetə görə bu qeyri-bərabərlik məhz kişilərin hələ də qadınların əksəriyyətinin sosial həyatının müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirdiyi ailələrdə daha qabarıqdır, kişi qızın atasıdır, nəvənin babasıdır, bacının qardaşıdır [2,s.34]). Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, genderin qeyri-bərabərliyini formalaşdıran əsas amil islamın mənəvi-dini eləcə də və Azərbaycan cəmiyyətinin kübar həyatının maddi-sosial özündə birləşdirən mentalitetdir. Bu barədə Azərbaycan eposlarının tədqiqatçısı Z.Quli-zadə “Kitabi – Dədə Qorqud”da qadın obrazları” məqaləsində çox maraqlı fikir söyləmişdir: gender münasibətlərinin və cinslərin qeyri-bərabərliyinin xüsusiyyətləri ondadır ki, bəzən kişilərdən belə cəsarətli, namuslu, ləyaqətli və ədalətli olan (bu haqda tarix və ədəbiyyat tarixində çoxsaylı nümunələr var) və öz dövrünün cəmiyyətində böyük rol oynayan Azərbaycan qadınının kişilərlə bərabərhüquqlu olmaması fikri nəinkiəri tərəfindən, həm də qadın cinsi tərəfindən qəbul olunmuşdur və ən acınacaqlısı odur ki, o, öz natamamlığına inandırılmış, kişilərin ona təqdim etdiyi qaydalarla barışmış, kişilərin müəyyən etdiyi vəzifələri yerinə yetirmiş və buna

etiraz etməyə tələbat da hiss etməmişdir[3,s. 26].

Azərbaycanda gender münasibətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən nümunələr folklor mənbəyi olan “atalar sözlərində” əks olunmuşdur. Folklor mənbələrinin tarixi məlum olmasa da onlar xalqın dünyagörüşü təsəvvürlərinin, adət və ənənələrinin mahiyyətini aforizmlər şəklində əsrdən-əsrə ötürmüşlər, onlar tarixi keçmiş haqqında informasiya verirlər və bir çoxu bu gün də sosial həyatda aktualdır:

*Qadının namusu – ərin qüdrətidir;
Qızın namusu – atanın xəzinəsidir;
Namussuz gözəllə evlənməkdənsə
ismətli eybəcərlə evlən;*

*İsmətsizdən ismətli qadın, qoşulub
qaçmış qızdan evin xanımı olmaz;*

*Allah özü bizi qadın xislətli
kişilərdən və kişi xislətli qadınlardan
qorusun;*

*Ata evi – şah evi, ər evi – gor evi;
Ərin dəyənəyi çiçəkli ağacdır,
günahkar arvadı dəyənəklə döy.*

Əxlaqi təmizlik və nəciblik dedikdə, qadının öz ərinə qarşı sədaqətliliyi, həmçinin öz şəxsi subyektiv münasibətinin olmasından asılı olmayaraq ona itaət etməsi nəzərdə tutulur. Bir çox əcdadlarımız, həm də müasirlərimiz oğlan uşağının doğulmasına üstünlük verirlər. Məlum olduğu kimi ər onun üçün oğlan doğ-

mayan qadınla istədiyi kimi rəftar edə bilərdi. Təkcə bu fakt ona öz arvadını boşayıb yenisini almağa imkan verirdi.

Qız uşaqlarına qarşı münasibət onlara verilən adlarda da öz əksini tapmışdır: Bəsti – “bəsdir”, kifayət – “kifayətdir”, qızıyətər - “qız yetərin-cədir” və s. [5,s.53].

İslam dünyasında bu günə qədər qadının aşağıdakı hüquq və vəzifələri şəriətlə tənzimlənir: sosial mənsubiyyətindən və etiqadından asılı olmayaraq əxlaqi təmizlik tələb olunur, nigahaqədərki cinsi əlaqələr mühakimə olunur və əhalinin ortodoksal islam ənənələri ilə yaşadıkları sosial qruplarda belə hallar bəzən qanunla cəzalandırılır. Nigahda qadın ərinin davranışından asılı olmayaraq (xəstəlik, fiziki qüsurlar, psixi pozuntu və ya seksual perverziyalar, aşağı mədəniyyət səviyyəsi, çoxarvadlılıq və s.) ona qarşı sədaqətli olmalıdır, lakin qadın davranışının istənilən çatışmazlığı sərt cəzalandırılır.

Ata evində qızdan atasına və yaşıca ondan böyük olan kişi və qadın cinsindən bütün qohumlara sözsüz tabe olmaq tələb olunur. Beləliklə, yalnız özündən böyük kişilərə tabe olmalı və hörmət etməli olan oğlanlardan fərqli olaraq, qızlar uşaqlıqdan sözsüz tabe olmanı öz cinsinin təbii halı, qadın tərbiyəsi və əxlaqının ayrılmaz elementi kimi qavramalı olurlar.

Qadına qarşı sosial-psixoloji tələblər, adətən, onun alicənablığı (kişinin qadın üzərindəki zorakılığının pərdələnmiş forması), itaətkarlığı, dözümlülüyü və kişinin iradəsindən tam asılılığı ilə məhdudlaşır. Qadının geniş təsərrüfat, maliyyə və sosial hüquqları yoxdur. O, nəslin, ailənin başçısı ola bilməz, onun gender mövqeyi maliyyə rəhbərliyi və ailənin təminatı funksiyası ilə tamamilə ziddiyyət təşkil edir və əsasən, reproduktiv vəzifələrlə məhdudlaşır.

Azərbaycan mentalitetində qadının xarakterik əlamətləri üçün ümumiyyətlə alternativ obrazların nəzərdə tutulmaması faktı çox böyük maraq doğurur. Belə tamamilə yol verilməzdir və buna görə də qadının sosial rolunun başa düşülməsinin aşağıdakı xarakter əlamətlərinin antipodlarının mövcudluğu mümkünsüz və yolverilməzdir: dözümlülük, səbrlilik, ərin iradəsinə tabe olmaq, sədaqətçilik, itaətkarlıq, sosial asılılıq, fədakarlıq, susqunluq. Deyilənlər göstərir ki, xalq folkloru, eposu və ümumilikdə milli mədəniyyətdə yuxarıda sadalanan əlamətlərin antipodlarının cəmləndiyi qadın obrazı sosial arzuolunmazdır.

Ümumilikdə, Azərbaycan cəmiyyətinin mentaliteti qadının tərkisi – dünya mövqeyini elan edir. Fikrimizcə, Azərbaycan cəmiyyətində qadının yaşantılarının mümkün dərin

şəxsiyyətdaxili konflikt zonalarını məhz deyilənlər kontekstində axtarmaq lazımdır. Problemlərin bu istiqamətdə araşdırılması Azərbaycan gənclərinin gələcək tələbat modellərinin problematikasi ilə bağlı tədqiqatın məqsədi kimi çıxış edir.

Kişinin gender mövqeyi isə qadına nisbətən həmişə prioritet təşkil edir: o, fəal döyüşkən, əməksevərdir, ailənin və nəslin maddi, fiziki və

əxlaqi təminatıdır, o, hakimdir, davranış normalarının translyatoru, eyni zamanda, cəzalandıran və bağışlayan instansiyadır. Kişi cəsarətli, mərd, dözümlü, inadkar və məqsədyönlü olmalıdır. Azərbaycan mentalitetinin gender xüsusiyyətlərində kişinin dəyişilməz atributları ağıl və uzaqgörənlik, hiylə və inadkarlıqdır. Bu əlamətlər qadın genderi mövqeyindən tamamilə yolverilməzdir.

Ədəbiyyat:

1. Пермьяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов востока (Систематизированное собрание изречений 200-т народов)/ Под ред. Е.М.Мелетинского. М.: Лабиринт, 2001, 670 с.

2. Mirzəzadə R. Gender və feminizm. Bakı : 2003, s.43-44

3. Quluzadə Z. Müasir dövrdə Azərbaycanda gender və qadın problemi. Bakı: 2001, 150 s.

4. Atalar sözləri və məsəllər/ Tərtib edən Ə. Hüseynzadə. Bakı: Azər nəşr, 1971, 150 s.

5. Мовсумова Л. Д. Философский анализ женских образов в Коране. Азерб. Энциклоп., Баку: Азернеш, 1997, с.25-45

6. Bayramov Ə. S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Renessans, 1996, 202 s.

7. Bayramova E., Şabanov Z. Yeniləşən cəmiyyətdə gender mədəniyyəti/ Gender və mədəniyyət. Bakı: Adiloğlu, 2003, 47-51 s.

8. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji problemləri. Bakı: Araz nəşriyyatı, 1995, 196 s.

Гендерные представления как регулирующий фактор социально-профессиональной деятельности личности

Абстракт

В статье рассматриваются гендерные представления, выступающие как регулирующий фактор социально-профессиональной деятельности личности. Здесь анализируются, систематизируются и в историческом аспекте исследуются научные труды, посвященные данной проблеме. В центре внимания находятся этнопсихологические условия формирования гендерологических особенностей, на которых основывается система факторов, влияющих, в свою очередь, на формирование гендерных представлений. Также определяется степень влияния социально-психологических и этнопсихологических факторов в процессе полового воспитания. Выявляется, что существующие стереотипы играют значительную роль в формировании гендерных представлений в обществе. Так, гендерная позиция мужчины всегда составляет приоритет по сравнению с женщиной: он – активный, борющийся, является материальным, физическим и моральным гарантом семьи и рода. Мужчина в то же время является транслятором норм поведения в семье, т.е. своего рода наказывающей и прощающей инстанцией. Мужчина должен быть смелым, мужественным, стойким, решительным и целенаправленным. Согласно гендерным особенностям менталитета азербайджанцев, мужчина должен обладать такими неизменными атрибутами, как ум и прозорливость, хитрость и решительность. Эти признаки с гендерной точки зрения совершенно недопустимы. Факты показывают, что ошибки в воспитании и существующие в обществе гендерные представления играют роль своеобразного барьера для самореализации женщины. Надо принять во внимание эти задачи и обеспечить равенство приоритета обоих полов.

**The notion on gender as a factor of regulation
of socio-professional activity of a person.**

Abstract

The notion on gender problem is being analysed as a factor of regulation of the socio-professional activity of a person. Here as well being analyzed the researches dedicated to this problem, being systematized and investigated in the aspect of the hystorical approach. The author analyzing ethnopsychological conditions of the formation of genderological specificity, singles out the system of factors influencing to the formation of gender conception, determines the degree of influence of the socio-psychological and the ethnopsychological factors in a sexual training. According to author in the formation of gender notion in a society an important role plays some existing in life stereotypes. So, gender position of men in comparison with women is considered to be more proritative: he is more active, bellicose, laborous, is materially, physically and moraly guarantor of the family and the birth. A man is not only the translator of the norm of family conduct, but is punishing and pardoning of instances. A man must be courageous, brave, steady, uncompromising and purposeful of course. Invariable attributes for men in gender specificities of the Azerbaijanian mentality would of course be mind and farseeing, slyness and obstinacy. Speaking on gender position these qualities are considered to be perfectly inadmissible. The facts show that the mistakes done in upbringing, and the notion on gender existing in a society play the role of a bar in self realization of women. These questions need to be taken into consideration and must be provided with the priority of men and women of course

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7).

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 15 iyul 2011- ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur.

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINA GENDER YANAŞMASINA DAİR ƏSAS NƏZƏRİ MÜLAHİZƏLƏR

Davud Namaz

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: davudnamaz@mail.ru

Açar sozlər: *səxsiyyət, inkişaf, gender yanaşması, nəzəri mülahizələr*

Ключевые слова: *личность, развитие, гендерный подход, теоретические положения.*

Key words: *the person, development, the gender approach, theoretical theses.*

Məlumdur ki, gender psixologiyası yalnız qadın və kişilərin psixoloji xüsusiyyətlərində özünü göstərən, təzahür edən fərqli cəhətləri tədqiq etmir. Gender tədqiqatları hər şeydən öncə şəxsiyyətin elə inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir ki, bu qanunauyğunluqlar bilavasitə cinsi differensasiya, stratifikasiya və ierarxiya vasitəsilə özünü göstərir. Bununla belə gender tədqiqatları həm də qadın və kişilərin davranışına gender amillərinin təsirini başa düşməyə və anlamağa imkan verən özünügerçəkləşdirmə prosesinin psixoloji mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Psixologiyada kişi və qadın rolu öz məzmununa görə müxtəlif, bəzən isə bərabər hüquqlu əhəmiyyətə malik rol kimi qiymətləndirilir. Belə bir yanaşmanın əsasında rolların bioloji

şərtlərinin qəbul edilməsi, insanda kişi və qadın başlanğıcı haqqında ana-dangəlmə təsəvvürlər mühüm yer tutur.

Müxtəlif yönümlü tədqiqatlar (1;2) göstərir ki, cinsi fərqlərin əsasında bioloji və sosial-mədəni amillər dayanır. Lakin sosial-mədəni amillərin təsir dərəcəsi bilavasitə elə keyfiyyətlərə yönəlir ki, onlar insanlara bilavasitə təbiət tərəfindən verilmişdir.

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Qərbi ölkələrinin sosial elmlərində (antropologiya, tarix, psixologiya, fəlsəfə və s.) işlədilən “gender” anlayışı qadın problemi və xüsusən cəmiyyətdə qadın və kişi münasibətlərinin təhlili ilə əlaqələndirilir.

Gender anlayışı haqqında XX əsrin 70-ci illərində Qərbdə, əsasən ingilisdilli ədəbiyyatda, sonralar isə

müxtəlif ölkələrdə, hazırda Azərbaycan da müəyyən tədqiqat cəhdləri və mülahizələri ilə rastlaşırıq.

“Gender” ingiliscə cins məfhumunun çox çalarlarını (bioloji-nov, sosial cins və s.) ifadə edən sözdür (2, s.17). Müasir dövrdə “gender münasibətləri” dedikdə, şərti olaraq cinslərin ancaq sosial-mədəni sahədə olan qarşılıqlı münasibətləri nəzərdə tutulur. Hərçənd bu baxış yekdilliklə qəbul edilməyib. Uzun illər ərzində keçmiş SSRİ-də və İran İslam Respublikasında qadın probleminə dair hər hansı elmi toplantıların keçirilməsinə imkan verilmirdi. Qərb isə belə hesab edirdi ki, bu mövzu ilə bağlı keçmiş SSRİ məkanında və İran İslam Respublikasında heç bir ciddi tədqiqat işi aparılmamış və bu işə istiqamət verə biləcək xüsusiləşdirilmiş tədqiqat mərkəzləri olmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda belə mərkəzlər demək olar ki, istisna dərəcəsinədir. Təbii ki, çoxsaylı tədqiqatlarda gender anlamına birmənalı yanaşma yoxdur. Ümumiyyətlə gender anlamını geniş araşdırmazdan öncə psixoloji ədəbiyyatda gender yanaşması istiqamətində aparılmış tədqiqatları nəzərdən keçirək. Hesab edirik ki, bu tədqiqatlar genderin mahiyyətini anlamağa imkan verəcək və şəxsiyyətin gen-

deroloji inkişafının xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa mühüm vasitə olacaqdır.

Gender psixologiyasının strukturunda T.V.Bendas aşağıdakı istiqamətləri fərqləndirir:

Gender fərqlərinin psixologiyası;
Gender sosializasiyası;
Şəxsiyyətin gender xüsusiyyətləri;
Gender münasibətlərinin psixologiyası (3,s.137).

Genderoloji fərqləri öyrənərkən T.V.Bendas göstərir ki, bu sahədə aparılmış tədqiqatlarda diqqət bilavasitə cinsi fərqlərin təbiətinə, onların qiymətləndirilməsinə və dinamikasına, gender rollarının, kişi və qadının həyat yolunun fərdi xarakterinə və onların özünügerçəkləşdirməsinin psixoloji məsələlərinə yönəlir (3,s.138).

Gender sosializasiyasının çıxış problemləri bilavasitə şəxsiyyətin müəyyən bir cinsə mənsubluğunun və həyat yolunun psixososial inkişafının müxtəlif problemlərinə yönəlmişdir və şəxsiyyətin inkişafının tarixi, mədəni və sosial kontekstlərini özündə əks etdirir.

Şəxsiyyətin gender xüsusiyyətlərinin tədqiqində diqqət mərkəzinə başlıca olaraq kişi və qadının identikliyi və onun tərkibi elementləri: təsəvvürlər, yeni yaranan və mövcud olan gender stereotipləri gətirilir. Xüsusi olaraq bu yönümdə

aparılmış tədqiqatlarda kişi və qadınların davranışında ənənvi gender stereotiplərinin aradan qaldırılmasının produktiv strategiya və taktikası araşdırılır. Bütün bunlarla yanaşı gender tədqiqatlarının dördüncü istiqamətində gender münasibətləri tədqiqat obyektinə çevrilir. Burada ünsiyyət tərzini və cinslərin qarşılıqlı münasibətləri tədqiq edilir.

Məlumdur ki, ənənəvi qadın və kişi stereotipləri, eləcə də onun haqqında təsəvvürlər qadınları və kişiləri cinslərarası münasibətlərdə elə davranış taktikası seçməyə təhrik edir ki, bu davranış modeli münasibətlərin asimmetriyaya gətirib çıxarır. Gender təhlilini apararkən və bu mövqedən çıxış edərkən cinslərarası münasibətlərdə başqa modellərin və təsirlərin formalaşdırılması zərurəti dərk olunmalıdır. O.A.Voronin, D.Mayersin, T.A.Repinin və başqalarının fikrincə gender nəzəriyyələrinin başlıca olaraq əsas məziyyətləri ondan ibarətdir ki, burada cinslərarası fərqlər «təbbi» hesab olunur və onun əsasında duran fərqlər bioloji amillərlə deyil, bilavasitə sosial amillərlə əlaqələndirilir. Əlbəttə, bu fikirlərlə tamamilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, cinslər arasındakı rollar, həm də qadının və kişinin öz identikliyinə dərk etməsindən də qaynaqlanır.

Bununla belə qeyd etmək olar ki, muskulzasiya və feminizasiya haqqında təsəvvürlər, həm də cəmiyyətdə mövcud olan konformist tərbiyənin nəticəsi kimi də əsaslandırmaq mümkündür.

Ənənəvi mədəniyyətlərdə muskulzasiya və feminizasiya haqqında təsəvvürlər ciddi şəkildə differensiasiya edilir və binar (birmənalı) mövqedən qiymətləndirilirdi.

Belə olan halda gender fərqləri hər hansı mədəniyyətin qurulmasında və şəxsiyyətin inkişafında, formalaşmasında, eləcə də tərbiyəsində başlıca amil kimi götürülür. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, gender tədqiqatlarının metodologiyası və nəzəri əsasları yalnız müxtəlif statusların, rolların, qadın və kişi həyatının fərqli aspektlərinin təsviri ilə məhdudlaşmır, həm də cəmiyyətdə formalaşmış gender differensiasiyasında da öz əksini tapır.

Sadaladığımız cəhətləri nəzər alıb gender yanaşmasının əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik:

- gender yanaşması şəxsiyyətin gender səciyyəsinin və cinslərarası münasibətlərin psixoloji aspektlərinin təhlili metodologiyasıdır;
- gender yanaşması kişilər və qadınlar arasındakı münasibətlərin cinsi differensiasiyasının təhlilinə yönəlmişdir;

Təbii ki, gender yanaşmasını öyrənərkən genderin əsas xüsusiyyətlərini və onun əhatə dairəsini öyrənmək vacibdir. Bununla yanaşı tədqiqatın konseptual əsaslarını yaratmaq olmaz.

Gender tədqiqatlarının əhatəsi olduqca genişdir. Ş.Bern (4) öz tədqiqat işlərində qeyd edir ki, insanların qadın və kişiyə bölünməsi bizim psixikamızda və davranışımızda qavrayışımızın mərkəzi yönəlişliyi ilə səciyyələnmişdir. Onun qənaətinə görə hesab edilir ki, gender fərqləri kişi və qadınların genotipik, anatomik və fizioloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Kişi və qadın başlanğıcının bir-birinə zidd olması ideyası hələ mifoloji dünyagörüşdə və ənənəvi mədəni dəyərlərdə öz əksini tapmışdır. Ancaq qadın və kişini bədən konfuqurasiyasının fərqləri hələ onların arasındakı fərqlərin məhz bundan qaynaqlandığına şəhadət vermir. Müəllifin qənaətinə görə bu fərqlərin konstitusional təbəqələri bilavasitə sosial-mədəni kontekstdən qaynaqlanır (4, s.256).

N.V.Xodreva (5,s.79) hesab edir ki, bizim qavrayışımızdakı cinslərarası bioloji fərqlər mədəni amillərlə şərtlənmişdir. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, 17 əsrin sonuna qədər hesab edirdilər ki, qadın orqanizmi yarımçıq inkişaf etmiş

kişi variantıdır. Məhz bu səbəbdən də qadın və kişinin fərqli cəhətləri konstitusional əlamətlərlə deyil, sosial əlamətlərlə səciyyələnir.

Ancaq Avropada dirçəliş dövrü baş verdikdən sonra avropalıların bu problemə baxışları dəyişməyə başladı. Kişi və qadın öz orqanizminə görə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən cinslər kimi tanınmağa başladı. Bu vaxtdan etibarən qadın və kişi arasındakı fərqlər sosial əlamətlərə görə deyil bioloji əsaslara görə müəyyən edildi.

Bütün bunlarla yanaşı müasir dövrdə bioloqlar belə bir yanaşmanı şübhə altına alırlar və hesab edirlər ki, yalnız bioloji əlamətlərə görə cinsləri fərqləndirmək olmaz. Bu kökündən yalnız bir ideyadır və heç bir elmi əsası yoxdur.

Qeyd olunan problemin elmi şəkildə təhlilini aparmaq üçün gender anlayışının özünün mənasını açmaq zəruridir. Çünki gender anlayışına aydınlıq gətirmədən cinslərarası fərqlərin meyarlarını müəyyən etmək konkret elm sahəsi üçün olduqca çətinidir.

Nəzər çatdırmaq lazımdır ki, gender anlayışı çox uzaq bir zamanda meydana gəlməmişdir. Bu anlayış 1975-ci ildə qadın və kişinin konstitusional və sosial-mədəni aspektlərini kəskin şəkildə fərqləndirilməsi üçün və cins və gender anlayışının fərqləndirilməsi üçün lazımdır.

ləndirilməsi zərurətindən meydana çıxmışdır.

T.A.Klimekovoyun fikrincə «cins» anlayışı insanlar arasındakı bioloji fərqlərin göstəricisi olub, insanın hüceyrələrinin quruluşu, anotomik-fizioloji quruluşu və başqa funksiyaların xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir (6, s.17).

Gender termini - sosial cins olub, mədəniyyətin məhsulu, sosial-bioloji inkişafın nəticəsi və şəxsiyyətin sosial-psixoloji xarakteristikasıdır. Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda insanların bioloji fəallığının onların davranışı ilə sosial-psixoloji aspektdə qarışdırırlar.

Təbiət-tərbiyə əksliyinə istinad etməklə, alimlər qadın və kişilərin biologiyaya və sosial təsirlərə aid edilən aspektlərini fərqləndirməyin vacib olduğunu vurğulamışlar. “Cins” sözü fərdlərin onları kişi və ya qadın kimi müəyyənləşdirən faktiki fiziki müəyyənlik mənasını bildirir. Cins genetik müəyyənlik, daxili törədici orqanlar, beynin təşkili (məsələn, hormon istehsalına nəzarət) və zahiri cinsiyyət üzvləri ilə təyin edilir. Bunun əksinə olaraq, fərdlərin kişi, yaxud qadın kimi davranışı, öhdəliklərinə götürdükləri rolların növləri, və onların şəxsi xüsusiyyətləri elə bir funksiyada çıxış edə bilər ki, xalis bioloji aspekt kəsb

edə bilsin. Məsələn, Amerikan mədəniyyətində qadınlar tərbiyələndirici, kişilərsə aqressiv mövqedə olurlar. Bu davranışlar və xüsusiyyətlər sosial kontekstdən asılıdır. Sosial rolları və davranışları bioloji xüsusiyyətlərdən ayıraraq fərqləndirmək üçün, alimlər onlara “gender” və “gender rolları” kimi istinad edirlər. Açıq görünür ki, cins və gender bir-birinə nüfuz etmiş şəkildədir.

Hər ikisi – cins və gender doğumdan əvvəl yaranan və bütün həyat boyu davam edən inkişaf tarixinə malikdir. Mühüm inkişaf dəyişiklikləri yeniyetməlik dövründən başlayaraq formalaşan bir konsepsiyadır və bu kimi inkişafbağlı məsələlərin üzərinə işıq sala biləcək mühüm nəzəri perspektivlər və tədqiqat imkanları mövcuddur.

Cinsi və gender xüsusiyyətlərinin qarışdırılması qadınlara və kişilərə ancaq psixofizioloji mənada yanaşmağa gətirib çıxarır ki, bu da neqativ cəhətlərin və metodoloji əsasların təhrif olunmasına səbəb olur.

Cins və gender fərqlərinin qarışdırılması əsasən gender yanaşmasının və insanların davranışının şərhinin tənqidi üzərində qurlur - deyər O.M.Zdravosmılova qeyd edir (7, s.192). Demək olar ki, heç də kişilər və qadınlar arasındakı bütün psixoloji fərqlər bioloji xüsusiyyətlərlə sıx bağlı deyildir.

Cins və gender – bir-birini tamamlayan kateqoriya olmayıb, insanın seksuallığının sosial konstruktlarıdır. Yalnız bir anlayış cinsi fərqlərin bioloji əsası olan psixoloji fərqlərə uyğun gəlir. Bu halda digər anlayış psixoloji fərqlərin sosial-mədəni mənşəyini göstərir.

Rus psixoloqu İ.S.Kon (8, s.171) hesab edir ki, cins və gender şərti olaraq insanlar arasında, onların münasibətlərində, seksual hissələrin təzahüründə, eləcə də sosial qarşılıqlı təsirin rəngarəngliyində özünü göstərir.

İstər ailədə, istərsə də ictimai həyatda kişi-qadın fərqləri onların davranışında üzə çıxır. Kişi əksər hallarda, demək olar ki, həmişə təşəbbüskar rollarda çıxış edir.

Cinslərarası fərqlər müxtəlif kriteriyalara əsaslanan tədqiqatlarda müxtəlif tərzdə şərh olunur. Azərbaycan filosofu, professor S.Məmmədov problemlə bağlı yazır: “Kişi-qadın təbiətdən gələn fərqliliklər ictimai normalara çevrilərək, onları həm də sosial həyatda qeyri-bərabər vəziyyətə salmışdır. İlk növbədə, qadın-kişi münasibətlərindəki qeyri-bərabərlik onların təbii imkanlarına əsaslanan əmək bölgüsündə həyata keçirilmişdir. Bu gün qadına və onunla bağlı qadın əməyinə münasibət kişi münasibətindən ibarətdir. Əmək bölgüsü, imtiyazlı qru-

punun məhz, kişilərə müəyyən üstünlük verməsiylə təmin edilir və nəticədə bu onların qadınlar üzərində əmək bölgüsündə hökmranlığını təmin edir... bizim bütün institut, adət-ənənə, qanunlar, əxlaq onu göstərir ki, onlar imtiyazlı kişilər tərəfindən kişi hökmranlığı üçün verilmişdir [9, s.139].

Ayrı-ayrı tədqiqatlarda göstərilir ki, qadın spesifik rol oynamağa – uşaq doğmaq və böyütmək vəzifəsini yerinə yetirməyə məhkum edildiyindən o, öz şəxsi həyatını yarımçıq yaşayır və sosial həyatını həm kişi ilə, həm də övladları ilə bölüşdürməyə məcbur olur. Beləliklə, qadınlıq yarımçıq insanlığı ekstensiya edir. Təbii ki, bu fikirlərlə tamamilə razılışmaq mümkün deyil. Amma bununla belə qeyd olunan faktlar da az deyildir.

Analoji nəticələr əldə edən E.Makobi qeyd edir ki, hər bir başqa cinsi rollar stereotipi, qadınların ağıllılıq “stereotipinə” bərabər tutula bilməz [10, s.67].

Kişilərin dominant və liderlik vəziyyətini həm ünsiyyətdə, həm də davranışda aydın sezmək olar. Məsələn, XIX əsrin ikinci yarısında teatrlarda aktyorlar ancaq kişi ola bilərdilər, qadınlar üçün bu qadağa olunmuş peşə idi. Başqa bir misal. Rəqslərdə və ziyafətlərdə qadınları rəqsə ancaq kişilər dəvət edə bilərlər.

Eləcə də nikah bağlanması təklifi də ilk olaraq kişi tərəfindən irəli sürülürdü. Demək olar ki, bu cür təsəvvür indi də mövcuddur. Gətirilmiş nümunələrin təhlili göstərir ki, cins haqqında təsəvvürlər yalnız bioloji səciyyə daşımayıb, həm də psixoloji xarakterə malikdir. Cins-rol münasibətlərinə və onların fərqləndirilməsinə cəmiyyətin özünü xüsusi münasibəti var. Bu möhkəmlənmiş stereotiplərin nəticəsidir.

Aparılmış tədqiqatlar (9) göstərir ki, eyni məzmunlu işin qadın və kişi tərəfindən həyata keçirilməsi, müvəffəqiyyətlə icrası zamanı, əgər qadınlar daha yüksək qabiliyyət nümunə göstərərlərsə, onu təsadüfiliklə, kişilər tərəfindən müvəffəqiyyətli icrası isə təbii qarşılır. Xarakterik cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, qadınların özləri də hər hansı çətin işin öhdəsindən gəlməkdə özlərindən daha çox kişilərə üstünlük verirlər. Ancaq yeni əsrin əvvəllərində aparılmış tədqiqatlar vəziyyətin kardinal dəyişilməsindən xəbər verir. D.Mayers və E.İqli kişi və qadın əməyinin qiymətləndirilməsində elə də əhəmiyyətli fərqlər əldə edə bilməmişlər.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etməliyik ki, əksər müəlliflərin fikrincə, gizli seksizm (qadınların cəmiyyətdə rolunun azadılması) hələ də mövcuddur. Məhz bu faktda, yeni

seksizm də cins eyniyyətin aradan qaldırılmasına mane olan amillərdən biridir.

T.İ.Yeferova (10) əsasən yeniyetməlik yaş dövründə qızların və oğlanların kişilik və qadınlıq haqqında təsəvvürlərinin araşdıraraq belə qənaətə gəlir ki, yeniyetmələrdə kişi və qadın obrazı haqqında təsəvvürlərin formalaşması əsasən həyat fəaliyyəti sferasında baş verir və bu təsəvvürlər əks cinslərin qarşılıqlı münasibətinin bünövrəsini qoyur. Hər bir yaş dövründə qadın və kişi obrazı haqqında təsəvvürlər ünsiyyətin ayrı-ayrı aspektlərini inikas etdirir. Belə ki, 6-7-ci siniflərdə ailəməişət münasibətləri formalaşmağa başlasa da sonrakı dövrlərdə bu təsəvvürlərdə ciddi dəyişikliklər baş verir.

T.İ.Yuferova (10) qeyd edir ki, yeniyetmələrdə kişi və qadın obrazının formalaşması sadəcə olaraq böyüklərin baxışlarına müvafiq olaraq qavranılır və onların davranışının tərbiyəsində elə bir ciddi rol oynamır. Bunun əksinə olaraq, böyük məktəblilərdə kişilik-qadınlıq haqqında təsəvvürlər onların əks cinsinə məxsus həmyaşdılarının təsiri ilə yaranır və bu prosesdə hər bir cinsin nümayəndəsi özünün qadınlığını və kişiliyini dərk edərək, bu təsəvvürləri möhkəmləndirir. Bununla yanaşı cins-rol davranışına

təsir göstərən keyfiyyətlərin formalaşması da cinsi fərqləri bir qədər də dərinləşdirir. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda rəyi soruşulan böyük məktəblilər kişilərin cəsarətli, güclü, rəğbətli, cəngavər, diqqətli olmasını xüsusi vurğulayırlar. Qadınlar isə, mehribanlıq, sakitlik, incəlik kimi keyfiyyətləri özlərində görmək istəmişlər. Göründüyü kimi, qadınlar bu etalonları kişilərə nəzərən öz davranışlarına transformasiya etmirlər. Çox maraqlıdır ki, kişilər qadınları təsvir edərək elə məhz onlara məxsus keyfiyyətləri əsas götürmüşlər (gözəllik, səliqəlilik və s.). Müvafiq nəticələr T.A.Arkanev və Ç.M.Dobovskinin tədqiqatlarında da əldə olunmuşdur. İdeal kişi və ideal qadın obrazı haqqında təsəvvürləri təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, T.İ.Yuferovanın apardığı tədqiqatlar onlarla üst-üstə düşür. Belə ki, sadaladığımız müəlliflərin tədqiqatlarında ailə-məişət sferasında kişilərin təsvirində şəxsi keyfiyyətlər ön plana çəkilir.

V.Q.Qorçakova müəyyən etmişdir ki, ictimai şüurda stereotipləşmiş qadın obrazı estetik funksiyanın daşıyıcısı kimi qavranılır.

Bütün bunlar göstərir ki, cinsi fərqlər hər şeydən əvvəl, istər fərdi, istərsə də kütləvi surətdə mövcud olan stereotiplərdən çox asılıdır. Yəni qadın və kişi haqqında təsəv-

vürlər yalnız bu gün deyil, əsrlərlə stereotipləşmiş və mürəkkəbləşmişdir. Bu stereotiplər yalnız ictimai şüur səviyyəsində qalmayıb, həm də fərdi şüurda özünə yer etmiş, möhkəmlənmişdir. Yaş və fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq, bu təsəvvürlər hər iki cinsin xüsusiyyətlərində özünəməxsus psixoloji və sosial-psixoloji problemləri ortaya çıxarmış və onların cəmiyyətdəki statusuna ciddi təsir göstərmişdir. Şübhəsiz, belə stereotiplər yalnız onların davranış tərzində, sosial rolunda öz əksini tapmamış, həm də onların şəxsiyyət keyfiyyətlərinə də öz təsirini göstərmişdir.

Gənc qızlardan və oğlanlardan tipik qadın və tipik kişini səciyyələndirən keyfiyyətləri təsvir etməyi xahiş olunduqda aşkar olmuşdur ki, mövcud “yönəlişlik” və ya komponentlik qadınlardan daha çox kişilərə məxsusdur. Gənc qızlar qadınlarda daha çox “söz eşidən”, obyektivliyə meyllilik, xarici görkəmin qiymətləndirilməsi, aqressiv və hissiyyatlı əhəmiyyətsiz problemlərə daha tez reaksiya verən varlıq kimi qiymətləndirilmişdir.

Keçən əsrin ortalarında Ç.Makovelski və A.Şerffis öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəlmişlər ki, tipik kişi obrazı sosial baxımdan məhdudlaşmamış davranış tərzini, irrasional qabiliyyətlər, fəallıq və s.

kimi keyfiyyətlər toplusunu özündə əks etdirir [10, s.59]. Tipik qadın obrazı isə əksinə, özündə sosial və kommunikativ bacarıqları, emosial dayaq, mehribanlıqı əks etdirən keyfiyyətlər məcmusu kimi səciyələndirilir. [10, s.60]

Ümumiyyətlə, götürdükdə kütləvi şüurda kişiləri qadınlara nisbətən daha çox pozitiv keyfiyyətlərlə xarakterizə edirlər. Bütün bunlara əsasən belə qənaətə gəlirlər ki, tipik maskuluzasiya və tipik femiluzasiya keyfiyyətləri məhz stereotiplərdən asılı olaraq neqativ qiymətləndirməni özündə ehtiva edir. Məsələn, kişilərdə mənfi keyfiyyətlər, kobudluq, avtoritarlıq, artıq rasionallıq kimi, qadınlarda isə formallıq, passivlik, artıq emosionallıq və s. kimi qiymətləndirilir. Cins-rol davranışının fərqli cəhətlərini şərh edərkən feminizasiya və muskuluzasiya effektlərini də nəzərdən keçirməmək olmaz.

Feminizasiya effektlərini təhlil edəndə sosioloqlar və psixoloqlar diqqəti, oğlanların tərbiyəsində qadınların - evdə ananın, məktəbdə isə çoxluq təşkil edən qadın müəllimlərin daha fəal rol oynaması faktına cəlb edirlər. Günün çox hissəsini qadınlarla ünsiyyətdə keçirən oğlan uşaqları çox vaxt onların təkcə ünsiyyət tərzini, düşüncə tərzini götürmür, həm də qadın meyarlarını mənimsəyir, başqa sözlə dünyaya

qadın gözü ilə baxmağa başlayır. Qadın və ya qızların tərbiyəsində də eyni səhvlərə yol verilir. Kişi kimi geyim tərzini, oğlan uşaqları ilə həddi-ziyadə oyunda iştirak, vaxtın keçirilməsi qızlardan "kişi" kimi formalaşmanın əsasını qoyur.

Psixoloqların fikrincə, feminizasiya və muskuluzasiya effektlərini vaxtında neytrallaşdırılması, islah etməyin və aradan qaldırmağın optimal yolu ancaq ailədə qız və oğlan tərbiyəsini etnopsixoloji və etnopedaqoji köklərini sistemli öyrənməkdən, bu sahədə nəinki ailənin, həm də məktəbin tərbiyə imkanlarından səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir [12, s.319].

S.A.Minuyurova və O.L.Kustova (12, s.28) qeyd edirlər ki, cinslərin müəyyənləşdirilməsi adətən özündə bioloji xüsusiyyətləri əks etdirən cəhətlərin diqqət mərkəzinə gətirirlər. Bu zaman gender kişi və qadının o aspektlərinin özündə əks etdirir ki, bunlar elmə hələ də məlum deyildir. Daha sonra müəlliflər qeyd edirlər ki, problem ondadır ki, səbəb-nəticə əlaqəsi həmişə aydın deyil və bunlar həm sosial, həm də bioloji amillərin təsiri ilə də səciyələnmə bilər.

İ.A.Şkolnikovanın qənaətinə isə (13, s.63) bu məsələyə münasibətdə bəgünkü situasiya belədir ki, genderin istənilən sosial-psixoloji as-

pektən tədqiqi siyasiləşdirilmişdir və elmin buarada rolu yalnız fərqli cəhətlərin öyrənilməsinə deyil, cinslərin bərabər hüquqluğunun təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Azərbaycanda aparılmış cender tədqiqatlarının müəlliflərindən olan Ə.Abasov, R.İbrahimbəyova qeyd edirlər ki, kişi üçün təsvir olunan normalar müstəqillik, təbiilik, fəallıq, şəxsiyyət və i.a. olduğu halda, qadınlar üçün fədakarlıq, özünü qurban etmək, emosionallıq, yumşaqıq, qayğıkeşlik, ailəyə bağlılıq, sədaqət məsləhət görülür [14,s.39]. Cəmiyyətdə belə sosio-mədəni tədqiqat həyatın bütün sahələrində öz əksini tapmalıdır, tapır və onlara “hakimiyət-təbəçilik” münasibətlərinin üstünlüyünü diktə edir. Məsələn, tarix kişilər üçün yazılır və buna görə də qırğınlar, müharibələr, digər sarsıntılar onun əsas mündəricatını elə təşkil edir ki, sanki bəşəriyyət tarixində zorakılıq inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsidir [14, s.39]. Bütün bunları

Ədəbiyyat:

Абраменкова, В.В. Половая дифференциация и межличностные отношения в детской группе. [Электронный ресурс]: Режим доступа-<http://psyjournal.ru/j3p/pap?id=1031>

2. Баранова, Т.С. Теоретические модели социальной идентификации личности. [Электронный

ümmələşdirib belə qənatə gələ bilərik ki, şəxsiyyətin formalaşmasına ənənəvi gender yanaşma əslində genderin öz mahiyyətinin müəyyən edilməməsi səbəbindən sistemli şəkildə təhlil oluna bilməz.

Məqalənin elmi yeniliyi

Məqalədə şəxsiyyətin inkişafına gender yanaşmasına dair əsas nəzəri mülahizələr haqqında elmi-psixoloji fikirlər təhlil olunmuş, gender yanaşmasının əsas metodoloji məsələləri haqqında müddəalar sistemləşdirilmiş, gender yanaşmasının əsas istiqamətləri və cinsi fərqlərin sosial-psixoloji mexanizmləri göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi

Məqalədən əldə olunmuş nəticələr təlim və tərbiyə prosesində istifadə edilə, şəxsiyyət psixologiyası üzrə mühazirə kurslarında faydalanmaq, eləcə də psixoterapevtik tədbirlərdə istifadə etmək olar.

ресурс]/ М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1999, с. 35–46. <http://www.myword.ru>

3. Воронцова Д.А. Гендерная психология общение. Ростов/Д: ЮФУ, 2008, 208 с.

4. Бендас Т.С. Гендерная психология. Учебное пособие СПб.: Питер, 2006, 431 с.

5. Берн Ш. Гендерная психология. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007, 320 с.
6. Клецина И.С. Гендерная социализация. СПб.: Изд-во РПГУ им. А.И. Герцена, 1998, 320 с.
7. Джеймс Ф.Л. Самоисполняющееся пророчество: гендер с социально-психологической точки зрения. СПб.: Питер, 2001, 161 с..
8. Клецина И.С. Самореализация и гендерные стереотипы. СПб.: СПбГУ, 1998, 202 с.
9. Azərbaycanca gender tədqiqatları. Bakı: Adiloğlu, 2002, 303 с.
10. Здравомыслова О.М. Общество сквозь призму гендерных представлений. М.: 1999, 192 с.
11. Ялизадя Я.Я. Мцасир Азербайжан мяктябинин психоложи проблемляри. Бақы: Озан, 1998, 368 с.
12. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 1998, 370 с.
13. Каган В.Е. Стереотипы мужественности-женственности и образа «Я» у подростков. М.: 1989, с. 53–62.
14. Абасов Я.С., Мирзязадя Р.С. Эндеря эириш. Бақы: 2004, 120 с

Об основных теоретических положениях гендерного подхода к развитию личности

Абстракт

Статья посвящена исследованию основных теоретических положений гендерного подхода к развитию личности. Здесь в центре внимания находятся, главным образом, такие вопросы, как гендерные особенности личности, идентификация мужчины и женщины и её составляющие элементы: представления, новые и существующие гендерные стереотипы. Проведенные в этой области исследования систематизируются, анализируются методологические проблемы гендерного подхода к личности. В данном направлении анализируется продуктивная стратегия и тактика устранения традиционных гендерных стереотипов, исследуются образ общения и взаимоотношения полов. Указывается, что традиционные мужские и женские гендерные стереотипы поведения, а также представления о них побуждают к выбору такой тактики, которая приводит к асимметричности модели поведения во взаимоотношениях. На основании рассмотренных исследований выявляется, что половые различия как в единичном, так и в массовом порядке зависят, прежде всего, от существующих стереотипов. В заключение можно

сделать вывод, что проводя гендерные исследования и выступая с этой точки зрения, следует также учитывать необходимость формирования других моделей и влияний.

About the Basic Theoretical Positions of the Gender Approach to the Person's Development

Abstract

The article is devoted to research of the basic theoretical positions of the gender approach to development of the person. Here in the attention centre there are, mainly, such questions, as gender features of the person, identification of the man and the woman and its making elements: the representations new and existing gender stereotypes. There are systematized researches carried out in this area; are analyzed methodological problems of the gender approach to the person. In the given direction, is analyzed a productive strategy and tactics of elimination of traditional gender stereotypes, the image of dialogue and mutual relation of floors are investigated. It is underlined, that traditional man's and female gender stereotypes of behavior, and representation about them induce to a choice of such tactics, which leads асимметричности to behavior model in mutual relations. of the considered researches becomes known, that sexual distinctions both in individual, and in a mass order depend, first, on existing stereotypes. In a conclusion, it is that carrying out gender researches and acting from this point of view, it is necessary to consider also necessity of formation of other models and influences.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 15)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN PSIXİ İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ramidə Məmmədova

Təhsil Problemləri İnstitutunun psixologiya

və yaş fiziologiyası şöbəsinin doktorantı

E-mail: runayr.s@mail.ru

Açar sözlər: kiçikyaşlı məktəblilər, psixi inkişaf, psixi proseslər, daxili mövqə fəaliyyət motivasiyası, integrasiyalı fəaliyyət, dezintegrasiya.

Ключевые слова: младшие школьники, психическое развитие, психические процессы, внутренняя позиция, интегрированное деятельность, дезинтеграция.

Key words: young schoolchildren, mental development, mental processes, inner position, activity motivation, activity with integration, disintegration.

Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişaf xüsusiyyətləri psixologiyada geniş araşdırılmış məsələlərdən biridir. Bu problemə yaş psixologiyası, uşaq psixologiyası, inkişafın psixologiyası, pedaqoji psixologiya, kliniki psixologiya, xüsusi psixologiya və digər sahələrin predmeti baxımından yanaşılır. Bizi burada maraqlandıran məsələ kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafında mühüm rolunu idrak proseslərinin, mənimsəmə və dərk etmə imkanlarını, eləcə də koqnitiv fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, bu prosesləri şərtləndirən komponentləri müəyyən etməkdir. Çünki bu komponentlərin inkişaf xüsusiyyətləri bilavasitə şagirdlərin həm təlim uğurlarının, həm də təlim çətinliklərinin əsas göstəricisidir. Göstəricilər aşa-

ğıdırsa, şagirdin təlim fəaliyyətində bu və digər çətinliklərin yaranacağı qaçılmazdır. Bu halda, deməli aşkar edilmiş çətinlikləri yaradan amillər müəyyənəlməlidir, onun neqativ təsirləri aradan qaldırılmalıdır.

Bu məsələlərə müasir pedaqoji psixologiyada tamamilə yeni ölçülərlə yanaşılır. Həmin ölçülər hazırda bir sıra faktorlara görə fərqlidir:

- kiçikyaşlı məktəblilərin mənimsəmə və dərk etmə bacarıqları;
- bu proseslərin dinamikasına verilən tələblər;
- şagirdin mənimsəməli olduğu biliklərin həcmi, məzmunu, müasirliyi, integrativliyi, təmayüllüyü;
- müasir dərslərin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmaq üçün şagirdlərdə özünüfəallaşdırmağa və özünüəzarətə verilən tələblər;

– şagirdin kommunikativlik və əməkdaşlıq qabiliyyətləri;

– şagirdlər tərəfindən informasiyaların əldə edilməsi və işlənməsi üsullarının dəyişməsi, təlim prosesində informasiya texnologiyalarının tətbiqi;

– təhsildə şəxsiyyət amilinin aktualaşması, şagirdlərə artıq təhsilin subyekt kimi yanaşılması, onlarda özünükəşf etmə və kreativlik.

A.A.Rean kiçikyaşlı məktəbli yaşını “uşağın psixi və sosial inkişafı üçün fəvqəladə dərəcədə mühüm dövr” kimi ifadə edir. A.A.Rean bunu uşağın sosial və psixoloji həyatında baş verən mühüm dəyişmələrlə əlaqələndirir [1, s. 242].

Birincisi, onun sosial statusu kardinal şəkildə dəyişir, məktəbli olur. Nəticədə uşağın bütün həyatı münasibətlər sistemində yenidənqurulma gedir. Yalnız valideynləri deyil, həm də ətraf mühit, o cümlədən həmyaşıdları tərəfindən müəyyən edilən vəzifələri yaranır. Əgər inkişafın əvvəlki yaş mərhələlərində uşağın başlıca fəaliyyət növü oyun idisə, böyükhəcmli informasiyalar üzərində işləməli olduğu məqsədyönlü dərk etmə fəaliyyəti önə çıxır.

İkincisi, daha əhəmiyyətli dəyişmələr uşağın psixi sahəsində gedir. Kiçik məktəbli yaşını başlanğıcında uşaqda əyani-hərəkəti təfəkkür üstünlük təşkil edirdisə, növbəti mərhələ-

də abstrakt-məntiqi təfəkkürün formalaşması prosesi gedir. Yerinə yetirilən tapşırıqların təsiri ilə uşaqlarda hafizənin funksiyalaşması gedir, ixtiyari hafizə növü dominant olur. Bununla da mnemik proseslərin quruluşu dəyişir.

Bu imkanlar birdən-birə yaranmır, tədricən, biliklərə, bacarıqlara yiyələnmə yolu ilə baş verir. Ona görə də kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafını ilkin şərti yaş dinamikasının gözənilməsi, tələskənliyə yol verməmək, hər bir mərhələdə koqnitiv, emosional, iradi inkişafın tempi, onun qarşısına qoyulmalı olan tələblərin müvafiqliyi nəzərə alınmalıdır. R.İ.Əliyev bununla bağlı olaraq qeyd edir ki, “valideynin uşağın bir günü işərisində, məhz sentyabrın birindən birdən-birə, tamamilə dəyişəcəyi və ya dəyişməsi ilə bağlı irrasional gözəlməsi, həm də yalnız məktəbdə deyil, onun divarlarından kənar da bu tələbləri qoyması uşaq psixikası üçün gərginlik yaradır. “Sən daha böyüksən, oynamaq dövrün keçib” kimi yüksək, həm də qeyri-real tələblər uşağın imkanları ilə üst-üstə düşmür, onun təlim maraqları və motivlərinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, uşağın özünüqiymətləndirməsini, özünəinamını azaldır. Bu hal xüsusilə əzizlənen, tərifiənən, müəyyən qədər eqiostik istiqamətdə böyüyən uşaq üçün daha ağırlı keçir” [2, s. 42].

Göstərilən məsələlərin hər biri ayrılıqda kiçikyaşlı məktəblilərin normal psixi inkişafı zəminində müsbət qaydada həll oluna bilər. Əks halda şagirdin təlim uğursuzluqları ilə üzləşəcəyi ehtimal böyükdür. Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə məhz müasir təhsilin qeyd edilən tələblərindən irəli gələn vəzifələri nəzərə alaraq yazırlar: “Bəzi uşaqlar intellektual inkişaf səviyyəsi ilə seçilməsələr də, məktəb məkanına köklü psixoloji çətinliklərlə ayaq qoyurlar... Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı, onlara fikirləşməyi öyrətmək müasir təhsil konsepsiyası baxımından inkişafın psixologiyası və pedaqogikasını aktual problemlərindən biridir” [2, s. 166-172].

Psixi inkişaf yalnız anadangəlmə imkanlarla bağlı deyil. O, həm də yalnız xarici təsirlərin qavranılması ilə məhdudlaşmır. Bunlar daxili aləmin inkişafının xarici təsirlərlə əlaqələnməsinin nəticəsidir (konvergenziya). Uşaqlarda ətraf aləmlə fəal əlaqələrə marağın yaranması son nəticədə şəxsiyyətin quruluşuna: meyllərə, xarakterə, təfəkkür tərzinə, fəaliyyətin motivasiyasına, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərə, özünü-reallaşdırma tələbatlarına və s. əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bu proses daxili aləmin hadisələrinin xarici təsirlərlə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi fonunda baş verir.

J.Piayenin konsepsiyasına görə, kiçikyaşlı məktəblilərin apardığı əməliyyatlar daha çox konkret cisimlərlə, həmin cisimlər arasındakı əlaqələrlə bağlı olur. Onlar ümumiləşdirmə zamanı xarici əlamətlərə əsaslanırlar. Bu cəhət məktəb həyatının ilk mərhələlərində keçid dövrünün qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Məhz bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq J.Piaye kiçikyaşlı məktəblilərin təfəkkür fəaliyyətini “konkret əməliyyatlar mərhələsi” adlandırır. Həmçinin J.Piaye müəyyən etmişdir ki, bu dövrdə uşaq tərəfindən yerinə yetirilən əqli əməliyyatlar dönmə xarakterinə malik olur. Əgər uşağın intellektual fəaliyyətinin əvvəlki mərhələsində o xarici hərəkətlərini tədricən daxilə transformasiya edirdisə (interiorizasiya), artıq bu dövrdə koqnitiv sferada apardığı əməliyyatları elə həmin sferada əşyavi əməliyyatlara ötürür (eksteriorizasiya) [4].

Kiçikyaşlı məktəblilərin normal psixi inkişafını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri onlarda fəaliyyət motivasiyasının inkişafı ilə izah olunur. Fəaliyyət nəticələrinin məhsuldar, səmərəli olması və düzgün qiymətləndirilməsi uşağın təlimə marağını artırır, motivləşmə elementləri yaradır. Belə təmrinlər, eyni zamanda yeni intellektual hissələrə yol açır. Oyun fəaliyyətindən sonra təlim fəaliyyətinin uşaq üçün ikinci

əsas fəaliyyət növünə çevrilməsinin əsası qoyulmuş olur. Əlbəttə ki, burada söhbət əsasən onların aparıcı təlim fəaliyyətinin motivasiyasından gedir. Bununla yanaşı, kiçikyaşlı məktəblilərdə sosial motivlərin diferensiasiyası da davam edir. Sosial motivlərdən yalnız təlim motivlərinə deyil, həmçinin onun daha təkmilləşmiş forması olan intellektual və əxlaqi motivlərə də diferensiasiya olunur.

A.Maslou fəaliyyət motivasiyasının yaranması şərtlərini ilk növbədə orqanizm və psixikanın qarşılıqlı qaydada məqsədəyönəlik istiqamətlənməsində görür. A.Maslou bunu insanın psixi imkanlarının integrativ fəaliyyəti kimi izah edir [5].

Həyatın ilk illərində uşaqlarda psixi fəaliyyətin komponentlərinin ayrı-ayrılıqda baş verir. Onlarda duyma, qavrama, diqqət, yaddasaxlama və yadasalma, eləcə də təxəyyülün analiz-sintez prosesləri nəticəsində baş verən hərəkət elementlərini asanlıqla müşahidə etmək mümkün olur: səs signalı gəlir, körpə ona reaksiya verir, açıqlandıqda ağlayır, əlinə gündəlik istifadə etdiyi əmziyi verəndə sakitləşir, əlini bir neçə dəfə cızmış pişiyi görəndə qorxub qaçır və s. 2 yaşdan etibarən uşaqda belə sadə, refleksiv hərəkətlərin məzmunu dəyişir. O, artıq cadalanan qıcıqlayıcılara münasibət bildirir. Onları müqayisə edir,

qruplaşdırma, təcniqləşdirmə əməliyyatları aparır, mahiyyətini səciyyələndirir, qiymətləndirir. Yaxşı və pis xüsusiyyətlərinə görə davranır və s. Yalnız bu dövrdə uşaqların məqsəd-yönlü fəaliyyətindən danışmaq mümkündür.

L.İ.Bojoviç kiçikyaşlı məktəblilərdə fəaliyyət motivasiyasının yaranmasını onlarda yaranan daxili mövqe ilə əlaqələndirir. Hesab edir ki, uşağın daxili mövqeyini başa düşmədən təlim motivasiyasını da təyin etmək mümkün deyildir. “Daxili mövqe uşağın gerçəkliklərə bütün münasibətlərinin ayrıca sistemdə qurulan uyğunluğudur. Daxili mövqe həyat prosesində və tərbiyədə prosesində formalaşaraq uşağın ictimai münasibətlər sistemində tuta bildiyi mümkün müsbət mövqeyini əks etdirir” [6, s. 59].

L.Ş.Əmrəhli və N.T.Rzayeva uşaqların artıq 4 yaşda bu imkanlara

Şəkil 1. Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafını şərtləndirən sosial-psixoloji amillər

malik olduqlarını göstərirlər: “D.Brunerə görə uşaqların məhsuldar fəaliyyətini bir-neçə hissəyə bölmək olar: əvəzedici funksiyaların seçilməsi; görülməli işin konkret planını qurmaq; onların sensor əlamətlərini dəqiqləşdirmək, fiqurların yerləşdirilməsinin analizi; əşyalar arasındakı məkan münasibətlərinin müəyyən edilməsi və onların yerləşdirilməsi variantlarının seçilməsi; əşyalar arasındakı münasibətlərin tənqidi təhlili; işin icrası. Belə məqsədyönlü formada təşkil edilmiş fəaliyyət prosesində uşaqlarda nəinki istifadə etdikləri əşyaların xarici əlamətləri haqqında təsəvvürlər möhkəmlənir, həmçinin onların davamlılığı, əlaqəsi, ziddiyyətləri, eyniliyi, fərqi, istifadə qaydası və əhəmiyyəti haqqında yeni, müqayisəli biliklər əldə olunur“ (7, s. 195).

L.Ş.Əmrəhli və N.T.Rzayeva 5-6 yaşlı uşaqların fəaliyyətinin hansısa subyektiv təəssüratlarla yaranan motivlərlə deyil, daha böyük məqsədlərə yönəlmiş motivlərlə tənzimləndiyini bildirirlər. Nəticədə uşağın fəaliyyətində hissi-perseptiv qavrama arxa plana keçməyə başlayır. Onun hərəkətləri emosional təsirlərdən təmizlənərək daha şüurlu, iradi məzmun alır. “5 yaşlı uşaq artıq elə motivlərlə hərəkət edir ki, biz əvvəlki dövrlərdə onlara rast gələ bilmərik. Uşağın belə fəaliyyəti motivləş-

miş fəaliyyətdir” [7, s. 207].

Əgər söhbət kiçikyaşlı məktəblilərdən gedirsə, deməli bu dövrdə vəziyyət xeyli dəyişmiş olur. A.A.Rean onların motivasiyalı fəaliyyətini belə səciyyələndirir: “6-11 yaşlı uşaqların motivasiya sahəsi onun özü istəyi ilə amorf eynisəviyyəli sistemdən motivlər sisteminin ierarxik qurulmasına keçir. Bundan başqa, uşaq tərəfindən öz davranışını şüurlu və iradi şəkildə formalaşdırması ənənəvi də müşahidə olunur. Eyni zamanda əvvəlki kimi motivlərin motivləşmiş yustanovka üzərində nəzərə çarpan üstünlüyü də özünü göstərir” [1, s. 267].

Bu halda biz kiçikyaşlı məktəblilərin motivasiya sahəsini yaşlılarınkı ilə müqayisə imkanını əldə edirik, çünki artıq burada söhbət psixi inkişafın elə bir mərhələsindən gedir ki, motivlər sisteminin ierarxik qurulması baş verir. Bu psixoloji fenomenin izahı A.Maslou tərəfindən geniş və aydın şəkildə şərh olunur. Onun yanaşmalarında diqqət yetirdiyimiz bir neçə məsələlər var. Onları fəaliyyətin inteqrasiyalı və dezinteqrasiyalı qurulması kontekstində nəzərdən keçirək [5, s. 54]:

– Sevinc, yaxud yaradıcılıq məqamı yaşandığı, mühüm problemin həllinə nail olduğu və ya təhlükəli situasiyalarda orqanizm daha yaxşı funksiyalaşaraq inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsinə nail olur. Təhlü-

kə aradan qalxmadıqda, yaxud orqanizm onun öhdəsindən gəlmək üçün həddən artıq zəif, köməksiz olduqda dezinteqrasiyaya meyilli olur.

– İnteqrasiyanın olmadığı güman edilən müəyyən situasiyalarda orqanizm izolyasiya olunmuş, dağınıq reaksiyaların baş verməsinin mümkünlüyü haqqında kifayət qədər biliklərə sahib olmaq imkanı əldə edir. Belə fenomenlərə heç də natamam, qüsurlu yaxud patologiya kimi baxmaq lazım deyil. Əslində inteqrasiya həmin anda orqanizmin həyati məqsədləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsə də onun başqa bir situasiyada, başqa bir yolla həll edilməsi mümkündür. Yəni orqanizm özü üçün zəruri olan inteqrasiya qabiliyyətini heç də itirmir. Sadəcə olaraq əsas gücünü üzleşdiyi daha vacib problemlərin həllinə yönəldir. İnteqrasiyanı isə əlverişli situasiyada yerinə yetirir.

Bununla yanaşı, A.Maslou bu qənaətdədir ki, motivləşməmiş fəaliyyəti və ya davranışı heç də həmişə təqdir etmək olmaz. Bu vəziyyət həyatın müəyyən dövrləri, müəyyən situasiyalar üçün məqbuldur. Əslində fəaliyyət motivləşməlidir və bunsuz məqsədə çatmaq mümkün deyildir. Yuxarıda izah olunan vəziyyət isə insan həyatının çətin, problemlə halları üçün səciyyəvidir. A.Maslou-nu qane etməyən məsələ bu vəziyyətin üzün müddət davam etməsi, orqa-

nizm tərəfindən adəti hal almasıdır. Bəzi hallarda isə dezinteqrasiyalı vəziyyət psixikanı patoloji vəziyyətə, psixiatrik problemlərə aparıb çıxarır. O, belə vəziyyətin aradan qaldırılması üçün tövsiyə edir ki, “orqanizm nə qədər boyun əymək, güzəştə getmək mövqeyi tutur və ümid yoxdur bu zaman vəziyyəti proqnozlaşdırmaq öyrənmənin perspektivləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [5, s. 56].

A.Maslounun daha bir mühüm yanaşması məmnunluq və deprivasiya anlayışları ilə bağlıdır. A.Maslou motivasiya nəzəriyyəsində hər iki anlayışın mühüm əhəmiyyətini vurğulayır. Səbəb odur ki, hər iki anlayışla bağlı olan psixoloji vəziyyət orqanizmi fizioloji tələbatların hakimiyyətindən azad edir. Onların təsiri ilə orqanizmin funksiyalaşmasında sosial amillərin, sosial məqsədlərin rolu artır. Fizioloji tələbatlar artıq fəal determinantlar qismindən davranışı təşkil edən faktorlardan ödənilmiş tələbatlar səviyyəsinə keçir. Bu səviyyədə onlar yalnız potensial obrazda mövcud olurlar. Yalnız nə isə onların ödənilməsinə mane olduqda yenidən baş qaldıraraq orqanizmdə dominant mövqe tuturlar. Ancaq, məsələn ödənilmiş arzu – arzu olaraq qalmır. Bu zaman onun yerini orqanizmdəki davranışı müəyyənləşdirən digər ödənilməmiş tələbat tutur.

“Əgər aclıq ödənilibsə, o öz mahiyyətini şəxsiyyətin dinamikasına səfr edir” [5, s. 63].

Məlumdur ki, tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti məktəb həyatında hələ ilk dövrlərindən uşağın üzleşməyi çətinlikləri araşdırmağa və bunu əsasən məktəb həyatı ilə əlaqələndirməyə meyllidirlər. Ancaq əksinə də ola bilər. Məsələn, ailəsində bu və digər xarakterli demoqrafik problemlər, yaxud ailə münaqişələri olan uşaqların həyatında tamamilə fərqli bir situasiya yarana bilər. Ailədə kifayət qədər diqqət və hörmət görməyən, əzizlənməyən, ünsiyyət tələbatları ödənilməyən, özünün intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün əlverişli fəaliyyət göstərmək imkanı olmayaq bəzi uşaqlar üçün potensial şərait yaranır. Maddi və mənəvi cəhətdən çətinlikləri olsa da, dərk etmə imkanlarına, kommunikativlik və kreativlik göstəricilərinə görə bir çoxlarından geri qalsalar da, qısa müddət ərzində həmyaşdılarını üstələyirlər. Məktəb həyatının ilk mərhələlərində özləşdiyi sosial, psixoloji və pedaqoji mühit onlar üçün ailə mühiti ilə müqayisədə daha əlverişli olur. Bu mənada kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafında bir birindən fərqli meyarlar meydana çıxaraq onları inkişafa yönəldir.

Təlim prosesində yeni materialın izahı, onun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və bilik ehtiyatı fondu-

na daxil edilməsi uşağın ətraf mühitlə fəal qarşılıqlı əlaqəsi, sosial münasibətlər, o cümlədən əqli və hərəkət proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Yalnız bu halda uşaq təlimin fəal subyektinə çevrilərək özünüistiqamətləndirmə yolu tutur. Bilmədiklərini öyrənməyə, bacarmadıqlarına alışmağa, bir sözlə, özünü inkişaf etdirməyə maraq göstərən şəxsiyyətə çevrilir. Belə psixoloji qurulma psixikanın yalnız yaş qanunauyğunluqlarına müvafiq, məqsədyönlü inkişafı sayəsində mümkün olur.

L.İ.Bojoviç, Ə.Ə.Qədirov, E.M.Quliyev, L.Ş.Əmrahlı, N.T.Rzayeva kiçikyaşlı məktəblilərdə psixikanın inkişafını təlim fəaliyyəti fonunda təhlil edirlər. L.İ.Bojoviç təlim fəaliyyəti ilə kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafı arasındakı əlaqəni belə izah edir: Elmi əsasların sistemə mənimsənilməsi uşağı yeni biliklərlə zənginləşdirir, onun psixi fəaliyyətinə yeni məzmun verir. Öz növbəsində bu yeni məzmun əqli proseslərin, beyin fəaliyyətinin xarakterini dəyişdirir. Məktəb yaş dövründə yalnız uşağın nə düşünməsi və nəyi yadda saxlaması deyil, həm də necə düşünməsi və necə yadda saxlaması da dəyişir. Məsələn, IV sinifdə təhsil alan şagird tarixə, yaxud təbiətşünaslığa aid olan hissəni öyrənmək-

dən ötrü mətnin sadə təkrarı ilə kifayətlənə bilməz. Bunun üçün mətni bütövlükdə yadda saxlamaq lazım gəlir” [6, s. 40].

L.İ.Bojoviç kiçik məktəb yaş dövründə fəaliyyətin belə təşkili zəminində biliklərin mənimsənilməsinin xüsusi, spesifik fəaliyyət kimi təzahür etməsini onunla əsaslandırır ki, oyun fəaliyyəti və praktik fəaliyyət bir-birindən ayrılır. Öyrənmə məktəbdə, həyata keçirilərək tədris-dərketmə fəaliyyəti kimi qurulur. Bununla bağlı olaraq kiçik məktəbli yaşında psixi proseslər özünün xarakterini tədricən dəyişir.

Ə.Ə.Qədirovun qənaəti belədir ki, məhz təlim fəaliyyəti kiçikyaşlı məktəblilərin psixikasının: qavrayış, diqqət, hafizə, nitq, təfəkkür və təxəyyülün, o cümlədən şəxsiyyətin əsas inkişafetdirici amilidir. “Kiçik məktəb yaş dövrü uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu dövrdə qavrayışın xüsusiyyətləri, növləri, uşağın həyat və fəaliyyətinin təsiri altında, onun ətraf mühitin cisim və hadisələri ilə fəal qarşılıqlı münasibəti prosesində sürətlə inkişaf edir” [8, s. 286].

E.M.Quliyev məsələyə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak fəaliyyətini inkişafı kontekstindən yanaşır. “Məlumdur ki, kiçik məktəb yaş dövrü uşağın ümumi sosial-psixoloji inkişafında müstəsna mövqeyə malikdir.

Məktəbə daxil olmaqla əlaqədar uşağın həyatında yeni, son dərəcə məsuliyyətli bir dövr başlanır. Təlim fəaliyyətinin və yeni sosial inkişaf şəraitinin təsiri altında idrak fəaliyyəti sürətlə formalaşır, onun şəxsiyyətinin mühüm əlamət və keyfiyyətləri təşəkkül tapmağa başlayır. Təlim fəaliyyəti şəraitində ayrı-ayrı idrak proseslərinin inkişafında təzahür edən yeni tipli psixoloji əlaqələr şagirdin mənimsəmə fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün geniş imkanlar aşı” [9, s. 5].

L.Ş.Əmrəhli və N.T.Rzayeva kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafını sosial təcrübənin mənimsənilməsi və səmərəli təlim fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə görürlər: “Uşaq tərəfindən sosial təcrübənin, mədəniyyətin mənimsənilməsi başlanğıc psixi funksiyaların: diqqətin, qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün, təxəyyülün və nitqin bir-birinə çulğalaşması, koqnitiv strukturun və intellektual qabiliyyətlərin formalaşması ilə başa çatır. Hər bir yaş mərhələsində psixi inkişaf müvəffəqiyyətli təlimin nəticəsi olaraq baş verirsə, eyni zamanda, bir sıra amillərin nəzərə alınmadığı şəraitdə qurulan təlim bu inkişafa əks təsir göstərə bilər. Uşaqlarda meydana gələn ilk təlim uğursuzluqları bu səbəbdən yaranır” [7, s. 275].

Bu cəhətlər nəzərə alınaraq

R.İ.Əliyev məktəbdə psixoloji xidmətin problemlərini araşdırarkən kiçikyaşlı məktəblilərə xüsusi diqqətlə yanaşılmalı olduğunu qeyd edərək fikirlərini aşağıdakı kimi əsaslandırır: “Tədqiqatlar göstərir ki, məktəbli və uşaq arasında kəskin fərq qoyulması kiçik məktəbli psixikası üçün ağırdır və yolverilməzdir. Yaxşı olar ki, böyüklərin gözləmələri və tələbləri reallığa uyğun, uşaq üçün başadüşülən olsun” [2, s. 43].

Həm bu, həm də digər məsələləri nəzərə alaraq həll etmək üçün motivlərin ierarxiyası haqqındakı yanaşmalar əsasında kiçikyaşlı məktəblilərin motivləşmiş fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafında dinamikanın təmin olunması üçün onların ailə və məktəbdə qurulan sosial inkişaf şəraiti, şəxsiyyətlərarası münasibətləri, ünsiyyət üslubu, eləcə də təlim prosesi uşağa sevinc hissi, yaradıcılıq uğurları yaşatmalı, onlar özləri üçün əhəmiyyət kəsb edən problemin həllinə nail olmalıdırlar;

- uşağın mənəvi-psixoloji rahatlığı üçün əverişli olmayan və ya təhlükəli situasiyalarda orqanizmin yaxşı funksiyalaşması üçün onun qarşısına əlavə tələblər qoyaraq dezinteqrasiyanı sürətləndirmək, dərinləşdirmək olmaz. Bunun üçün ya

problem yaşlıların köməyi ilə (valideyn, müəllim) aradan qaldırılmalı, ya da orqanizmin müqavimətliliyi artırılmalıdır. Digər səmərəli yol dezinteqrasiyanın zəiflədilməsi və fəaliyyətin inteqrasiyalı qurulması üçün onlara münasib yolların öyrədilməsidir;

- məktəb təlimində psixoloq tərəfindən kiçikyaşlı məktəblilər arasında dezinteqrasiyalı fəaliyyət nümayiş etdirən uşaqların qeydiyyatı aparılaraq onların nəinki psixi inkişaf səviyyəsi və xüsusiyyətləri, o cümlədən ailə-məişət şəraiti, ailənin demoqrafik vəziyyəti, ailədaxili münasibətlər də münasib testlərin köməyi ilə araşdırılmalıdır, çünki bu amillər məktəbəqədər yaş dövründə fəaliyyətin motivləşməsinə, bütövlükdə motivlər sisteminin formalaşmasını ləngidən mühüm təsiredici faktorlardır;

- dezinteqrasiyalı fəaliyyət kiçikyaşlı məktəblilərin deprivasiyalı vəziyyətinə yaxın olduğundan onların mənşəyini də oxşar metodikalarla müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı, dezinteqrasiyalı fəaliyyətin və deprivasiyalı vəziyyətin təsiri ilə kiçikyaşlı məktəblilərin həyatında sosial amillərin rolunun artdığını nəzərə alaraq əsas diqqət bu sahədə yaranan tələbatların ödənilməsinə yönəldilməlidir. Təlim prosesi göstərilən problemin həllində pri-

oritet vasitə hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi.

Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafının xüsusiyyətləri geniş araşdırılmış problemdir. Bununla belə, burada psixi inkişafa mane olan bir sıra amillər, o cümlədən sosial əlaqələr, bu əlaqələrdən yaranan dezinteqrasiyalı, motivləşməmiş fəaliyyət məsələləri diqqət mərkəsinə gətirilir, həlli yolları göstərilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti.

Təcrübədə kiçikyaşlı məktəblinin

təlim uğursuzluğu, öyrənmə marağının olmaması daha çox onun fərdi imkanları, sosial problemləri ilə əlaqələndirilir, halbuki, burada şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlər, bu münasibətlərin uşaqda sosial, o cümlədən təlim motivlərini inkişaf etdirmək gücündə olmaması əsas amildir. Ona görə də istər valideynlər, istərsə də pedaqoq və psixoloqlar məqalədə göstərilən məsələlərə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

ность. СПб: Питер, 2006, 352 с.

Ədəbiyyat:

1. От рождения до смерти. Под ред. А.А. Реана. М.: Алма-пресс. 2002, 652 с.

2. Əliyev R.I. Məktəbdə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004, 80 s.

3. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 479 s.

4. Флейфелл Х.Д. Генетическая психология Жана Пиаже, М.: Просвещение, 1967, 622 с.

5. Маслоу А. Мотивация и лич-

6. Божович Л.И. Проблемы формирования личности // <http://www.kub.ru>

7. Əmrahlı L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2010, 358 s.

8. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 396 s.

9. Quliyev E.M. Kiçik məktəblilərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1995, 80 s.

www.allbest.ru

www.az.wikipedia.org

www.eidos.ru

<http://www.koob.ru/>

Mental development features of young schoolchildren

Abstract

Discussing problems in the article connected with the mental development starts in this period. In this stage different aspects appear in child social relations and mental activity.

One of the important problems with is discussed in the article are factors that arrange the mental development of young schoolchildren. The most important aspects are activity with integration, disintegration, activity motivation, inner position. To evaluate results productively and coorrectly increases child interest to education and creates motivation elements. These exercises cause new intellectual senses.

In the article is also spoken the role of school psychologist, the importance of this mutual relation with parents and teachers to provide mental development of young schoolchildren. So adults must approach young schoolchildren attentively, demands to children and schoolchildren must not be differentiated because it is impossible for normal mental development of young schoolchildren.

Особенностей психического развития школьников младшего возраста

Абстракт

Рассматриваемые в статье вопросы связаны с психическим развитием школьников младшего возраста. Показывается, что у детей в этот период начинается новый этап психического развития. Этот этап у них с одной стороны проявляется в их социальных связях, отношениях, с другой стороны во внешних различиях психической активности.

Одним из главных подчеркивающихся здесь вопросов являются факторы, составляющие психическое развитие школьников младшего возраста. Среди этих факторов впереди вытекающие из внутренней позиции интегративная активность, дезинтеграция, мотивация активности, межличностные отношения. Продуктивность, эффективность и

правильность оценивания итогов деятельности повышает интерес детей к обучению, создает элементы мотивации. Такие упражнения одновременно открывают путь новым интеллектуальным чувствам.

В статье также отмечается роль школьного психолога для обеспечения психического развития школьников младшего возраста, необходимость его обоюдной связи с учителями и родителями. Таким образом, со стороны взрослых должно быть особое внимание к школьникам младшего возраста, между требованиями, данными для детей и школьников не должно быть серьезных различий, так как это допустимо в их нормальном психическом развитии.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol 7)

Rəyçi H.Ə. Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

MÜƏLLİMİN PROFESSOQRAMASI VƏ ONUN MÜASİR MODELİ

Məhəbbət Vəliyeva

ADPU-nun dissertantı

E-mail: veliyeva@inbox.ru

Açar sözlər: bilik, bacarıq, vərdişlər, məzmun, biliyin həcmi, humanistlik, ünsiyyət, diaqnostika, korreksiya, öyrədici

Ключевые слова: знание, умение, навыки, содержание, объем знания, гуманность, общение, диагностика, коррекция, обучающий

Key words: knowledge, ability, skills, contents, the depth (scope) of knowledge, humanity, sociability, diagnostics, correction, teaching

Məlumdur ki, professoqrafiya əmək fəaliyyətinin öyrənilməsinə müasir yanaşmadır və bu fəaliyyətin uğurlu təşkilini təmin edən obyektiv və subyektiv şərtlərinin özündə əks etdirir.

Professoqrama hər hansı peşənin psixoloji səciyyəsi və ya onun lahiyələşdirilməsidir. Hər hansı peşənin professoqramasının yaradılması zamanı əmək fəaliyyətində domailiqlik təşkil edən əlamətlərin üstünlük dərəcəsi əsas götürülür, həmin fəaliyyətin optimal şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verən vacib və zəruri keyfiyyətlərin məcmusu kombine edilir.

Professoqramanı hər hansı mütəxəssisin fəaliyyətinin müvafəqiyətli həyata keçirməyə imkan verən ümümləşmiş nümunə modeli də adlandırmaq olar.

Məhz professoqramanın sayəsində insan hər hansı peşənin psixoloji xüsusiyyətləri, ona verilən tələblər və onun müvafəqiyətli təşkilinə zəmin yaradan keyfiyyətlər haqqında məlumat əldə edir. Professoqrama yalnız mütəxəssisin öz fəaliyyətini uğurlu quramasına zəmin yaramır, həm də mütəxəssisin özünün şəxsiyyətinin inkişaf etdirməsinə, həyat tərzini bu peşənin istiqamətlərinə uyğun qurmasına səbəb olur. Bu isə konkret peşə sahəsində hər hansı şəxsin mütəxəssisə çevrilməsinə və cəmiyyətdə müəyyən mövqeyə malik olmasına və başqalarının da bu sahəyə hazırlanmasına şərait yaradır.

Hər bir peşə sahəsində olduğu kimi müəllimlikdə də professoqrama mühüm yer tutur. Müəllim peşəsi cəmiyyətin ən pristijli peşəsi olduğundan ona verilən tələblər digər sa-

hələrə verilən tələblərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Burada pedaqoji fəaliyyətin psixoloji xüsusiyyətləri ilk növbədə diqqət mərkəzinə gəlir. M.Ə.Həmzəyev göstərir ki, pedaqoji fəaliyyətdə ən dominant məsələ müəllim əməyinin, müəllimin cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən məqsədləri və pedaqoji fəaliyyət sisteminin necə qavraması və həyata keçirməsi, konkret şəraitdən asılı olaraq öz fəaliyyətinin vəzifə, forma və metodlarının aktuallığını necə dərk etməsinin psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənən psixoloji bilik sahəsini nəzərdə tuturuq. (1,s.169).

Müəllim əməyi soxcəhətli psixi reallıqdır və burada bir-biri ilə vəhdətdə olan üç cəhət diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Bunlar pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji ünsiyyət və müəllim şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Onalar vahid məqsədə-cəmiyyətin sosial sifarişini həyata keçirməyə yönəlsələrdə bir-birini təkrar etməzlər. Belə ki, pedaqoji fəaliyyət müəllimin şagirdlərə təsirini əhatə edir, pedaqoji ünsiyyət-birgə fəaliyyət zamanı müəllimin və şagirdlərin əməkdaşlığından ibarətdir.

Pedaqoji fəaliyyəti, pedaqoji ünsiyyəti müəllim şəxsiyyətindən kənarında nəzərdən keçirmək mümkün deyildir. Müəllimin professoqra-

masını yaradarkən qeyd olunan bu üç cəhət nəzərə alınmalı, pedaqoji fəaliyyətin subyekti olan müəllimin məqsəd və vəzifələri diqqət mərkəzində durmalıdır. Çünki pedaqoji fəaliyyətin uğurlu təşkili birtərəfli qaydada müəllimin professoqraması nəzərə alınmadan gerçəkləşdirilə bilməz.

Pedaqoqun professoqraması-müəllim şəxsiyyətinin peşəkar fəaliyyət bacarıqlarını, təlim və tərbiyə prosesində yaranan vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə xidmət edən vacib olan psixoloji keyfiyyətlərin olmasını nəzərdə tutur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, müəllimin professoqramasında aşağıdakı struktur nəzərə alınmalıdır:

1. Professorqamanın hansı konkret sahəyə uyğun tərtib olunduğu göstərilməlidir. Ona görə ki, pedaqoji fəaliyyət özünüdə geniş ixtisas sahələrini əhatə edir. Bu peşə əlamətləri təsir obyektinə, təlim obyektinə və tədris edilən fənnin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Burada təsir obyektinə hər şeydən öncə öyrənənlərin yaş xüsusiyyətləri mühüm təsir göstərir. Bununla yanaşı professoqramada təhsil müəssisəsinin özəlliyi də nəzərə alınmalıdır.

2. Müəllimin biliklərinin həcmi, bacarıqları və vərdişləri professoqramada öz əksini tapmalıdır. Profes-

soqramanın bu hissəsində müəllimin biliklərinin məcmusu, öz peşəsinin sirlərinə dərinlən bələd olması, professorqamasını inkişaf etdirməsi üçün yeni biliklərin əldə olunmasına və öz peşə səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş yol və vasitələrin bilməsi kifayət etmir. Burada pedaqoqun xüsusi metodoloji hazırlığı da əsasdır.

Qeyd olunan cəhətlərlə yanaşı müəllimin professoqramının məzmun cəhətləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu peşənin məzmun tərəflərinin ayırd edilməsi müəllimlik peşəsinin professoqramının tam şəkildə yaradılmasını təmin edir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoqun peşəkarlığının səviyyələri müəyyən ierarxiya şəklində olub pedaqoji əməyin daha yüksək göstəricilərinə çatmağa doğru gedir. B.H.Əliyev, K.R.Əliyeva və R.V.Cabbarov onun aşağıdakı səviyyələrini fərqləndirirlər:

- peşəyə yiyələnmə səviyyəsi, ona adaptasiya, müəllim tərəfindən normaların, lazımi üsulların, texnologiyaların ilkin mənimsənilməsi;

- pedaqoji ustalıq səviyyəsi-peşədə yığılmış mövcud təcrübənin ən yaxşı nümunələrinin ötürülməsinin səviyyəsi, iştirakçılara təcrübədə mövcud olan yollarla fərdi yanaşmanın öyrədilməsi, bilikləri ötürmək metodlarına yiyələnmə, şəxsiyyətə

bələdləşmiş təlimin həyata keçirilməsi və s.

- pedaqoqun peşədə özünüaktuallaşdırma səviyyəsi- pedaqoji peşənin öz şəxsiyyətinin inkişafına xidmət edən imkanlarının dərk olunması, peşənin üsulları ilə özünüinkişaf etdirmək, öz pozitiv keyfiyyətlərinin uğurlu gücləndirilməsi, neqativlərin gizlədilməsi, fərdi tərzin möhkəmləndirilməsi;

- pedaqoji yaradıcılıq səviyyəsi-şəxsi yaradıcı töhfəsi ilə pedaqoqun təcrübədə peşəsini zənginləşdirməsi. (2, c.155).

Müəllimin professoqramının məzmun tərəfi özünüdə aşağıdakıları ehtiva edir:

- müəllimi şəxsiyyətinin əxlaqi-peşə və idraki istiqamətlərinin özündə əks etdirən xüsusiyyətlər;

- müəllimin pedaqoji – psixoloji hazırlığına verilən tələblər;

- mütəxəssis kimi hazırlanmanın həcmi və tərkibi;

- peşə üzrə metodiki hazırlığın məzmunu.

Bütün bunlarla yanaşı müəllimini peşəkar kimi hazırlanmasında bir sıra cəhətlər də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllimini psixoloji hazırlığının olmaması onun peşəkar kimi fəaliyyətini aşağı salır və onun professoqramında çatışmazlıqların yaranmasına gətirib çıxarır.

3. Psixofizioloji tələblər və peşəyə əks göstərişlər. Məlumdur ki, pedaqoji fəaliyyət digər peşə sahələrindən onunla fərqlənir ki, bu sahədə çalışan şəxslərdə yüksək məsulluyyət hissi olmalıdır. Müxtəlif tədqiqatçılar pedaqoji fəaliyyətə xüsusi şəraitdə həyata keçirilən fəaliyyət kimi yanaşırlar və göstərirlər ki, müəllimlik peşəsi daima gərginlik tələb edən, psixi funksiyaların və şəxsi resursların səfərbərliyini tələb edən peşə sahəsidir. Ona görə də müəllimin professorqramasında onun fəaliyyətini həyata keçirməyə çətinlik yaradan həm şəxsi, həm də psixofizioloji xüsusiyyətlər əks olunmuşdur ki, bunlar da bu fəaliyyətin qurulmasında müəyyən çətinliklər yaradır.

4. Peşə çətinlikləri. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, hər bir sahədə olduğu kimi müəllimlik peşəsində də bir sıra peşə deformasiyaları özünü göstərir. Faktlar göstərir ki, müəllimlik peşəsində özünü göstərən və tez-tez rast gəlinən deformasiyalar bilavasitə daimi gərginlik, müəllimlərlə və kollegiyaları ilə konfliktlər, monton fəaliyyət və s. ilə əlaqəlidir.

Müəllimin peşə professorqramasında onun çətinliklərini göstərən cəhətlər diqqət mərkəzində olmalı, eləcə də peşə deformasiyasına qarşı, çətinliklərə qarşı dözümlülük tələb

edən fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər göstərilməlidir. Hər bir müəllim olmaq istəyən şəxs bu çətinlikləri nəzərə almalı və peşə deformasiyasına uğramaması üçün öz fəaliyyətini yüksəltməli və onu uğurlu təşkil etməlidir. Pedaqoqun peşəkarlığı özündə aşağıdakı cəhətləri də ehtiva edir:

- pedaqoji fəaliyyətin növlərinin effektiv yüksək nəticəyə yönümlü icrası (öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici, diaqnostik, korreksion, özünü-təhsil və s.);

- tam humanistik pedaqoji ünsiyyət (pedaqoji prosesin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlığı təmin etməyə istiqamətlənmiş səviyyə).

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlik peşəsi nə qədər çətin və məsuliyyətli peşə sahəsi olsa da, onun inkişaf etdirilməsi və peşə qabiliyyətlərinin artırılmasına nail olmaq olar. Şəxsiyyətin və ya konkret müəllimin peşəsinin yüksəldilməsi üçün daima çalışmalıdır. Bunun üçün o özünün peşəkar ustalığını artırmalıdır. Bir mühüm cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, peşə keyfiyyətlərinə verilən tələbləri diqqət mərkəzinə gətirərkən insanın real imkanlarını ilə, peşə yüklənmələrini, peşə fəaliyyətinin motivlərini və s. kimi amilləri də nəzərə almaq lazımdır.

Bir sıra hallarda peşənin həmin fəaliyyətin başqa sahələrinə dəyiş-

mək lazım gəlir. Pedaqoqun peşə professoqraması yaradılarkən dar mənada deyil, geniş mənada onun tətbiqini dairəsini nəzərə almaq lazımdır.

Müəllimin peşə komponentliyinin artırılması üçün bir sıra cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir. Müşahidələr göstərir ki, müəllimlər müəyyən iş stajına malik olduqdan sonra onlarada gücsüzlük, ümitsizlik, perspektivsizlik özünü göstərməyə başlayır. Belə olan halda müəllim əməyi üçün əxlaqi stimula yaranmır. Başqa bir tərəfdən aşağı əmək haqqının olması göstərir ki, müəllim öz peşəsindən faktiki ayrılır. Məhz buna görə də müəllim əməyinin həmişə stimullaşdırılması vacibdir. Hər şeydən əvvəl onun fəaliyyətini motivasiya edən amlləri öyrənmək və professoqramanı bu yönümdə tərtib etmək lazımdır.

Müəllim hazırlığı həyata keçirən müəssisələr, pedaqoji təşkilatlar nəzərə almalıdır ki, peşə seçilməsində professoqramasının çox böyük əhəmiyyəti var və bu nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən sahədə biliklərin olması, bacarıqların mövcudluğu, vərdişlərin yaranması və s. hələ də müəyyən bir şəxsin istədiyi sahədə özünü təsdiq etməsi və ya həmin sahənin mütəxəssisinə çevrilməsi demək deyildir.

Professoqramanın tam şəkildə həyat keçməsi üçün müəllimin öz biliyini daima aratırması, öz əməyinə olan münasibəti yeniləşdirməsi, eləcə də, əxlaqi və mədəni dəyərləri özününkü kimi qəbul etməsi zəruridir.

Öz fəaliyyətində müəllim gələcək nəsilin tərbiyəsi və formalaşdırılması istiqamətlərini bilməli, öz əxlaq və davranışı ilə tələbələrə və şagirdlərə nümunə etalonuna çevrilməlidir. O, öz işinə yaradıcı yanaşmalı, prinsiplilliyini və tələbkərliyini artırmalı, özünün dünyaya və insanlara münasibətində optimist və pozitiv mövqeyə tutmalı, sosial məsuliyyət onun fəaliyyətində öncül yerlərdən birini tutmalıdır.

Müəllimin professoqramasında aparıcı yeri onun dünyaya emosional-iradi və intellektual münasibəti tutmalıdır. Bu baxımdan pedaqoqun mövqeyində sosial və peşəkar mövqeyi fərqləndirirlər. Sosial mövqelərdə onun dəyərləri, dünyagörüşü, baxışlar sistemi və s. öz əksini tapır, peşəkar mövqeyində isə öz peşəsinə-müəllim peşəsinə, pedaqoji fəaliyyətin məqsəd və vasitələrinə münasibəti əsas yerlərdən birini tutur.

Müəllimin professoqramasında onun növlərindən biri kimi diaqnostik professoqrama xüsusi çəkiyə malikdir. Diaqnostik professoqrama fəaliyyətin xaraktersitikası olub, peşəyönümündə metodikaların və

kadrların seçilməsində, yerləşdirilməsində və hazırlanmasında mühüm yer tutur.

Diaqnostik professoqramanı o zaman tərtib elirlər ki, o zaman fəaliyyətin optimallığının aşağı düşməsinin səbəbləri, baş verən tarvınların, kollektivdəki konfliktlərin təzahürünün səbəbləri bəlli olmasın. Bütün bunları ümumləşdirib deyə bilərik ki, müəllimin professoqraması elə tələblər sistemidir ki, bu tələblər ilk növbədə müəllimin şəxsiyyətinə, qabiliyyətlərinə, ustalığına və psixofizioloji imkanlarına yönəlmişdir. Müəllim öz sağlamlığının qayğısına qalamalı, həmişə formada olmağa çalışmalıdır. Müəllim üçün əqli, estetik, təşkilatçı, kommunikativ və ekspressiv qabiliyyətlər olmalıdır. Müəllim peşəsi əməkdaşlığa, yaradıcı nailiyyətlərə malik olmağa, özünüdrəketməyə və emosonala təmasa meyilli olmalıdır.

Müəllimin «Mən obrazı» özündə müsbət tendensiyaları əks etdirməli, şagirdlər haqqında pozitiv təsəvvürləri ehtiva etməli, pedaqoji fəaliyyət onun üçün arzu edilən olmalı və özünəhörmət yüksək səviyyədə olmalıdır.

Müəllimi digər peşə sahələrindən fərqləndirən əsas keyfiyyətlər aşağıdakılardır:

- müşahidəçilik;
- dərin yumor hissi;

- təşkilatçılıq bacarığı;
- optimizm;
- müsətəqillik;
- məsuliyyətlilik;
- simpatiyaya hazırlıq;
- empatiya;
- başqalarının dərini başa düşmək bacarığı;
- şagirdlərin əhval-ruhiyyəsini anlamaq bacarığı;
- şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini bilmək.

Bütün bunlarla yanaşı müəllimin professoqramasında bir sıra komponentlər də üstünlük təşkil edir:

- şəxsiyyətin psixikasına dair biliklər;
- pedaqoji bacarıqlar;
- iştirakçıların şəxsiyyətlərini inkişaf etdirmək və öyrənmək bacarıqları;
- öz şəxsi xüsusiyyətlərini öyrənmək, inkişaf etdirmək bacarığı;
- pedaqoji əməkdə mənəvi dəyərləri anlamaq və qorumaq;
- özünün şəxsi və peşəkar özünü inkişaf planlarını qurma və gerçəkləşdirmə bacarıqları;
- öz əməyini öyrənmək, öz fərdi tərzini və xronometrik təhlil etmək bacarığı;
- əmək məhsuldarlığını qoruyub saxlamaq bacarığı və s.;
- peşəkar və pedaqoji mövqelər;
- özünüdiaqnostika, dərk olunmuş fərdiyyət;
- peşəkar vacib xüsusiyyətlər;

- pedaqoji məqsədgüdmə (iştirakçıların imkanlarını nəzər almaqla öz fəaliyyətini planlaşdırmaq qabiliyyəti kimi;

- öz peşəkar inkişaf planlarını qurmaq); pedaqoji refleksiya pedaqoqun uğurunu özünə yönəltməsi kimi, pedaqoji özünüdərk;

- pedaqoji qabiliyyətlər (başqasını başa düşmək və ona təsir etmək) (2,c.155).

Psixoloqların rənaətincə, peşəkar pedaqoji kompetentlik peşəkar pedaqoji bilik və bacarıqları, peşəkar pedaqoji mövqeləri, şəxsiyyətinin peşəkar keyfiyyətlərini və s. özündə kompleks şəkildə əks etdirir ki, bu da müəllim peşəsinə verilən tələbləri yüksəkdir.

Müasir pedaqoqun peşəkarlığı bir sıra meyarlara cavab verməlidir:

- Obyektiv meyarlar: pedaqoji fəaliyyətin effektivliyi (onun əsas növlərinin öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici, habelə pedaqoqun fəaliyyətinə kömək edən – diaqnostik, korreksion, konsultasiya, təşkilatidarəedici, özünütəhsil və s.);

- Subyektiv meyarlar: davamlı pedaqoji istiqamətlənmə (peşədə qalmaq istəyi), dəyərlər, özünə peşəkar kimi müsbət münasibət, əməkdən məmnunluq;

- Prosessual meyarlar: pedaqoq tərəfindən sosial uyğun, humanistik istiqamətlənmiş üsullar, əməyində istifadə etdiyi texnologiyalar.

- Nəticəvi meyarlar: pedaqoji əməkdə cəmiyyət tərəfindən sifariş olunan (iştirakçıların şəxsiyyətin formalaşdırılması, sürətli dəyişkən cəmiyyətdə həyata hazırlığın təmin olunması) nəticələrə nail olmaq. Bütün bunlar göstərir ki, müəllimin professoqramasının yaradılması yalnız ənənəvi ideyalara arxalanmaqla həyata keçirmək olmaz. Burada təhsilin forması, məzmunu və yeni sosial-iqtisadi şərait nəzərə alınmalıdır. Yeni təhsil sisteminə – Boloniya sisteminə inteqrasiya müəllimin professoqramasının yaradılmasında yeni perspektivlər vəd edir və bu sahədə Avropa dəyərlərinin nəzərə alınmasını zəruri edir.

Məqalənin elmi yeniliyi.

Məqalədə müasir dövrdə müəllimin professoqraması tədqiq edilir. Müəllimin professoqramasının qurulmasında irəli sürülən elmi-psixoloji fikirlər təhlil olunmuş, müəllimin professoqramasında üstün mövqeyə malik keyfiyyətlər sitemləşdirilmiş, müəllim peşəsinə müasir professoqraması təsvir edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi.

Məqalədən əldə olunmuş nəticələr təlim və tərbiyə prosesində istifadə edilə, pedaqoji psixologiya üzrə mühazirə kurslarda faydalanmaq, eləcə də müəllim hazırlığında istifadə etmək olar.

Məqalə ..... fakültəsinin elmi müzakirə edilmiş (protokol №) şurasının 2011-ci il tarixli iclasında və çapa məsləhət görülmüşdür.

Ədəbiyyat:

1. Həmzəyev. M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991, 296 s.
2. B.H.Əliyev, K.R.Əliyeva, R.V.Cabbarov. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı: Təhsil, 2011, 256 s.
3. B.H.Əliyev, R.V.Cabbarov. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
4. Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı: 2010, 600 s.
5. Həsəneov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Nasir, 2007, 496 s.
6. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. М.: 1994
7. revolution.allbest.ru/pedagogics/00183097.html
www.psychology-online.net

Современная модель учительской профессии

Абстракт

Статья посвящена описанию современной модели учительской профессии. Здесь указывается, что динамичные изменения в современном обществе создают потребность в ряде изменений в современной профессии учителя, поэтому требования учителя самая почетная профессия в обществе, поэтому требования к этой профессии очень строгие. Здесь, в первую очередь, обращается внимание на психологические качества педагогической деятельности. Все исследования, проводимые в этой области, систематизируются, анализируется структура и требования к профессии учителя. Автор показывает, что профессия педагога включает в себя навыки профессиональной деятельности учителя, наличие необходимых психологических качеств, которые служат преодолению возникших проблем в учебно-воспитательном процессе. Содержательная сторона профессии учителя отражает в себе некоторые особенности. В статье указывается, что наряду с некоторыми особенностями в подготовке учителя как профессионала, играют важную роль и его личностные психологические качества. Отсутствие пси-

хологической подготовки учителя снижает его профессиональную деятельность и приводит к образованию недостатков в его профессиограмме. Автор считает, что при подготовке профессиограммы учителя учитывается не только специфика профессиональной деятельности, но и изменения, происходящие в обществе, а также социально-экономическое положение учителя.

The Teacher Professiogramma And Its Modern Model

Abstract

The article deals with the teacher professiogramma and the description of its modern model. It says that the dynamic changes of the modern society have made it necessary to realize several changes in teachers' professional preparation and professiogramma. The article mentions that as the profession of teaching is considered the most reputable profession in society, the demands on this profession strictly differ from the demands on other professions. Here the psychological properties of pedagogical activity are in the centre of attention. The research work in this sphere is systematized. The requirements to teacher professiogramma and its structure are analysed. The author explains that the teacher professiogramma includes the teacher's professional activity abilities and the presence of essential psychological qualities which help to manage the obligation that come along in the education proses. The contents of teacher professiogramma reflect several points. It is mentioned in the article that together whit the other properties, teacher's individual psychological properties are also necessary in teaching process. The absence of psychological readiness lowers the teacher's proficiency and leads to the creation of lacks in his professiogramma. The author's conclusion is that in the creation of teacher's professiogramma, not only the specifics of proficiency but also changes happening in the society and the teacher's social-economic welfare must be taken into consideration.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol 7)

Rəyçi H.Ə. Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 19 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

XRONİKİ AĞRILARIN ETİMOLOGİYASI VƏ MÜXTƏLİF PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİN ONUN YARANMASINDA ROLU

Kaver Məcid

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail kaverməcid@yahoo.com

Açar sözlər: *Xroniki ağrılar, psixoloji təsir, etimologiya, diaqnoz, müayinə*

Ключевые слова: *хронические боли, психологические влияния, этимология, диагноз, обследование.*

Keywords: *chronic pains, psychological influences, etymology, the diagnosis, inspection.*

Məlumdur ki, xroniki ağrılar bir sıra psixi vəziyyətlərlə eyniləşdirilir və əksər hallarda düzgün diaqnoz qoyulmasını və həkimin xəstənin vəzəiyyətinin tam şəkildə baş düşməsinə maneçilik törədir. Xüsusilə də xroniki ağrılar zamanı ortaya çıxan iztirablar bir növ həmin ağrını xatırladır və xəstənin psixi sferasına hərtərəfli təsir göstərir. 1960-cı illərin ortalarına kimi hesab edirdilər ki, ağrı hüceyrələrin zədələnməsinə verilən qaçılmaz sensor cavabdır. Bu vaxta qədər ağrı duyğularının affektiv aspektinə az əhəmiyyət verilirdi. Eləcə də, ağrı duyğularının yaranmasında mühüm rol oynayan psixoloji amillər, o cümlədən genetik amillər, cinsi amillər, keçmiş təcrübə, həyəcan səviyyəsi və gözləmələr diqqətdən kənar qalırdı. Son illərdə bu faktların nəzərə alınması ağrı duy-

ğularının mexanizminin müəyyənləşdirilməsində və ağrının həkim tərəfindən daha anlaşıqlı qavranılması üçün bir sıra nəaliyyətlər əldə olunmuşdur. Demək olar ki, hər kəs heç olmazsa bir dəfə baş ağrısı, dərinin yanması, kəsiklər və s. kimi zədələnmələrə məruz qalmışdır. Həmçinin əməliyyalara məruz qalmış insanların, ağrının bütünlüklə mənasını və mahiyyətini dərk etmiş insanların ağrı haqqında təsvürləri digərlərindən fərqlənməsi heç kimə sirr deyildir. Ancaq bir sual meydana çıxır. Görəsən bu ağrılar har hansı orqanın patologiyası zamanı ortaya çıxır, yoxsa çəkdiyimiz iztirablar xroniki ağrının yaranmasına və formasına təsir edir?

Tibbi və müalicə işinə çox böyük maliyyə vəsaitinin yatırılmasına baxmayaraq bu gündə çoxları xroniki ağrılardan əziyyət çəkir və onun

düzgün olmayan müalicə üsulları ilə müalicəsi davam edirlər. Ancaq müəyyən nəticə irəlidə söylədiyimiz kimi yoxdur. Bəs görəsən səbəb nədir? Bunun üçün ağrı ilə iztirabın fərqli cəhətlərini və mexanizmini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Ən son tədqiqatlarda ağrı - orqanizmin bioloji tamlığının zədələnməsi və təhlükə duyğusu kimi səciyyələndirilir (5,səh.7). İztirab isə «mən-konsepsiyanın»(özünün) deformasiyası və ciddi təhlükə duyğusu olub, koqnitiv dissonansın yaranması ilə ortaya çıxır. Yəni insan özündən nəyi gözləyir, o kimdir və reallıqda nə iş görür və s. kimi təsəvvürlər arasındakı ziddiyyət kimi səciyyələnir (6). Bir sıra xəstələr xroniki ağrılardan məhz ona görə əziyyət çəkirlər ki, xəstəlik onların «kimliyini» dəyişir. Onlar öz əvvəlki «Mən»lərini sanki itirirlər.

Məlumdur ki, fizioloji səviyyədə xroniki ağrı neyroendokrin sistemlərində yorğunluqla, disforiya ilə, psixi və fiziki fəaliyyətin pozulması ilə müşahidə olunan genişlənməmiş və destruktiv stress yaradıcı cavabla müşahidə olunur. Funksional məhdudlaşma və bu diskomfort duyğuların konstelyasiyası neqativ düşüncə tərzinin formalaşmasına və xəstənin fərdiyyətinin qeyri-adekvat dərk olunmasına gətirib çıxarır. Belə bir qənaət hasil olur ki, yaranmış

vəziyyət psixi funksiyaların ləngiməsinə və orqanizmin iztirabına zəmin yaradır. Pasiyentlər normal fəaliyyət göstərə bilmədikdə, normal sosial fəaliyyətdə iştirak edə bilmədikdə və ailə həyatında bir sıra problemlər yaşadıqda artıq iztiraba məhkum olurlar. Təbii ki, xəstələrin iztirab çəkməsinə müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Həkimin başlıca vəzifəsi məhz xroniki ağrılardan yaranan iztirabı aradan qaldırmaq və bunun sayəsində pasiyentin normal həyata qayıtmasını təmin etməkdir.

Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, ağrıdan fərqli olaraq iztirab həkimlər üçün çox da anlaşılan duyğu və ya hiss deyil. Eləcə də onun ağrı ilə əlaqəsi elmi baxımdan tam araşdırılmadığından onlar bu sahəyə elə də əhəmiyyət vermirlər.

Ağrının öyrənilməsi ilə bağlı Beynəlxalq asossasiyada (4) ağrı «artıq baş vermiş və potensial təhlükədən yaşanan xoşagəlməyən emosional və sensor duyğular kimi səciyyələndirilir. Təbii ki, ağrıların duyğuların bir növü kimi təqdimi heç kimdə şübhə doğurmur. Lakin duyğularda müşahidə olunan emosional yaşantıların duyğu səviyyəsinə qalxması üçün qıcıqlandırıcının intensivliyi vacidir. Yəni duyğunun əmələ gəlməsi üçün həm hiss üzvünün, həm də qıcıqlandırıcının müvafiq qarşılıqlı təsiri olmalıdır. Məhz bu

zamn duyğu əmələ gəlir. Ancaq iztirab halı belə deyildir. Həssalığın yüksəlməsində ağrı adaptasiya və orqanizmin yaşamsı üçün əhəmiyyətli informasiyanı daşıyır. Emosional elementlər isə zədələnmənin orqanizm üçün bioloji əhəmiyyətini əks etdirir.

«İztirab» və «ağrı» anlayışlarını çox zaman qarışdırır və ya onları sinonim anlayışlar kimi işlədirlər. Demək olar ki, onların hər ikisi tam fərqli fenomenlərdir. İztirab - daha geniş anlayışdır və onun yaranmasına müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Ağrı isə onun yaranmasında yalnız bir amildir. Hər cür ağrı iztirab yaratmır və hər cür iztirab da ağrı formasında yaşanılır.

Bir sıra hallarda isə onlar qarşılıqlı təsirdə və vəhdətdə olurlar. İztirab hansısa itki və ya travma ilə bağlı olan və əksər hallarda psixoloji əlilliyə gətirib çıxaran xoşagəlməyən və ya uyğun olmayana dözməkdir.

İztirab prosesini başa düşmək və dərk etmək üçün insanın sosial və psixoloji vəhdətinin anlamaq zəruridir (7,səh.122). Cassel həkimlərdən pasiyentlərə insan kimi yaşamağı təfdlif edir. O qeyd edir ki, insan tarixi prosesdə və sosiallaşmada özünün unikal fərdiyyətini əldə edir ki, bu da həkimlər tərəfindən dərk olunmalıdır. Cassel hesab edir ki, iztirab

şəxsiyyətin bütövlüyünün bir hissəsinin nəzərə çarpacaq pozuntusudur. Fikrimizcə bu məsələlərlə razılaşmaq olmaz. Bizim qənaətimizcə iztirab «Mənin» inteqrativ bütövlüyünün pozulmasının dərk olunmasıdır. Bu çox mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır (7,səh.120).

Klinik tədqiqatlar göstərir ki, bədənin aşağı və yuxarı ətraflarının amputasiyası nəticəsində ortaya çıxan duyğular təsdiq edir ki, beyində insan bədəninin bütövlüyü haqqında təsvürlər vardır və onlar heç vaxt pozulmur. İnsan öz qolunun itirdikdə qol haqqında təsvürlər beyində qalır, lakin qolun öz reallıqda olmur.

Belə duyğuları tədqiqatçılar çox zamana «Mən agent» adlandırır. Bihoverist yanaşmada «Mən» öz təlabatlarının axtarışında olan və onların təmini həyata keçirməyə çalışan, ətraf gərəkliliklə tarazlığı qoruyub saxlamağa çalışan məqsədyönlü agentdir. «Mən agent» öz münasibətlərini başqa amadlarla bir halda kopperasiya prinsipinə, digər halda isə rəqabət prinsipinə görə qurur. Seçilən üsul hər bir halda fərdin qarşıya qoyduğu vəzifələrə çatmağı və müəyyən nəaliyyətlərə qovuşmağı diktə edir. «Mən agent»in effektivliyi haqqında şəxsi təsəvvürlər insanın özünə inamının səviyyəsini müəyyən edir və özünəeffektivliyi adlanır. Bu təsəvvürlər patoloji ağrı

vəziyyətlərinə uyğunlaşmada mühüm rol oynayır.

Koqnitiv «Mən» - koqnitiv səviyyədə «mən» duyğusunun daha artıq fundamental proseslərdə məhsulu kimi özünü təqdim edir. «Mən» hissi keçmiş, indiki vəziyyəti və gələcəyi özündə əks etdirməklə gələcək işləri proqnozlaşdırır. Bu xüsusiyyətlər bir sıra patoloji hallar keçirmiş, o cümlədən beyinin travması zamanı baş verən pozuntuları olan pasiyentlərdə demək olar ki, müşahidə olunmur. Bununla belə bir sıra xəstəliklərdə o cümlədən şizofreniyalarda «Mən» hissini təhrif olunması, noziseptiv sistemin ciddi zədələnməsi zamanı da ağrıya qarşı qeyri-həssaslıq müşahidə olunmaqdadır. Sağlam adamlarda «Mən» hissi demək olar ki, fərdi xarakter daşıyır və insanlar bir-birindən özünüqiymətləndirmə, emosional pozuntuları dəyişmək hazırlığı və s. mövcud olur.

Bununla yanaşı ağrı duyğularının yaranmasında emosional dözümlülük yaşauyğun dəyişir. Burada dinamik «mən» mühüm rol oynayır. Yetkinlik yaşında qarşılıqlı münasibətlər və sosial identifikasiya daha da təkmilləşir.

Fizioloji baxımdan dağıdıcı hadisələrin və vəziyyətlərin psixososial fəsadları fərdin özünüidentifikasiya səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Əl əzələlərində əmələ gələn artı-

rırlar orta yaşlı nəsil üçün elə də ciddi fəsadlara gətirib çıxarmır, amma peşakar müsəuqiçi üçün bu dramatik faciəyə, onun gələcək perspektivlərinə hərətərfli zərbə vura bilər.

Hər bir konkret situasiyada iztiraba uyğunsuzluq müəyyən səviyyədə fərdin cəmiyyətdəki statusundan, özü haqqında təsəvvürlərindən çox asılıdır. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən ağrının fərdi şəxslər üçün əhəmiyyəti, çəkdiyi iztirabın əhəmiyyəti ilə eyniləşdirilə bilməz. Sadəcə olaraq ağrı və iztirabın dinamikasına nəzər yetirsək görərik ki, birini zamana digərinin isə saniyələrə ehtiyacı var. Bu baxımdan onları eyniləşdirmək çətinidir. Başqa bir tərəfdən iztirab bir başa şəxsiyyətin strukturunu məhv edir, onun gələcək perspektivlərinin üstündən xətt çəkir, ağrı isə müvvəqəti onu normal vəziyyətdən uzaqlaşdırır. Bir halda həkimlərin məsələyə müdaxiləsi müsbət nəticə verir, digər halda isə bunu söyləmək qeyri-mümkündür.

Görəsən ağrı psixi vəziyyətlərə necə təsir göstərir? Mütəmadi ağrı psixi proseslərdə, vəziyyətlərdə və xassələrdə müəyyən dəyişiklik yarada bilərmi? Başqa cür desək ağrı necə iztirab yaradır? Onun psixoloji və tibbi mexanizmini öyrənəmək olarmı? Suallara birmənalı cavab vermək çətinidir. Həkimlər hesab edirlər ki, ağrı

fərdi - subyektı yaşantıdır və hamı üçün ümumi olan resepti ortaya qoymaq bir qədər çətindir. Bu nöqtəyə nəzər inadırıcıdır, ancaq bitkin deyil.

Məlumdur ki, hüceyrələrin zədələnməsi ağrı impulsuları yaradır. Priferik və mərkəzi mexanizmlər sensitizasiya mexanizmi vasitəsilə ağrını bir qədər də artırmağa bilər. Lakin bununla belə hüceyrələrin zədələnməsi eyni vaxtda iki ağrı növünü - nosiseptiv və neyropatik ağrıları yarada bilər. Təkrar impulslaşdırma və digər proseslər priferik aparatı, eləcə də onurğa beynə aparıcı yolları sensitizasiya edə bilər ki, bu da ağrının şiddətinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Talamusa daxil olan siqnallar təhlükə haqqında məlumat verir və bu zaman onurğa-talamik yollar stressor kimi fəallaşır, hipotalamusun xüsusi maddələr ifraz etməsinə səbəb olur və müəvəqqəti adaptiv neyroendokrinlər vasitəsilə siqnala cavab verirlər. Uzun müddətli siqnallar və ağrılar, eləcə də nosiseptiv və neyropatik ağrılar neyroendokrin tənzməni poza bilər ki, bu orqanizm üçün fəsadlara gətirib çıxarır.

Hər hansı mənfi təcrübə, stressor rolunda çıxış edib, ağrı yarada və hemostatik sistemin fizioloji və psixoloji pozuntusuna səbəb ola bilər. Belə təsirlər həm müsbət, həm də mənfi xassəyə malik olurlar. Neqativ

fizioloji təsirlər (onları stressorlar kimi də təqdim etmək olar) özündə travmatik zədələnmələri, toksik effektləri, qan itirilməsini, temperaturun dəyişməsinə əks etdirir. Bir sıra psixoloji təsirlərin neqativ stressorlar kimi də orqanizmə mənfi təsiri mümkündür.

Mənfi psixoloji təsirlərə və vəziyyətə nəzarət edə bilmədikdə, ətraf aləmdə baş verənləri proqnozlaşdırma bilməkdə orqanizm ətraf gerçəkliklə əks əlaqə mexanizmi itirir. Belə hallarda koqnitiv ustanovkalar və neqativ inam, gözləmələr - doğrudur, yalandır ziddiyyəti arasında qalır və ağrının şiddətlənməsinə və ya onun xroniki vəziyyətə keçməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də ağrı zamanı əlavə neqativ halların yaranmasına yol vermək olmaz. Belə ki, həmin neqativ hallar ikinci dərəcəli ağrılar kimi də öünü təqdim edə bilər.

Hər cür neqativ psixoloji təsirlər, o cümlədən stressorlar endokrin və nevroloji adaptativ formaya malik olur, davranışın dəyişilməsinə yönəldilmiş hemostaz sisteminin bərpa-sına gətirib çıxarır. Lakin bu mütamadi olarsa əlavə enerji itkisinə səbəb olur. Əgər stressor mütamadai təsir göstərsə bu zaman dezadaptasiya baş verir, fiziki və psixoloji vəziyyətin dəyişməsinə, ağrı duyğularının əmələ gəlməsinə imkan verir.

Psixoloj stressorlardan fərqli olaraq fizioloji stressorlar simpatik sinir

sisteminin hərtərəfli və geniş şəkildə fəallaşmasına səbəb olur, bir sıra maddələrin o, cümlədən kortizolun yaranmasına və əks əlaqə mexanizmi və dövretmə sayəsində bioloji aktiv maddələrin orqanizmidə tarazlığını qoruyub saxlayır. Xroniki xəstələrdə ağrılar zamanı belə təsirlər müxtəlif psixoloj xəstəliklərin və pozuntuların ortaya çıxmasına şərait yaradır. Demək olar ki, xroniki ağrılardan və xəstəliklərdən əziyyət çəkən pasiyentlərin əksəriyyətində irəlində söylədiyimiz kortizolun artıqlaması ilə ifrazı müşahidə olunur.

Əgər sağlam adamlarda bu proses günün yarısında baş verirsə, pasiyentlərdə bu proses həm günorta, həm də axşam başa verir ki, bu da onurğa beyin maddəsinin çoxalmasına, qanda və sidikdə mayenin miqdarının artmasına səbəb olur. Kortizolun ifrazı sağalma porsesi qurtardıqdan sonra bərpa olunur. Bütün bunlar göstərir ki, orqanizm hər cür neqativ psixoloji təsirlər, o cümlədən xroniki ağrılar onun hemostaz sisteminə maddələr mübadləsini pozur və neyroendokrin vəzilərinin daima gərginlikdə işləməsinə və orqanizmin bərpa olunamyacaq xəstəliklərə tutulmasına gətirib çıxarır. Bu olduqca təhlükəli haldır və xronik ağrılarla mübarizədə yeni yolların və vasitələrin tapılması çəhtlərini bir qədər də artırır.

Aparılmış tədqiqatlar (1;2;4;8) göstərir ki, xroniki ağrıları olan xəstələrdə stress faktoru öz ömrünü uzadır, iştahanın aşağı düşməsinə, fiziki aktivliyin azalmasına, somatik hipersenzitivliyin yaranmasına, diqqətin mərkəzləşə bilməsinə gətirib çıxarır.

Uzun müddətli neqativ psixoloji təsirlər zamanı insan özünü ümüdsüz, xəstə, bir işə yaramayan və gələcəksiz təsvür edir. Güründüyü kimi belə hallar da biz depresiyadan danışırıq. Lakin bu depresiya deyil iztirabır. Həmçinin depresiya iztiraba nisbətən daha dərin və geniş anlayışdır. İztirab zamanı bilavasitə gələcəklə bağlı olan özünügünahlandırma, özünüalçatma və s. kimi psixopatoloji vəziyyətin olması çox da vacib deyil. Depresiya zamanı isə belə halların olması vacibdir. Ağrı situasiyasında diskomfortdan və məmnuiyyətdən insanı mərhum edən ağrının özü ilə, hər şeydən əvvəl isə insan öz fərdiyyəti, zəifliyi ilə və xəstəliyin təzahürləri ilə mübarizə aparmılıdır.

Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, sensor duyğular o zaman meydana çıxır ki, belə hallarda insan öz zəifliyini, fərdiyyətini tamamilə dərk etmir. Xroniki ağrıları olan və xroniki xəstələr isə ən vacib problem kimi ağrını diqqət mərkəzinə gətirirlər. Buradan belə bir qənaət hasil olur ki, ağrının özü deyil, daha çox pasiyent-

lərin zəifliyi, fərdiyyəti və ağrıları ilə mübarizə apara bilməməsi onu ağrıdır. İnsan təsvür edir ki indi o kimilir, keçmişdə kim olub, gələcəyi necə olacaq bu təsvürlər arasındakı ziddiyyətlər şəxsiyyətin integrativliyini və bütövlüyünü sual altında qoyur. Bu yalnız onun real vəziyyətinə deyil həm də gələcək planlarına və şəxsiyyətinə təsir göstərir.

Məhz bu vəziyyətdən doğan şəxsiyyətin integrativ pozuntuları onun həyat yolunu qarışmasının və iztirabların kökündə dayanır. Şiddətli ağrı xroniki ağrıdan daha güclü diskomfort yaratsa da, onun iztirab yaratması çox az ehtimal edilir.

Fizioloji səviyyədə əgər xroniki ağrıya nəzarət edilmirsə o, artıq stersora çevilir. Eləcə də, ağrı sptomları hər hansı şəkildə izolyasiya edildə bilinmədiyindən o, orqanizmə pozucu təsir göstərir.

Xroniki ağrıların hətta patofiziologiyası belə bəlli olmadıqda o, orqanizmdə yorğunluq, yuxunun pozulması, izafi isitirahət və fəaliyyətdən uzaqlaşma, əhval-ruhiyyənin enməsi və s. kimi hallar yaradır. Xəstələrdə progressiv, həyatı təhlükəsi olan xəstəliklərin ağrıları, onun patogen effektləri ümüdsüzlük hissini artırır, qorxu və həyacan yaradır, həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini azaldır, xəstəliyin özünün müalicə olunması yollarını izolyasiya

edir ki, bu da sonda xəstə üçün faciəvi hallara gətirib çıxarır.

Faktlar (6;7;8) göstərir ki, pasiyentlərin əksəriyyəti hər şeydən çox xəstəliyin onlardan tələb etdiyi çətinliklərdən iztirab çəkirlər. Bununla belə tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra aqressiv metodların o, cümlədən antineoplastik metodların tətbiqindən ortaya çıxan yatrogen effektin özü xroniki ağrılar və əlavə iztirab yaradır. Əksər pasiyentlər xəstəliyin və ağrının gedişində ortaya çıxan neqativ hallarla mübarizə aparmaq iqtidarınıda olmadıqlarından dərddin və iztirabın hakimiyyəti altına düşür və bu təsirlər ağrıların xronikləşməsinə və getdikcə dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

Ağrının ciddi faktor olduğunun başa düşülməsi həkimlərin onun aradan qaldırılmasına səylərinin artırılmasını zəruri edir. Həkimin başlıca vəzifəsi ağrını vaxtında və effektiv müalicə etməkdən ibarətdir. Həkimlər ağrının iztiraba çevrilməsinin qarşısını almalı və başa düşməlidirlər ki, ağrının vaxtında aradan qaldırılmaması (əgər o orqanizm üçün elə də təhlükəli ağrı deyil) onun iztiraba çevrilməsinə və xəstələrdə daha ciddi problemlər, psixi pozuntular, depressiv əlamətlər ortaya çıxara bilər ki, bunun da müalicəsinə daha çox vaxt və daha çox maliyyə vasitə sərf oluna bilər. Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, ağrıdan yaranan

qorxu və digər psixoloji vəziyyətlər subyektiv qiymətləndirilir və pasiyent həmin qiymətin təsiri altında hissə qapılır. Əgər qorxu nəzarət altından çıxırsa, yəni ağrının hər hansı ciddi fəsadlara və ya ölümə gətirib çıxara biləcək cəhətləri xəstə tərəfindən şişirdilirsə o, zaman həyata keçirilən müalicəvi tədbirlərin elə də əhəmiyyəti olmur və orqanizm bir növ özünü izolyasiya edir.

Həkimin ilk tibbi yardımda psixoloq kimi çıxış etməsi və ağrının qorxulu olmaması barədə fikirləri

və tövsiyələri pasiyentin sakitləşməsinə və ağrının dərinləşməməsinə zəmin yaradır. Təbii ki, hər həkim həm də psixoloq kimi çıxış etməli, xəstələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların xəstəlik haqqında təsəvvürlərinin hansı səviyyədə olmasını bilməli və bu prinsipdən xəstəyə yanaşmalıdır. Əgər belə olarsa o, zaman ağrının və ya xroniki ağrının tez bir zamanda aradan qaldırılması mümkün ola bilər, xəstədə həmin prosesə qarşı psixoloji imunitet yaradıla bilər.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2002, 540 s.

2. Клиническая психология / Под ред. М.Перре, У. Баумана. СПб: Питер, 2007, 1312 с.

3. Гринберг Дж. Управление стрессом. СПб: Питер, 2004, 496 с.

4. Лакосина Н.Д., Ушакова Г.К.. Медицинская психология. М: Медицина, 1984, 272с. с 155.

5. Loeser J.D. Chapter 2. Pain as a disease. Handbook of Clinical Neurology, Volume 81, 2006, p. 11–20.

6. Chapman C.R., Gavrin J. Suffering: the contributions of persistent pain. Lancet. 1999 Jun 26;353(9171): 2233–7.

7. Cassell E.J. The Nature of Suffering and the Goals of Medicine. Oxford Univ. Press: 2004, 2nd edition, New-York. p.120-126.

8. McCracken L., Carson J., Eccleston C., Keefe F. Acceptance and change in the context of chronic pain. Pain, Volume 109, Issues 1–2, May 2004, p. 4–7.

Этимология хронических болей и роль различных психологических влияний в их возникновении

Абстракт

В статье исследуется этимология хронических болей и роль различных психологических влияний в их возникновении. Здесь указывается, что страх и другие психологические состояния, порождаемые болью, оцениваются субъективно и у пациента под влиянием этого происходит самовнушение. Если больной теряет контроль над болью, т.е. когда он сам преувеличивает последствия боли вплоть до летального исхода, то и эффективность лечебных мероприятий при этом заметно уменьшается. Осознание врачами боли в качестве серьезного фактора делает необходимым ее скорейшее устранение. Первым делом врач должен своевременно и эффективно бороться с болью, а затем перейти к порождающей ее болезни, чтобы предотвратить страдания больного. В противном случае у больных могут возникнуть серьезные психические расстройства, признаки депрессии. Анализируя проведенные исследования, автор приходит к такому выводу, что хронические боли и роль различных психологических влияний в их возникновении не исследовались в системном плане. Автор считает, что предотвращение превращения боли в дополнительный стрессор могло бы дать медицине целый ряд преимуществ.

Etymology of Chronic Pains and Role of Various Psychological Influences in their Occurrence

Abstract

In the article are investigated the etymology of chronic pains and a role of various psychological influences in their occurrence. Here is underlined, that the fear and other psychological conditions generated by a pain are estimated subjectively and the patient under the influence of it has an auto-suggestion. If the patient loses the control over a pain i.e. when he exaggerates consequences of a pain up to a lethal outcome also efficiency of medical

actions thus considerably decreases. Comprehension by doctors of a pain as the serious factor does necessary its prompt elimination. First of all the doctor should struggle in due time and effectively with a pain, and then pass to illness generating it, to prevent sufferings of the patient. Otherwise patients can have serious mental frustration, depression signs. Analyzing the carried out researches, the author comes to such conclusion, that chronic pains and a role of various psychological influences in their occurrence were not investigated in the system plan. The author considers that prevention of transformation of a pain in additional *срещоп* could give to medicine variety of advantages.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7).
Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Məqalə 15 iyul 2011- ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

MÜASİR AZƏRBAYCAN PSIXOLOJİ FİKİR TARİXİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN TƏDQIQI

Qaribə Rəhimova

*ADPU-nin yaş və pedaqoji
psixologiya kafedrasının müəllimi
Email: Qariba648@live.ru*

Açar sözlər: etnik, mill, hisslər, ənənə, dəyərlər, mənəvi, şəxsiyyət, adət, təşəkkül, xüsusiyyət

Ключевые слова: этнический, национальный, чувства, традиция, ценности, личность, становление, особенность, привычки, нравственное

Key words: ethnic, national, senses, tradition, costs, spiritual, personality, habit, formation, feature

Tarixi təcrübələr və son hadisələr göstərir ki, Erməni millətləri zaman-zaman Azərbaycanlılara qənim kəsiliblər. Ermənilərin etnosunda həmişə Azərbaycanlılara qarşı paxıllıq, rəzillik, bədxahlıq, etnik təmizləmə siyasəti, kin küdurət hissi kök salıb. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan əhalisi müxtəlif dövrlərdə Erməni vəhşilərinin hücumlarına məruz qalıb, xeyli insan itkisi verib, torpaqlarını itirib. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insan özündə əmələ gələn milli hissə, emosional halətə, mənimsədiyi və artıq özünün şəxsi malı etdiyi ictimai normalara istinad edərək müvafiq mövqe tutur. O, hisslərinin bəzilərini bəyənilir, digərlərinə bitərəf münasibət göstərir. O, bəyəndiyi hissləri, hətta onun şəxsiyyətinə xələl gətirsə belə qoruyub saxlayır, onların inki-

şafına şərait yaradır. Ermənilər daim azərbaycanlılara qarşı belə kin və milli düşmənçilik hissi mövqeyində olmuşlar. Ona görə onlar belə hisslərlə yaşayır və bu hissləri nəsildən-nəslə ötürürlər. Bu gün ermənilər fürsət düşən kimi azərbaycanlıları qırır, uşaqları diri-diri dəmir turbalara salıb ağzını qaynaqlayırlar. Bu və buna bənzər dəhşətli hallar hələ 1918-ci ildən bəri baş verib. Ona görə də bu vəhşiliklər geniş miqyas alıb. 1988-ci ildən başlayaraq Ermənilərin vəhşilikləri misli görülməmiş faciələrlə bitdi. Bir milyondan artıq soydaşımız doğma yurdlarından didərgin düşdü, torpaqlarımızın 20%-i işğal olunmuşdur. Uşaqlar, qocalar, qadın və kişilər vəhşicəsinə öldürüldü. “Xocalı” kimi dünyada analoqu olmayan soyqırım törədildi.

Deməli, etnik milli hisslər insanın münasibətləri ilə bağlıdır. Erməni xislətində yerləşən və özünə əbədi məkan tapan etnik milli hisslərin zaman-zaman təzahürünün nəticəsidir. Etnik milli hisslər üçün onun keçmiş təcrübəsi, ictimai-siyasi həyat tərzini, adət etdiyi rəftar və davranışı da mühüm rol oynayır. Fərqli həyat tərzinə, davranış və rəftarına alışmış insanlarda, eləcə də, etnoslarda eyni obyektə bəslənən hisslərin məzmunu təməmlə başqa-başqa olur. Əgər biri xoşbəxtliyini başqasının bədbəxtliyi üzərində qurursa, bu humanist təbiətli adamlarda, eləcə də, bir çox xalqlarda mənfi hisslər doğurur, qəddar adamlar, etnoslar tərəfindən isə adi hal kimi qavranılır. Belə bir qəddarlığın müəyyən etnosa aid olmasına dair tarix çoxlu faktlar verir.

Milli hisslərin belə bir cəhəti erməni etnosunda daha bariz şəkildə özünü göstərir. Onlar hər cür hiyləyə əl atıb azərbaycanlılara qarşı kin, küdurət hisslərini həyata keçirirlər. Bu yolda onlar heç bir şeydən çəkinmirlər. 1905-1906-cı illərdə baş vermiş bir hadisəni xatırlamaq yerinə düşər. Budur... ”Şuşa qalasının sakini Gəray bəyin oğlu Humay bəy ermənilərlə vuruşan dəstənin başçısı idi. Humay bəy mahir döyüşçü olduğundan camaata müharibə aparmağın üsullarını təlim edirdi. Bir gün beləcə təlim keçərkən oraya bir

kazak gəlib çıxdı. O, əlini yuxarı qaldıraraq Humay bəyə təzim edib irəli gəldi. Kazak Humay bəylə əl tutduqdan sonra rusca ona dedi ki, bu tayfa (erməni) nə üçün nahaq davanı salıb xalqın rahatlığını kəsir. Humay bəy ona dedi ki, ermənilər özləri bu davanı başlayıblar, özləri də cəzasını çəkəcəklər. Bu vaxt Humay bəy geri döndü ki, keçdiyi müsəlmanlara nə isə desin, bu zaman namərd, məlum kazak Humay bəyi arxadan güllə ilə vurub şəhid etdi. Kazak Humay bəyi vuran kimi qaçıb ermənilərin içinə girdi. Sonradan məlum oldu ki, həmin kazak erməni imiş ”.

İnsan qəlbində mütəmadi olaraq müxtəlif hisslər, arzu və istəklər, ehtiraslar baş qaldırır. Bu istək və ehtirasların müəyyən qismi heyvani xarakter daşdığına görə onların həyata keçirilməsi müxtəlif səbəblər (əxlaq normaları, qanun, güc, imkan və s.) ucbatından qeyri-mümkün olur.

Daxili azadlığa malik insan şəxsi fantaziyasında həmin istəklərini reallaşdırma biləcəkdir. Əlbəttə, aləmi qurmaqla təbii ehtiyac kimi meydana çıxan heyvani arzu və ehtirasları boğa bilərlər. Müəyyən qisim adamlarda daxili aləmdə şüurlu düşüncə tərzini şüursuz fəaliyyəti tənzimləyərək onu rədd edir. Üçüncü qisim adamlarda isə heyvani hisslər insanın daxili aləmində gedən konflikt prosesində qalib gələrək üzə çıxır. Bəzi hallarda

arzu və istəklərin, ehtirasların boğulması, onların həyata keçirilməsi insanın psixikasında dəyişikliklər yaradır, onun ümumbəşəri dəyərləri vurub dağıda biləcək qəddar, xudpəsənd vəhşiyə çevirir. Bizim əsirlərin başlarına gətirilən oyunlar da məhz elə həmin vəhşiliyin təzahürüdür.

Ermənilərin bu vəhşiliklərinin qarşısını almaq, onların layiqli cavablarını vermək uğrunda hər bir azərbaycanlı, uşaqdan tutmuş yaşlı adama qədər hamı bir nəfər kimi mübarizə aparır və aparmalıdır. Bu şərəfli və məsuliyyətli vəzifənin həyata keçirilməsində Azərbaycan psixoloqlarının da özünəməxsus roludur. Psixoloqlarımız həmişə yaradıcılıqlarında ermənilərin bu vəhşiliklərinin etnogenezisini şərh etmiş, uşaq və yeniyetmələrdə onlara qarşı nifrət hissi oyatmışlar. Təbii ki, psixoloqlarımız birinci növbədə xalqımızın özünəməxsusu etnopsixoloji keyfiyyətlərini elmi faktlarla şərh etmişlər. Azərbaycan xalqının humanizm, insanpərvərlik, ədalət, xeyirxahlıq və s. kimi əxlaqi keyfiyyətləri kontekstində erməni vəhşiliklərinin əxlaqi cılızlığı açıqlanmışdır. Bu isə uşaq və yeniyetmələrdə, gənclərimizdə hərbi vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən xalqımızın düşüncə və əxlaqi mədəniyyətini, insanlarla davranmaq mədəniyyəti-

ni, siyasi, elmi mədəniyyətini dünyaya tanıtdırır. Bu baxımdan Azərbaycan psixoloqlarının milli mənəvi dəyərlərimizi öyrənmələri siyasi, ictimai və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan gəncləri heç vaxt ermənilərin hiyləgər və məkrli siyasətini, etnik düşmənçiliyini unutmamalıdır. Etnik milli hisslər millətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə, düşmənçiliyə gətirib çıxarır. 1988-ci ildən başlayaraq davam edən erməni savaşı əsrlərlə, min illərlə davam edən qırğınların ənənəvi ssenarisidir.

XX əsrdə və XXI əsrin ilk illərində Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafında psixologiya dərsləkləri və dərslər vəsaitləri əsas təsir faktorlarından biridir. Psixologiyanın ayrı-ayrı sahələri, onun nəzəri-tarixi problemlərinin şərhə həmin dərsləklərdən keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloqlarımız hər hansı bir mövzunun şərhində yeri gəldikcə milli-mənəvi dəyərlərdən misallar gətirir, onun mahiyyətini faktlar əsasında şərh edirlər.

Bu da Azərbaycan psixoloqlarının milli-mənəvi dəyərlərə hörmət əlamətlərinin bariz nümunəsidir. Psixoloqlarımız bu milli-əxlaqi sərvətləri sadəcə olaraq təsvir etmir, onların tərbiyəvi, elmi mahiyyətini inandırıcı nümunələrlə təhlil edir, alimlərin, müəllim və tərbiyəçilərin diqqətini həmin psixoloji çalarlara yönəldirlər.

Psixologiya dərsləklərində də yeri gəldikcə Azərbaycan mütəfəkkirlərinin ideyaları təhlil edilərək tələbələrə çatdırılmışdır. “Psixologiya” [1968, M.C.Məhər-rəmov], “Məktəblilərdə xarakterin tərbiyə edilməsi” [1967, M.C.Məhərrəmov], “Şagirdlərdə yaradıcı fəaliyyətin psixologiyası” [1968, Ə.Ə. Əlizadə], “Psixologiya” [1989, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə], “Sosial psixologiya” [2003, Ə.S. Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə], “Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri” [Q.Əzimli, 2004], “Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri” [Ə.Bayramov, 19-81], “Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti” [Ə. Baxşəliyev, 2007], “Psixologiya tarixi” [R. Əliyev, 2006], “Milli əxlaq və ailə etikası” [A.Abbasov, 2008], “Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi” [R. Əliyev, R. Əhmədov, 2006], “Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsu-siyyətlərin nəzərə alınması” [R. Əliyev, 1998] və onlarla digər dərsləkləri buna misal göstərmək olar.

Təbii ki, Azərbaycanda nəşr olunmuş dərslək və dərslək vasitələrindən nə dərəcədə istifadə etmələrini, həmin tədqiqatların təlimdə, tərbiyədə oynadığı rolu əsərin həcmi baxımından qeyri-mümkün sayırıq. Buna görə də həmin dərsləklərin bəzilərinə

ümumiləşdirici şəkildə toxunmaqla kifayətlənəcəyik.

Ə.S. Bayramovun və Ə.Ə. Əlizadənin nəşr etdirdikləri “Psixologiya” [1989] dərsliyində Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında əksini tapan psixi hadisələr haqqında qısa məlumat verilir, qədim insanların bu barədəki fikirləri göstərilir. Sonra kitabda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında xalqımızın etnik milli hisslərinə aid olan fikirlər də bu kitabda şərh olunmuşdur.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində öz əksini tapan psixika və psixologiya haqqındakı fikirlər xalqımızın görkəmli klassiklərinin yaradıcılığında daha da təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilmişdir. Dahi mütəfəkkirlər həmin elmi sərəvətlərdən bəhrələnərək özləri də mənən zənginləşmiş və həmin mənəvi zənginlikləri yaratdıqları obrazlar vasitəsi ilə xalqa çatdıraraq əxlaqi dəyərlərə çevrilmişlər. Dərsləkdə həmin klassiklərin yaradıcılığının müasir Azərbaycan gənclərinin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynaya biləcək fikirlərin seçilərək verilməsi təqdirəlayiq bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir. Burada Azərbaycanın böyük mütəfəkkirləri N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Zərdabi, M.T.Sidqi, A.A.Bakıxanov və başqa-

larının əsərlərindən götürülən psixoloji nümunələr tərbiyəvi baxımdan bu gün də aktualıq kəsb edir.

Kitabda həmçinin klassik ədəbiyyatımızın dövrün ictimai-siyasi, sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin əks olunması baxımından da əhəmiyyəti elmi dəlillərlə izah olunur. “Sosial psixologiya” [Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, 2003] adlı dərslikdə də şifahi xalq yaradıcılığında psixoloji fikirlərə aid çoxlu məlumatlar var.

“Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti” [Ə.T.Baxşəliyev, 2007] adlı dərslikdə XX əsrdə Azərbaycanda psixoloji fikrin əsas inkişaf istiqamətləri haqqında geniş məlumatlar verilir. Dərslikdəki, XX əsrdə Azərbaycanda elmi psixologiyanın inkişafı xalqımızın təfəkkür qaynaqları ilə; şifahi xalq yaradıcılığında, dini təsəvvürlərdə, klassiklərin əsərlərində irəli sürülən fikirlərlə bağlı olmuşdur. Həmin mənbələrdə psixika və psixologiya haqqında fikirlər bəsit, systemsiz, dağınıq şəkildə olsa da, onların köməyi ilə psixoloji fikrin təşəkkülü və inkişafı haqqında yetkin bilik əldə etmək mümkündür. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə (nağıllar, atalar sözləri və zərb məsəllər, bayatılar, laylalar, tapmacalar, alqışlar, qarğışlar və s.) müraciət edir, onlardan nümunələr

gətirir. Kitabda həmçinin dini təsəvvürlərdə, klassiklərimizin yaradıcılıqlarında da psixoloji fikirlərin nə dərəcədə əks olunmasına diqqət yetirilir.

“Mentalitet” [R.Əliyev,2009] adlı əsər də tədqiq etdiyimiz problem baxımından daha çox diqqəti cəlb edən-dir. Əsərdə hər xalqın özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri, milli dəyərləri olması haqqında məlumat verilir. Həmin milli-mənəvi dəyərlərin psixoloji mahiyyəti açılır.

Kitabda mentalitet anlayışının mahiyyəti, “Siyasi” liderlərin həyatı və psixoportreti, alimlərin mentalitetinin necə dəyişdirilməsi, xalqların etnopsixoloji xüsusiyyətləri, Azərbaycanlıların mentalitetinin formalaşmasında sosial-psixoloji amillərin rolu və digər psixoloji məsələlər çox maraqlı, ağılabatan misallarla şərh olunur.

Kitabda milli-mənəvi dəyərlərin mahiyyəti, ondan istifadənin yol və imkanları, həmin əxlaqi sərvətlərin insanların düşüncə tərzində oynadığı rolu elmi cəhətdən təhlil olunur. “Hər bir xalqın özünü hifz etməsi, bir xalq kimi yaşaması adət-ənənələri qoruyub saxlamasından çox asılıdır. Təcavüzə məruz qalan, milliyətini itirən xalq yalnız kökünə, özünə bağlılıq xilas edə bilər. Adət-ənənəni qoruya bilmək xalqı məhv olmaqdan qorumaq deməkdir” söy-

ləyən müəllif bir daha milli-mənəvi dəyərlərimizin qürur mənbəyi olduğunu diqqətə çatdırır. Kitab həm psixoloji, həm də elmi-publisist əsər kimi dəyərləndirilməlidir. Zənnimizcə belə bir əsərin nəşri milli-mənəvi dəyərlərimizin psixoloji tədqiqində təkanverici faktor rolunu oynayacaq.

Tədqiqatlar göstərdi ki, respublikamızın psixoloqları, pedaqoq və filosofları yeri gəldikcə Azərbaycanın görkəmli tarixi şəxsiyyətlərinin, marifpərvər xadimlərinin yaradıcılığında əksini tapan psixoloji ideyaları ümumiləşdirərək müəllimlərə, valideyn və tərbiyəçilərə çatdırmışlar. Bu yolla da onlar həm psixologiya elminin nəzəri tarixi problemlərinin tədqiqinə, həm də təlim-tərbiyə işçilərinə bu sahədə xeyli kömək etmişlər.

Problemin zəruriliyi son dövrlərdə daha çox qabardılmışdır. Azərbaycan psixoloqları xalq mədəniyyətini müxtəlif formaları üzrə tədqiqatlarını daha da genişləndirmiş və maraqlı əsərlər yazmışlar.

“Erkən gənclik qruplarında sosial persepsiyanın etnopsixoloji xüsusiyyətləri” [G. Hüseynova, nam.dis. 1995], “Azərbaycan maarifçiliyinin psixoloji konsepsiyası” [N. Rzayeva, nam.dis. 2004], “Yeniyyətə şəxsiyyətinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri” [R. Əliyev, dok.dis. 2010], “Yeniyyətə qızların şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji xüsusiyyət-

ləri” [R. Qarayeva, nam.dis. 2010], “Molla Nəsrəddin jurnalında xalq və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası” [M. Sadıqova, nam.dis. 2002], “Yeniləşmə şəraitində sosial-psixoloji münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətləri” [İ. Balabəyova, nam.dis, 2006], “Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji problemləri” [R. Qədirova, dok.dis. 2008], “Müasir Azərbaycan qadınının sərəvət dəyərlərinin psixoloji xüsusiyyətləri” [A.Musayeva, nam.dis. 2010], “Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin rolu” [S. Heydərova, nam.dis. 2010], “Müasir şəraitdə tənhalığın sosial-psixoloji problemləri” [A. Cabbarova, nam.dis. 2002], “Keçid dövründə yadlaşmanın sosial-psixoloji aspektləri” [R.Qurbanov, nam.dis. 2007], “Gənclərin mənəvi inkişafının bəzi sosial-psixoloji xüsusiyyətləri” [nam.dis. 2005), “Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” [Ə.Baxşəliyev, 2011] və digər əsərləri buna misal göstərmək olar.

“Yeniyyətə qızların şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji xüsusiyyətləri” [R.Qarayeva] adlı namizədlik dissertasiyası tədqiq etdiyimiz problem baxımından maraqlıdır.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, “Cinsi və fərdi fərqləri nəzərə almadan hazırda ictimai əlaqələri, münasibətləri nizamlamaq mümkün deyildir. Münasibətlərin normal, reallığa uyğun olaraq, dövrün ictimai-iqtisadi tələblərinə münasib qaydada tənzimlənməsi üçün həm cinsi, həm də etnopsixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi vacibdir. Çünki, cinsi və etnopsixoloji fərqlərin nəzərə alınması təlim-tərbiyə prosesinin düzgün təşkilinə, o cümlədən fərdlərin özlərini pozitiv istiqamətdə gerçəkləşdirməsinə zəmin yaradır.

“Molla Nəsrəddin jurnalında xalqa və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası” [M.Sadıqova] adlı namizədlik dissertasiyası tədqiq edilən problem baxımından maraqlıdır.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı xalqımızın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini özündə toplum şəklində əks etdirən əvəzsiz bir məxəzdir. Həmin məxəzin araşdırılması nəinki xalqımızın psixoloji keçmişinə dərinədən bələd olmaq, ondan ibrətamiz nəticələr çıxarmaq, həm də milli özünüdərk və özünüqiymətləndirmənin, milli mənlilik şüurunun etnosumuzda formalaşması səviyyəsini tarixi planda müəyyənləşdirmək, ona təsir edən sosial-psixoloji amilləri aşkar etmək

zərurətindən irəli gəlir. Jurnalda milli-etnik xüsusiyyətlərimizin qonşu etnosların etnik xüsusiyyətləri ilə müqayisəli şəkildə əks etdirilməsinin milli-mənəvi keyfiyyətlərimizdə nəzərə çarpan qüsurlar və çatışmazlıqlara tənqidi aspektdə yanaşmağı, onların aradan qaldırılmasının yol və vasitələri üzərində ətraflı düşünməyi, bu sahədə önəmli iş görməyi ön plana çəkir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında ümumi etnik-psixoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı, ayrı-ayrı sosial qrup və zümrələrə xas olan psixoloji xüsusiyyətlərin ətraflı əks etdirilməsi, nəinki onların müxtəlif təzahürlərini, həm də formalaşması mexanizmini aşkar etmək nöqtəyi-nəzərindən də ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bütün bu cəhətlər “Molla Nəsrəddin” irsinin etnik-psixoloji təhlilinin çox ciddi elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir” [10, səh. 4].

“Yeniləşmə şəraitində sosial-psixoloji münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətləri” [İ. Balabəyova] adlı namizədlik dissertasiyası tədqiq etdiyimiz problem baxımından diqqətə cəlb edir.

Dissertasiyada göstərilir ki, “İstənilən hər hansı bir yeniləşmə mənəvi və əxlaqi dəyərlərə, milli xüsusiyyətlərə istinad etmədikdə zorakılığa, haqsızlığa, sosial ədalətsizliyə gətirib çıxarır. Nəticədə iqtisadiyyat da-

ğılır, sosial ədalət pozulur və yenedən yeniləşmə zərurəti yaranır” [2,səh.8]. Eyni zamanda dissertasiyada münasibət, qarşılıqlı münasibətlər, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin məzmunu və mahiyyəti, sosial-psixoloji adaptasiya, sosial-iqtisadi vəziyyətin qarşılıqlı münasibətlərə təsiri, sosial yeniləşmənin qavranılması, konflikt və onun sosial-psixoloji xüsusiyyətləri kimi məsələlər araşdırılır və təhlil olunur.

“Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji problemləri” [R. Qədirova] adlı doktorluq dissertasiyasında müasir dövrdə uşaq və yeniyetmələrin milli ruhda inkişaf edib formalaşmasının qanunauyğunluqları, bu sahədə qarşıda duran vəzifələr konkret faktlarla şərh olunur. “Azərbaycan miqrasiyanın yüksək səviyyəyə çatması, hərbi münaqişələr, ölkəmizdə bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün yaranmasına səbəb olmuş erməni millətçiliyinin separatizmin hədsiz təcavüzkar forması ilə üzləşdiyi şəraitdə milli identikliyin milli, fərdi (şəxsi), mədəni, peşəkar, dini və başqa növlərinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bu şəraitdə Azərbaycan gənclərinin pozitiv milli identikliyin stimullaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür” [9, səh. 3].

Müəllif problemin coğrafiyasına, onun mahiyyətinə nəzər salır, Azərbaycan psixoloqlarının bu sahədəki fəaliyyətlərini və gələcəkdə görəcəkləri problemləri göstərir. Dissertasiyada “milli identiklikliyin inkişafının sosial-psixoloji əsasları”, “Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli etnolinqvistik və dini identikliyinə inkişaf xüsusiyyətləri”, “Azərbaycanda müxtəlif yaş və etnik qruplara xas olan uşaq və yeniyetmələrdə dini identikliyin inkişaf xüsusiyyətləri” və başqa digər problemlər müəllifin eksperimentləri ilə peşəkar, çox yüksək elmi səviyyədə şərh olunur.

“Müasir Azərbaycan qadınının sərvət dəyərlərinin psixoloji xüsusiyyətləri” [A. Musayeva] adlı namizədlik dissertasiyasında qeyd edilir ki, bu gün Azərbaycanda gedən sürətli inkişaf, yeni ictimai münasibətlər, qadının sərvət dəyərlərinin dəyişməsi qadınların cəmiyyətdə rolunun, mövqeyinin və psixi simasının tədqiqini zəruri edir. Dissertasiyada dəyər və sərvət dəyəri anlayışının psixoloji mahiyyəti, problemə əsaslı yanaşmalar, cəmiyyətdə mövcud olan “əsl kişi” və “əsl qadın”ın necə olması haqqında sabit təsəvvürlər sistemi, eləcə də bu təsəvvürlər sisteminin sosializasiya prosesində uşağa təlqin edilməsi haqqında fikirlər, Azərbaycan qadınlarının sərvət dəyərlərinin strukturu, sərvət dəyər-

lərinin ierarxiyasının onların özünügerçəkləşdirilməsində rolu, bu prosesin sosial-psixoloji mexanizmi araşdırılaraq təhlil edilir.

“Keçid dövründə yadlaşmanın sosial-psixoloji aspektləri” [R.Qurbanov] adlı namizədlik dissertasiyası da tədqiq etdiyimiz problem baxımından diqqəti cəlb edir. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyada qeyd edilir ki, “Müasir şəraitdə respublikamızın keçid dövründə olması ilə əlaqədar bir sıra sosial, xüsusən də maddi-iqtisadi, ictimai-siyasi, sosial-psixoloji və digər amillərin təsiri ilə yadlaşma problemi özünəməxsusu spesifik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Həmin amillərlə yanaşı respublikamızın ərazisinin 20%-dən çoxunun zəbt edilməsi, bir milyondan artıq qaçqın və köçkünlərin ağır bir şəraitdə yaşaması, onların öz el-obasından, doğma yurd-yuvalarından ayrı düşməsi həmin insanlarda yadlaşmanın məzmun və istiqaməti ilə yanaşı, onun intensivlik dərəcəsinə və təzahür xüsusiyyətlərinə də ciddi təsir göstərir” [8,səh.3]. Dissertasiyada müxtəlif sosial qruplara və yaş dərəcələrinə mənsub olan insanlarda-xüsusən tələbə gənclərdə, qaçqın və məcburi köçkünlərdə yadlaşmanın təzahür xüsusiyyətləri, müxtəlif sosial qruplara aid olan insanlarda yadlaşmanın baş ver-

məsinin səbəb və mexanizmləri, onun başlıca təzahürləri, yadlaşmanın törətdiyi fəsadlar və onların aradan qaldırılması yolları araşdırılaraq təhlil olunmuşdur. Bu ənənələr son zamanlar daha uğurla davam etdirilir. S.Heydərovanın “Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin rolu” adlı namizədlik dissertasiyasını, Ə.T. Baxşəliyevin “Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” adlı çox dəyərli əsərini və başqalarını buna misal göstərmək olar.

[S.Heydərovanın] “Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin rolu” adlı namizədlik dissertasiyası tədqiq etdiyimiz problem baxımından diqqəti cəlb edir. Dissertasiyada qeyd edilir ki, “Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözləri uşaqların sistemli sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərində irəli sürülən ideyalar təlim-tərbiyə ilə, bütövlükdə insan psixologiyası ilə sıx bağlıdır.

Tədqiqatlar göstərdi ki, tədqiqat obyektimiz olan həmin milli dəyərlərimiz çox qədim, zəngin tarixə malik olub, etno-psixoloji mədəniyyətimizin çiçəklənməsinə, yetişməkdə olan gənc nəslin əxlaqi və mənlik şüurunun formalaşmasına, şəxsiyyətin tamlığına təkan verən amillərdəndir” [6, səh. 4].

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq milli-mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti geniş və əhatəli şəkildə [Ə. Baxşəliyevin] “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” adlı əsərində öyrənilmişdir.

Əsərdə Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərinin psixoloji mahiyyəti, onun gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, şəxsiyyətin formalaşmasında, habelə psixologiyanın nəzəri-tarixi problemlərin zənginləşdirilməsində rolu və digər məsələlər faktiki və arxiv materialları əsasında şərh olunur.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev Ə., “Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti”, Bakı, 2011
2. Balabəyova İ., “Yeniləşmə şəraitində sosial-psixoloji münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətləri”, nam.dis., Bakı, 2006
3. Cabbarova A., “Müasir şəraitdə tənhalığın sosial-psixoloji problemləri”, nam.dis., Bakı, 2002
4. Əliyev R., “Yeniyetmə şəxsiyyətinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri” nam.dis., Bakı, 2010
5. Hüseynova G., “Erkən gənclik qruplarında sosial persepsiyanın etnopsixoloji xüsusiyyətləri”, nam.dis., Bakı, 1995
6. Heydərovanın S., “Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin rolu”, Bakı, 2010

Müəllif qeyd edir ki, “Bu mənəvi sərvətlər içərisində əxlaq normaları ilə təsbit olunmuş hisslər, ictimai – sosial davranışlar xüsusi çəkiyə malikdirlər. Bu isə xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı və nəsildən nəslə ötürdüyü milli və ümumbəşəri, əxlaqi və mənəvi hissləridir. Biz bu hissləri daim uca tutmalı, ata babalarımızdan bir yadigar qalan bu mənəvi irsi qoruyub gələcək nəsle əmanət verməliyik” [1, səh.5].

Əsərdən psixoloqlar, pedaqoqlar gənc nəslin tərbiyə edilməsində geniş istifadə edə bilər.

7. Qarayeva R., “Yeniyetmə qızların şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji xüsusiyyətləri”, nam.dis., Bakı, 2010
8. Qurbanov R., “Keçid dövründə yadlaşmanın sosial-psixoloji aspektləri”, nam.dis., Bakı, 2007
9. Qədirova R., “Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji problemləri”, dok.dis., Bakı, 2008)
10. Sadıqova M., “Molla Nəsrəddin jurnalında xalq və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası”, nam.dis., Bakı, 2002
11. Musayeva A., “Müasir Azərbaycan qadınının sərvət dəyərlərinin psixoloji xüsusiyyətləri”, nam.dis., 2010

Исследование национально–нравственных ценностей в истории современной психологической мысли Азербайджана

Абстракт

В статье автором отмечается, что армянская нация во все времена была в враждебном настроении против азербайджанцев, в армянском этносе всегда были чувства зависти, мерзости, недоброжелательности, политика этнической очистки, укоренение чувства зла. В результате население Азербайджана в различные времена подверглось нападениям армян, были множества жертв, потеряны земли.

Каждый азербайджанец, начиная с малолетних детей до старейшин все должны бороться и вести борьбу за достойный ответ за их дикость.

В осуществлении такой достойной и ответственной задачи имеет своеобразную роль и психологи Азербайджана.

Наши психологи всегда в своих исследованиях объясняют этногенез армянского вандализма, возбуждают чувства ненависти против них у детей и подростков.

В контексте таких нравственных качеств Азербайджанского народа, как гуманизм, человечность, справедливость, добродетельность и др., раскрываются безнравственные дикость армян. А это основательно повлияло на формирование военно–патриотических чувств у детей, подростков и молодежи. С этой точки зрения изучение Азербайджанскими психологами национально нравственных ценностей имеет политическое, общественное и практическое значение.

В статье раскрываются изучение национально нравственных ценностей, современное состояние в учебниках, в исследованиях, проводимых Азербайджанскими психологами и нашли своё отражение современные диссертации, написанные в этой области.

Modern Azerbaijan investigation of our national spiritual costs in the history of psychological thought

Abstrakt

Adversary cut, Armenian etnosunda is marked malice, meanness, ill-will, politics of ethnic always cleaning, rancour being deeply rooted of the malice sense of the Armenian nation time by author against Azerbaijanis to Azerbaijanis in the article. He is result of that Azerbaijan population has been undergone to attack of armenians wildly in different periods, considerable people have given loss, he has lost land.

All fight ugrunda adult where have grasped each Azerbaijanian, child to prevent, to give their worthy answers of these wildnesses of the armenians till person as person and he must carry out. Honourable this honourable and they have masuliyyətli Azerbaijan psixoloqs to specific role carrying out of the post. Our psixoloqs yaradılıqlarında where have always commented ethnogeny of these wildnesses of the armenians, child and they have awaked sense of hate against them in juveniles. Moral's have been explained of the Armenian wildnesses in the context of moral qualities as humanism, justice, kindness etc of the azerbaijan people. And it has influenced to forming juveniles, young of the military patriotic feelings and child fundamentally. Learn our national spiritual costs of Azerbaijan psixoloqs assume political, social and practical importance from this point of view.

Learning in textbooks written in the article by Azerbaijan psixoloqs, investigations carried out of the national spiritual costs and his present situation commented, modern theses at the same time written in this area have been reflected.

Məqalə ADPU-nin "Pedaqogika və psixologiya" fakultəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol N 7)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 04 sentyabr 2011- ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),
Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: .12.2011.

Fiziki çap vərəqi: 11,5. Tiraj: 300. Sifariş .

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2011